

Culture

Journal of Culture in
Tourism, Art and Education

Vol.:3 Issue:1

Μάρτιος 2023

ISSN: 2732-8511

Culture

Journal of Culture in
Tourism, Art and Education

Culture

Journal of Culture in
Tourism, Art and Education

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Αργυροπούλου Μαρία, ΕΔΙΠ, Τμήμα Διοίκησης Τουρισμού Πανεπιστημίου Πατρών

Αυγερινού Μαριάννα, Επίκουρη Καθηγήτρια Τμήμα Φιλολογίας ΑΠΘ

Γεωργάκαινας Χαράλαμπος, Centre Principal, Zhangjiagang IVY Experimental High School, Cambridge A-Level Centre

Γιαννίκας Αθανάσιος, Σύμβουλος του Ινστιτούτου Εκπαιδευτικής Πολιτικής

Γκούσκου Ειρήνη, SFHEA, BA ECEDU (Hons.), QTS, MSc, MBA, PhD, Lecturer in Primary and Early Years Education Deputy Chief Editor Journal of Education in Museums, UCL Institute of Education, University College London

Ζυμπίδης Δημήτριος, Σύμβουλος Α΄ του Ινστιτούτου Εκπαιδευτικής Πολιτικής

Καλεσοπούλου Δέσποινα, Επίκουρη Καθηγήτρια Μουσειακής Αγωγής Τμήμα Αγωγής και Φροντίδας στην Πρώιμη Παιδική Ηλικία Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής

Καμηλάκη-Πολυμέρου Αικατερίνη, Ομότ. Ερευνήτρια, τ. Διευθύντρια του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών, Μέλος της Εθνικής Επιτροπής Αθήνα 2021, Πρόεδρος της Επιτροπής Χειροτεχνίας του Υπουργείου Ανάπτυξης

Καπανιάρης Αλέξανδρος, Δρ. Ψηφιακής Λαογραφίας, Μεταδιδακτορικός Ερευνητής Τμήματος Ιστορίας & Εθνομολογίας, Μέλος Σ.Ε.Π. Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου

Κουτσονίκος Ιωάννης, Αναπληρωτής Καθηγητής, Τμήμα Διοίκησης Τουρισμού, Πανεπιστήμιο Πατρών

Μάργαρη Ζωή, Κύρια Ερευνήτρια, Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας - Ακαδημία Αθηνών

Μουσένα Ελένη, Επίκουρη Καθηγήτρια ΤΑΦΠΠΗ – Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής, Διευθύντρια του Εργαστηρίου Ψυχοπαιδαγωγικών Ερευνών στην Προσχολική Αγωγή

Μπούρας Χρήστος Ι., Πρύτανης Πανεπιστημίου Πατρών

Νίκας Ιωάννης, Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Διοίκησης Τουρισμού, Πανεπιστήμιο Πατρών

Παναγόπουλος Αλκιβιάδης, Καθηγητής, Τμήμα Διοίκησης Τουρισμού, Πανεπιστήμιο Πατρών

Πλιόγκου Βασιλική, Επίκουρη Καθηγήτρια, Παιδαγωγικό Τμήμα Νηπιαγωγών, Σχολή Κοινωνικών και Ανθρωπιστικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας

Πουλάκη Ιουλία, Επίκουρη Καθηγήτρια, Τμήμα Διοίκησης Επιχειρήσεων, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Ραφαηλίδης Απόστολος, Αναπληρωτής Καθηγητής, Τμήμα Διοίκησης Τουρισμού, Πανεπιστήμιο Πατρών

Τσάκωνας Ιωάννης, Αναπληρωτής Προϊστάμενος Βιβλιοθήκης & Κέντρου Πληροφόρησης Πανεπιστημίου Πατρών

Χατζηπαναγιώτου Παρασκευή, Assistant Professor, Ed. Management Director, Distance Education Unit, European University Cyprus

Χατζοπούλου Ευαγγελία, Επίκουρη Καθηγήτρια, Τμήμα Διοίκησης Τουρισμού, Πανεπιστήμιο Πατρών

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Μαρία Αργυροπούλου ΕΔΙΠ, Τμήμα Διοίκησης Τουρισμού Πανεπιστημίου Πατρών

Ευαγγελία Κανταρτζή, Διευθύντρια Μουσείου Σχολικής Ζωής και Εκπαίδευσης

Γιώτα Παπαδημητρίου, Δρ. Ιστορίας, ΣΕΠ ΕΑΠ

© Εθνικό Κέντρο Έρευνας και Διάσωσης Σχολικού Υλικού

Έτος έκδοσης: 2023

ISSN: 2732-8511

Culture

Journal of Culture in
Tourism, Art and Education

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

A. ΜΕΛΕΤΕΣ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΕΣ

Παναγιώτης Ιωακειμίδης, Στεφανία Μαυρωνά

Ο θρησκευτικός τουρισμός ως μοχλός βιώσιμης τουριστικής ανάπτυξης. Περίπτωση μελέτης ο Νομός Κέρκυρας _____ 9

Μαρία Δ. Αντωνιάδη, Ειρήνη Παπαδάκη

Το Μέγα Κάστρο μέσα από τα μάτια του Νίκου Καζαντζάκη: Ένα εκπαιδευτικό πρόγραμμα για το Ιστορικό Μουσείο Κρήτης _____ 22

Αλέξανδρος Γ. Καπανιάρης

Ακολουθώντας την υπερπόντια μετανάστευση προς τις ΗΠΑ: Από τη γη των Μαγνήτων στη χώρα της επαγγελίας, για τους συνεταίρους Απόστολο Ρίγγα και Δημήτρη Πολυμέρη _____ 35

Ιωάννης Ανδρόνογλου

Οι μουσικές παραδόσεις των Ελλήνων της Θράκης, της Μικρασίας και του Πόντου: επιδράσεις στην έντεχνη ελληνική μουσική δημιουργία _____ 46

Ασπασία Τσαούση, Ζαφειρώ (Ζέφη) Φραγκάκη, Δημήτρης Μυλωνάς

Καινοτομίες στην Ελληνική Δημόσια Διοίκηση: Η θεσμοθέτηση του Συμβούλου Ακεραιότητας _____ 54

Γιώτα Παπαδημητρίου, Ευαγγελία Κανταρτζή

Υπαιθρια Εκπαίδευση: Μια επιλογή με πολλαπλά οφέλη _____ 69

Μπαρμπαγιάννης Παναγιώτης

Η Δύναμη των Λέξεων περί Αναπηρίας στην Ειδική Αγωγή και Εκπαίδευση _____ 74

Αχιλλέας – Μιχαήλ Κανέλλης, Ειρήνη Παπαδάκη

Το μέλλον του κινηματογραφικού και μουσειακού κλάδου και οι προτιμήσεις των καταναλωτών __ Σφάλμα!
Δεν έχει οριστεί σελιδοδείκτης.

Παρασκευή Λαφαζάνη

Η επικοινωνία ως μέσο επίλυσης των συγκρούσεων Διευθυντή και εκπαιδευτικών στις σχολικές μονάδες της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης _____ 933

Ευρύκλεια Καραγιαννίδου

Αλλοιώσεις και συνθήκες εναποθήκευσης της φωτογραφίας _____ 1044

Culture

Journal of Culture in
Tourism, Art and Education

Ο Θρησκευτικός τουρισμός ως μοχλός βιώσιμης τουριστικής ανάπτυξης. Περίπτωση μελέτης ο Νομός Κέρκυρας

Παναγιώτης Ιωακειμίδης

Μεταδιδακτορικός Ερευνητής, Ιόνιο Πανεπιστήμιο

ioakimidisp@yahoo.gr

Στεφάνια Μαυρωνά¹

Επιστημονική Διευθύντρια Λαογραφικού Μουσείου Σιναράδων Κέρκυρας

stephaniamayrwna@hotmail.com

Περίληψη

Στόχος του παρόντος άρθρου είναι η ανάδειξη μέσω της εμπειρικής, ποσοτικής έρευνας και της βιβλιογραφικής ανασκόπησης, του ρόλου που έχει ο θρησκευτικός τουρισμός ως μοχλός βιώσιμης τουριστικής ανάπτυξης στην Κέρκυρα. Η εργασία δομείται σε δύο μέρη, με τα πορίσματα του δεύτερου - του ερευνητικού - να αποτελεί σημαντική βάση προς αξιοποίηση λόγω της έλλειψης προηγούμενης έρευνας επάνω στην συνεισφορά των χριστιανικών και μη μνημείων στον τουρισμό της Κέρκυρας και πώς αυτό επικοινωνεί στις τοπικές κοινότητες. Εξίσου καινοτόμα η δημιουργία χάρτη θρησκευτικού περιεχομένου με πλήρη καταγραφή των θρησκευτικών μνημείων στο νησί της Κέρκυρας. Η αξία της έρευνας είναι μεγαλύτερη αν λάβουμε υπόψιν ότι έλαβε χώρα το 2022 στο νησί της Κέρκυρας, ένα νησί με πλούσια πολιτιστική κληρονομιά και αρκετά θρησκευτικά μνημεία, αρκετά από τα οποία δεν λαμβάνουν της προσοχής που τους αξίζει. Ως μεθοδολογικό εργαλείο για την παρούσα έρευνα χρησιμοποιήθηκε το Microsoft Excel και το SPSS για τη στατιστική ανάλυση, καθώς επίσης αναλύονται τα ευρήματα της Διερευνητικής Ανάλυσης Παραγόντων (Exploratory Factor Analysis) και των τεστ αξιοπιστίας με τον δείκτη Cronbach's Alpha. Τα πορίσματα της έρευνας, όσον αφορά την επικοινωνία και πληροφόρηση των τοπικών κοινωνιών, της συνεισφοράς των χριστιανικών μνημείων στον τουρισμό της Ελλάδας, αποτελούν χρήσιμα εργαλεία προς αξιοποίηση για περαιτέρω ενέργειες και βελτιώσεις στο κομμάτι της διαχείρισης της επικοινωνίας και ανάδειξης νέων πολιτιστικών διαδρομών με επίκεντρο τα χριστιανικά μνημεία.

Λέξεις-κλειδιά: Κέρκυρα, θρησκευτικός τουρισμός, βιώσιμη ανάπτυξη, πολιτιστική κληρονομιά.

1. Εισαγωγή

Την δεκαετία του 1980 με τη Διακήρυξη της Μανίλας¹ που συγκλήθηκε από τον Παγκόσμιο Οργανισμό Τουρισμού παρατηρείται η στροφή σε εναλλακτικές μορφές τουρισμού όπως ανάμεσα σε άλλες ο αθλητικός, ο αστικός, ο γαστρονομικός αλλά και ο θρησκευτικός τουρισμός. Ο θρησκευτικός τουρισμός, όπως και όλα τα υπόλοιπα ήδη τουρισμού διακρίνεται από την κίνηση σε έναν τόπο αλλά και την προσωρινή παραμονή σε έναν διαφορετικό τόπο από αυτόν της κατοικίας (Rinschende, 1992). Ως θρησκευτικός τουρισμός ορίζεται σύμφωνα με το άρθρο 11 του ελληνικού συντάγματος, το σύνολο των τουριστικών δραστηριοτήτων σε τόπους, χώρους και μνημεία θρησκευτικής σημασίας για λόγους πολιτιστικού, εκπαιδευτικού και ενημερωτικού ενδιαφέροντος μέσω ταξιδιού οργανωμένων ομάδων ή μεμονωμένα, ενώ ο Προσκυνηματικός τουρισμός είναι πιο συγκεκριμένος και έχει ως κεντρικό κίνητρο ή το προσκύνημα, ή την συμμετοχή σε τελετές και εκδηλώσεις θρησκευτικού περιεχομένου ή την εκπλήρωση κάποιου τάματος². Ωστόσο το φαινόμενο του

¹<https://www.un.org>

²<http://www.opengov.gr/tourism/?p=1441>

τουρισμού ως έννοια έχει διττά αποτελέσματα, καθώς ενώ προσφέρει μία οικονομική ασφάλεια για την βιωσιμότητα της πολιτιστικής κληρονομιάς αλλά και των τοπικών κοινωνιών, μπορεί να επιφέρει την εμπορευματοποίηση των κύριων στοιχείων της πολιτιστικής κληρονομιάς (Πούλιος-Τουλούπα, 2020). Μέσα από την Χάρτα της Γης που ανακοινώθηκε το 2000 τονίζεται η σημασία της ηθικής υποχρέωσης των πολιτών για την προστασία και αειφόρο διατήρηση του πλανήτη για τις μελλοντικές γενιές. Με την έννοια αειφόρος ανάπτυξη ορίζεται η ανάπτυξη, μέσω της οποίας επιτυγχάνεται η ικανοποίηση των αναγκών στο παρόν, χωρίς όμως να απειλούνται οι ανάγκες των μελλοντικών γενεών (Φουσέκη, 2020). Στην παγκόσμια διάσκεψη του Γιοχάνεσμπουργκ το 2002 για την βιώσιμη ανάπτυξη δηλώνονται ως αλληλεξαρτώμενοι πυλώνες της, η οικονομική ανάπτυξη, η κοινωνική ανάπτυξη και η προστασία του περιβάλλοντος³ και τίθεται η σημασία στήριξης και βελτίωσης σε τοπικό, εθνικό και παγκόσμιο επίπεδο. Οι στόχοι αυτοί αποτυπώνονται και στην Ατζέντα 2030 του ΟΗΕ που έχει ως σκοπό την παγκόσμια ευημερία και την αντιμετώπιση βασικών προκλήσεων που αφορούν τους ανθρώπους, τον πλανήτη, την ευημερία, την ειρήνη και τις εταιρικές σχέσεις⁴. Η Κέρκυρα ως κατεχοχόν τουριστικός προορισμός μπορεί εφαρμόζοντας την Ατζέντα 2030 αλλά και τις διατάξεις για την αειφορία να αποτελέσει έναν βιώσιμο θρησκευτικό τουριστικό προορισμό.

2. Συνοπτική περιγραφή της ερευνητικής μελέτης

Η συγκεκριμένη μελέτη έχει ως στόχο να αναδείξει τη σημασία του θρησκευτικού τουρισμού στο νησί της Κέρκυρας. Οι έρευνες κοινού έχουν ως σκοπό την εξέλιξη της τουριστικής βιομηχανίας του νησιού και τη δημιουργία ενός βιώσιμου περιβάλλοντος τόσο για την ίδιο τον επισκέπτη όσο και για την τοπική κοινωνία που ζει και εργάζεται σε αυτό. Μέσω της έρευνας γίνονται ορατά πιθανά προβλήματα ή παρατηρήσεις που θα εκφράσει ο επισκέπτης-τουρίστας, τί του αρέσει και τί όχι αλλά και η ίδια η γνώμη του κοινού είναι καθοριστικής σημασίας για τον κάθε προορισμό καθώς μπορεί να λειτουργήσει και ως διαφήμιση για την προσέλκυση περισσότερων επισκεπτών. Η σημασία της συγκεκριμένης έρευνας είναι ιδιαίτερα σημαντική καθώς βοηθά τους ερευνητές και τους σχετικούς φορείς να κατανοήσουν τις ανάγκες του κοινού και να δημιουργήσουν το κατάλληλο περιβάλλον για μία μοναδική εμπειρία. Όσον αφορά τον θρησκευτικό – Προσκυνηματικό τουρισμό στην Κέρκυρα αν και αποτελείται από πλήθος θρησκευτικών μνημείων τα οποία χρονολογούνται από τα πρωτοβυζαντινά χρόνια και φτάνουν μέχρι και το σήμερα και είναι υψίστης καλλιτεχνικής, πολιτιστικής και πάνω από όλα θρησκευτικής σημασίας σε ολόκληρο το νησί, καθώς τα θρησκευτικά μνημεία εντοπίζονται σε όλο το νησί και όχι μόνο στην περίμετρο του κέντρου του, οι έρευνες κοινού οι οποίες θα μπορούσαν να αποτελέσουν σημαντικά εργαλεία για την διαχείριση του θρησκευτικού - Προσκυνηματικού τουρισμού και να διαμορφώσουν τάσεις απουσιάζουν. Ωστόσο μέσα από συγκεκριμένες τάσεις μπορούν να διεξαχθούν σημαντικά συμπεράσματα για τον στρατηγικό σχεδιασμό του τουρισμού στο νησί της Κέρκυρας. Με την περαιτέρω ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού μπορούν να εμπλουτιστούν τα υπάρχοντα κίνητρα για την επίσκεψη τουριστικών περιοχών, να επιμηκυνθεί η τουριστική περίοδος και να διαφοροποιηθεί το τουριστικό προϊόν (Πολύζος, 2010). Μέσω της παρακάτω έρευνας αναλύονται στοιχεία σχετικά με τις ανάγκες των επισκεπτών και τα κριτήρια επιλογής του εκάστοτε προορισμού αλλά και παρουσιάζονται

³<https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N02/636/93/PDF/N0263693.pdf?OpenElement>

⁴https://hellenicaid.mfa.gr/media/images/docs/Agenda_2030.pdf

προτάσεις σχετικά με την διαχείριση των θρησκευτικών μνημείων, ώστε να αποτελέσουν βιώσιμους θρησκευτικούς τουριστικούς προορισμούς για τους μελλοντικούς επισκέπτες.

3. Αναγκαιότητα της ερευνητικής μελέτης και σύντομη βιβλιογραφική ανασκόπηση προγενέστερων ερευνών

Ο θρησκευτικός τουρισμός αποτελεί μία ειδική μορφή τουρισμού που προωθείται συστηματικά τα τελευταία χρόνια σε παγκόσμιο επίπεδο από τις επιχειρήσεις του τουριστικού κλάδου αλλά και από τις χώρες υποδοχής καθώς από πρόσφατα στοιχεία προκύπτει ότι ο τζίρος του ξεπερνά τα 15 δισ. τον χρόνο διεθνώς. Σύμφωνα με εκτιμήσεις του Παγκόσμιου Οργανισμού Τουρισμού, κατά την διάρκεια της πανδημίας Covid-19 (2020-2022) τέτοιου είδους ταξίδια δεν περιορίστηκαν, αντιθέτως υπάρχουν 300.000.000 με 330.000.000 τουρίστες οι οποίοι οδεύουν προς λατρευτικούς τόπους σε όλο τον κόσμο και τζίρο που υπολογίζεται περίπου στα δεκαπέντε δισεκατομμύρια δολάρια ετησίως!

Η ανάπτυξη του θρησκευτικού-πολιτιστικού τουρισμού επιφέρει πολλαπλασιαστικά οικονομικά οφέλη για τις περιοχές υποδοχής. Τα οφέλη αυτά είναι η αύξηση εισοδημάτων, η δημιουργία θέσεων απασχόλησης, η περιφερειακή ανάπτυξη, καθώς και η δημιουργία διασύνδεσης με άλλους τομείς της τοπικής οικονομίας. Σύμφωνα με την Terzidou (2010), η οποία διεξήγαγε την έρευνα της στην Τήνο που είναι το ιερό κέντρο της Ελλάδας και αποκτά τα χαρακτηριστικά μιας μάρκας προορισμού, οι πιστοί επισκέπτονται την Παναγία της Τήνου, προκειμένου να εκπληρώσουν ένα τάμα. Είναι η φύση του εκάστοτε προβλήματος των πιστών που τους κατευθύνει σε συγκεκριμένους ιερούς τόπους. Οι πιστοί που έχουν τάμα αναζητούν μια θεότητα της οποίας η συνεισφορά είναι γνωστή και τους βοηθάει σε μια δύσκολη στιγμή της ζωής τους. Κάτι ανάλογο συμβαίνει και στην Κέρκυρα και στον Ναό του Αγίου Σπυρίδωνος, προστάτη της Κέρκυρας ο οποίος γιορτάζεται τέσσερις φορές το χρόνο, όπου και γίνεται λιτανεία του σκηνώματός του. Πολλοί επισκέπτες έρχονται στο νησί αποκλειστικά για τον Άγιο Σπυρίδωνα – είτε για να εκπληρώσουν κάποιο τάμα, είτε για να επικαλεστούν τη Χάρη του.

Η ζήτηση για επαγγελματίες οι οποίοι έχουν εξειδίκευση στον τομέα αυτό ολοένα και αυξάνεται και στη χώρα μας. Αυτός είναι και ο λόγος που τόσο τα πανεπιστήμια αλλά και τα Ινστιτούτα Επαγγελματικής Εκπαίδευσης προσφέρουν σπουδές στο συγκεκριμένο αντικείμενο καθώς το ενδιαφέρον της νέας γενιάς έχει ανοδική πορεία τα τελευταία χρόνια και γι' αυτό οι σπουδές έχουν φτάσει και σε μεταπτυχιακό επίπεδο από τα ελληνικά πανεπιστήμια. Ενδιαφέρον έχει δείξει και η Εκκλησία η οποία έχει συνεργαστεί τόσο με το Υπουργείο Τουρισμού όσο και με το Εργαστήριο Τουριστικών Ερευνών και Μελετών του Πανεπιστημίου Αιγαίου προκειμένου να συνταχθεί ένα σχέδιο δράσης στον συγκεκριμένο τομέα σε μια χώρα που ο τουρισμός γενικότερα έχει χαρακτηριστεί ως «βαριά βιομηχανία».

Στη σύγχρονη, ωστόσο, εποχή, πέρα από την ικανοποίηση της θρησκευτικής-προσκυνηματικής ανάγκης, οι ταξιδιώτες ενδιαφέρονται για τους ιερούς χώρους και ως προς την ιστορική και καλλιτεχνική τους αξία, ενώ θέτουν και ως στόχο του ταξιδιού την ψυχαγωγία τους. Η οργάνωση ταξιδιών στο πλαίσιο του θρησκευτικού τουρισμού παρουσιάζει ιδιαιτερότητες και προϋποθέτει εξειδίκευση ώστε τα ταξίδια να ανταποκρίνονται στις συγκεκριμένες ανάγκες των συμμετεχόντων αλλά και να παρέχουν υψηλού επιπέδου υπηρεσίες που είναι απαραίτητες στο πλαίσιο της ανταγωνιστικής τουριστικής βιομηχανίας. Μάλιστα, σύμφωνα με τον Παγκόσμιο Οργανισμό Τουρισμού η εξειδικευμένη μορφή του Θρησκευτικού Τουρισμού παρουσιάζει ανθεκτικότητα σε

περιόδους κρίσης, σε αντίθεση με τον τουρισμό αναψυχής που θεωρείται εν πολλοίς, πολυτέλεια.

Εν κατακλείδι ο θρησκευτικός – προσκυνηματικός τουρισμός, ως επικουρική μορφή τουριστικής ανάπτυξης, μπορεί να βοηθήσει τις τοπικές κοινότητες οι οποίες χρήζουν επιπρόσθετης οικονομικής τόνωσης. Ο Πολύζος (2010) αναφέρει πως ο θρησκευτικός τουρισμός μπορεί να συνδέεται και με άλλη μορφή τουρισμού. Ο ισχυρισμός αυτός επιβεβαιώνεται και από το παρόν άρθρο, στο οποίο τα αποτελέσματα της έρευνας επισκεπτών οδηγούν στο συμπέρασμα πως ο θρησκευτικός τουρισμός συνδέεται με τον γαστρονομικό τουρισμό και τον τουρισμό εμπειριών. Τέλος, σύμφωνα με την έρευνα των Μοίρα & Παράσχη (2015) οι επισκέπτες σε μεγάλο ποσοστό δήλωσαν ως κίνητρα για το θρησκευτικό τουρισμό, την γνωριμία με τον πολιτισμό του νησιού που διεξήχθη η έρευνα, την ξεκούραση, την επαφή με το φυσικό περιβάλλον και τέλος την διασκέδαση/αναψυχή, όπως και στην παρούσα έρευνα το κίνητρο που συγκέντρωσε το μεγαλύτερο μέσο όρο ήταν η γαστρονομία και η κουλτούρα του τόπου υποδοχής.

4. Μεθοδολογία της ερευνητικής διαδικασίας

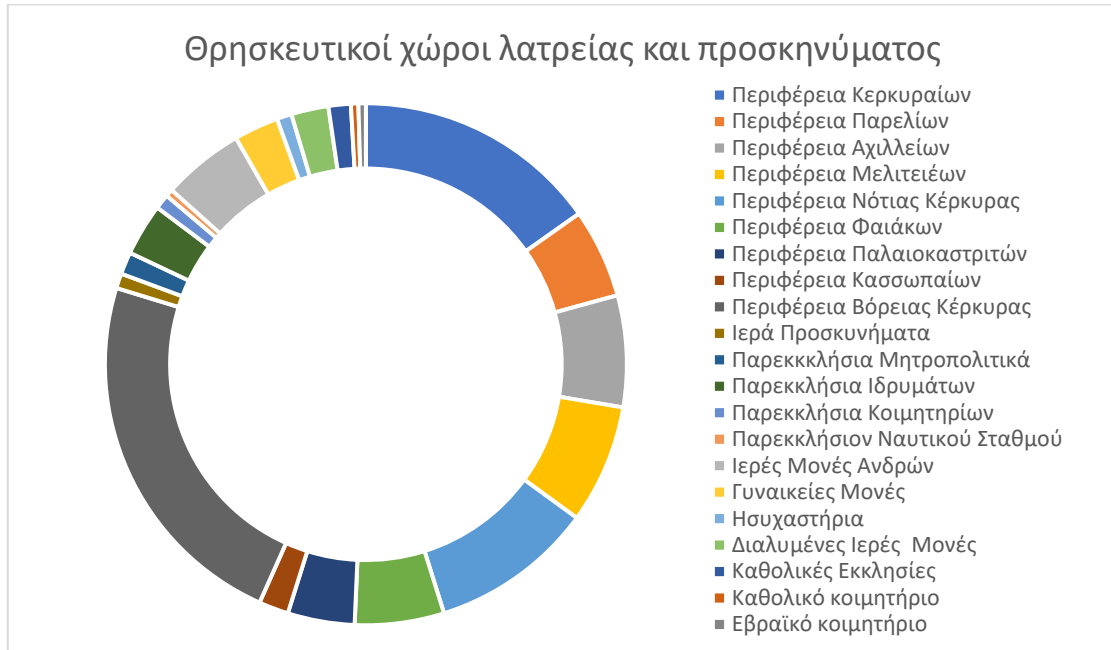
Η επιλογή του τύπου της έρευνας έγκειται στο επιθυμητό πεδίο διερεύνησης και το είδος των πληροφοριών που απαιτούνται, ώστε να υπάρξει μία ολιστική κατανόηση (Μπούνια, 2015). Η έρευνα, στο παρόν άρθρο, είναι και ποσοτική και ποιοτική και θα μπορούσε να χαρακτηριστεί και ως *ad hoc* έρευνα, καθώς βάσει σχεδίου αποτελείται από έξι στάδια (Woolf, 2004). Τα έξι αυτά στάδια εξυπηρετούν συγκεκριμένους και προκαθορισμένους στόχους, ώστε τα αποτελέσματα να είναι αξιοποιήσιμα και να μπορεί έτσι να δημιουργηθεί μία μεθοδολογία η οποία θα μπορεί να υιοθετηθεί από δημόσιους και ιδιωτικούς πολιτιστικούς και τουριστικούς φορείς ώστε να ενισχυθεί η ζήτηση, η βελτίωση της προσφοράς, η στοχευμένη προώθηση και η αύξηση της ανταγωνιστικότητας στους θρησκευτικούς τόπους λατρείας και προσκυνήματος με υπευθυνότητα στις απαιτήσεις των θρησκευτικών τουριστών ή προσκυνητών. Το πρώτο στάδιο αφορά τον προσδιορισμό του προβλήματος και της επίλυσης των αντικειμενικών στόχων της έρευνας, το δεύτερο στάδιο περιλαμβάνει τον προσδιορισμό του σωστού δείγματος πληθυσμού - καθώς όσο μεγαλύτερο το δείγμα τόσο πιο αντιπροσωπευτικό αποτέλεσμα έχει η έρευνα - το τρίτο στάδιο αφορά τον προσδιορισμό της ερευνητικής μεθόδου, το τέταρτο στάδιο αφορά το σχεδιασμό, τη διανομή και την επεξεργασία του ερωτηματολογίου, το 5ο στάδιο περιλαμβάνει τη συλλογή και επεξεργασία των πληροφοριών και το 6ο και τελευταίο στάδιο αποτελεί η ερμηνεία των αποτελεσμάτων της έρευνας.

Πίνακας 1. Σημεία Θρησκευτικού και Προσκυνηματικού Τουρισμού στην Κέρκυρα

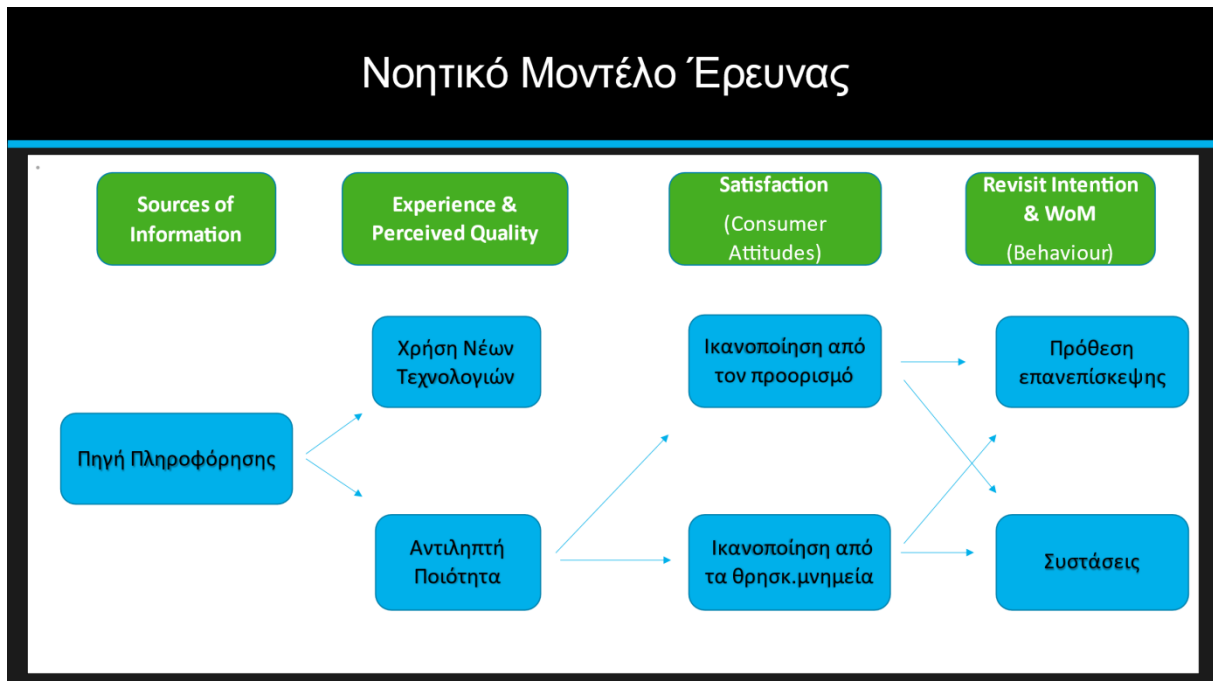
Περιφέρεια Κερκυραίων	33	Παρεκκλήσια Ιδρυμάτων	7
Περιφέρεια Παρελίων	12	Παρεκκλήσια Κοιμητηρίων	2
Περιφέρεια Αχιλλείων	15	Παρεκκλήσιον Ναυτικού Σταθμού	1
Περιφέρεια Μελιτειέων	16	Ιερές Μονές Ανδρών	11
Περιφέρεια Νότιας Κέρκυρας	22	Γυναικείες Μονές	6
Περιφέρεια Φαιάκων	12	Ησυχαστήρια	2
Περιφέρεια Παλαιοκαστριτών	9	Διαλυμένες Ιερές Μονές	5
Περιφέρεια Κασσωπαίων	4	Καθολικές Εκκλησίες	3
Περιφέρεια Βόρειας Κέρκυρας	50	Καθολικό κοιμητήριο	1

Ιερά Προσκυνηματα	2	Εβραϊκό κοιμητήριο	1
Παρεκκλήσια Μητροπολιτικά	3		

Σχεδιάγραμμα 1. Σημεία Θρησκευτικού και Προσκυνηματικού Τουρισμού στην Κέρκυρα

Σχεδιάγραμμα 2. Νοητικό Μοντέλο Έρευνας Θρησκευτικού Τουρισμού

5. Παρουσίαση – Ανάλυση – Συζήτηση των αποτελεσμάτων

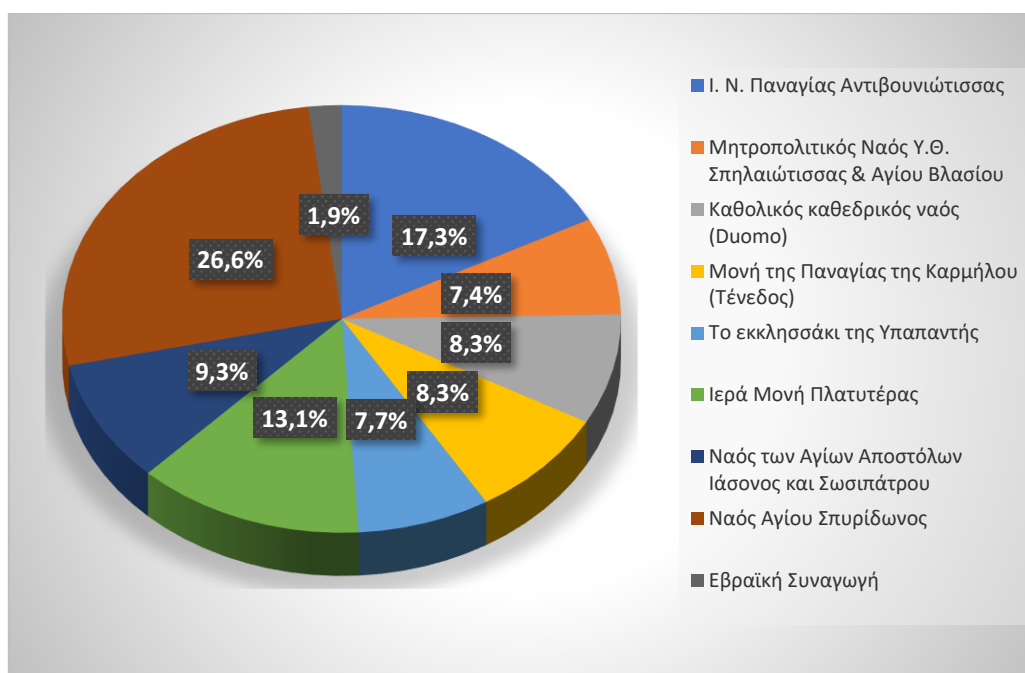
Με βάση το νοητικό μοντέλο της έρευνας μας (βλ. σχεδ. 2) και των ερευνητικών υποθέσεων που αναζητούμε, η έρευνα στο νησί της Κέρκυρας έδειξε (βλ. πίνακα 2) πως η πλειοψηφία των επισκεπτών επικεντρώνεται στα θρησκευτικά μνημεία της πόλης της Κέρκυρας (Ναός Αγίου Σπυρίδωνος 27%, Ι.Ν. Παν. Αντιβουινιώτισσας 17%). Είναι λογικό αν αναλογιστούμε πως η πόλη της Κέρκυρας υποδέχεται το περισσότερο τουρισμό κατά την διάρκεια του έτους, είτε αυτός προέρχεται από αέρος είτε μέσω θαλάσσης (πλοία, κρουαζιέρες, γιοτινγκ). Σημαντική παράμετρος για τους φορείς του τουρισμού της Κέρκυρας, που πρέπει να επενδύσουν στον θαλάσσιο τουρισμό. Η τουριστική εμπειρία άλλωστε βελτιώνεται και με την Διαχείριση του Προορισμού (Destination Management) και τον συντονισμό φορέων για τη δημιουργία ενιαίας εμπειρίας επισκεπτών.

Πίνακας 2. Δημοφιλέστερα Εκκλησιαστικά Μνημεία στην Κέρκυρα

Στήλη1	Στήλη2	Συχνότητα	Ποσοστό (%)	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Ι. Ν. Παναγίας Αντιβουινιώτισσας	54	17,3	17,6	17,6
	Μητροπολιτικός Ναός Υ.Θ. Σπηλαιώτισσας & Αγίου Βλασίου	23	7,4	7,5	25,2
	Καθολικός καθεδρικός ναός (Duomo)	26	8,3	8,5	33,7
	Μονή της Παναγίας της Καρμήλου (Τένεδος)	26	8,3	8,5	42,2
	Το εκκλησάκι της Υπαπαντής	24	7,7	7,8	50,0
	Ιερά Μονή Πλατυτέρας	41	13,1	13,4	63,4
	Ναός των Αγίων Αποστόλων Ιάσονος και Σωσιπάτρου	29	9,3	9,5	72,9
	Ναός Αγίου Σπυρίδωνος	83	26,6	27,1	100,0
	Εβραϊκή Συναγωγή	6	1,9		
Total	Σύνολο	312	100,0		

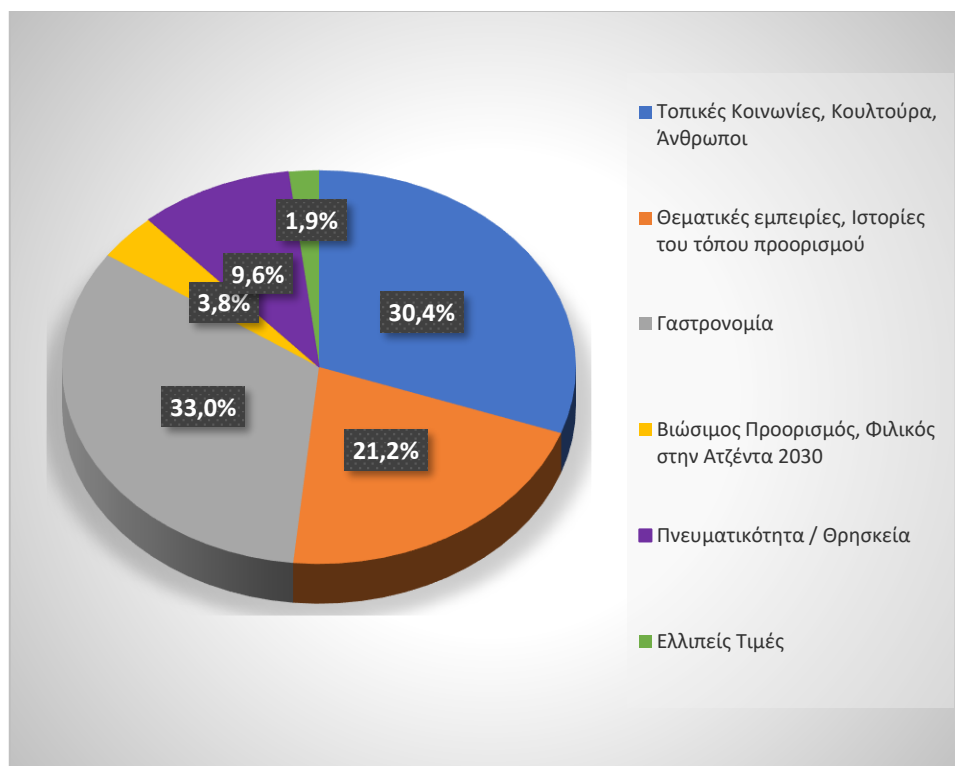
Σχεδιάγραμμα 3. Δημοφιλέστερα Εκκλησιαστικά Μνημεία στην Κέρκυρα

Επίσης αξιοσημείωτο της έρευνας είναι τα κριτήρια επιλογής ενός ταξιδιού θρησκευτικού ενδιαφέροντος. Η γαστρονομία και οι τοπικές γεύσεις αποτελούν τον πιο σημαντικό λόγο επιλογής του τόπου προορισμού (33%), με τις τοπικές κοινωνίες και την κουλτούρα να συνδέονται άμεσα με την γαστρονομία και να αποτελούν το 30% της παραπάνω έρευνας (βλ. πίν. 3). Τα αποτελέσματα της συγκεκριμένης ερευνητικής υπόθεσης είναι σημαντικά για να αξιοποιηθούν από τους ιθύνοντες του τουρισμού και τους φορείς τοπικής αυτοδιοίκησης της Κέρκυρας καθώς μπορούν να δημιουργήσουν πολιτιστικές διαδρομές καθώς και πράσινα μονοπάτια πολιτισμού που να πλαισιώνουν τα θρησκευτικά μνημεία υψηλού ενδιαφέροντος.

Πίνακας 3. Κριτήρια Επιλογής Θρησκευτικού Τουρισμού

Στήλη1	Στήλη2	Συχνότητα	Ποσοστό (%)	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Τοπικές Κοινωνίες, Κουλτούρα, Άνθρωποι	95	30,4	31,0	31,0
	Θεματικές εμπειρίες, Ιστορίες του τόπου προορισμού	66	21,2	21,6	52,6
	Γαστρονομία	103	33,0	33,7	86,3
	Βιώσιμος Προορισμός, Φιλικός στην Ατζέντα 2030	12	3,8	3,9	90,2
	Πνευματικότητα / Θρησκεία	30	9,6	9,8	100,0
	Total	306	98,1	100,0	
Missing	Ελλιπείς Τιμές	6	1,9		
Total	Σύνολο	312	100,0		

Σχεδιάγραμμα 4. Κριτήρια Επιλογής Θρησκευτικού Τουρισμού

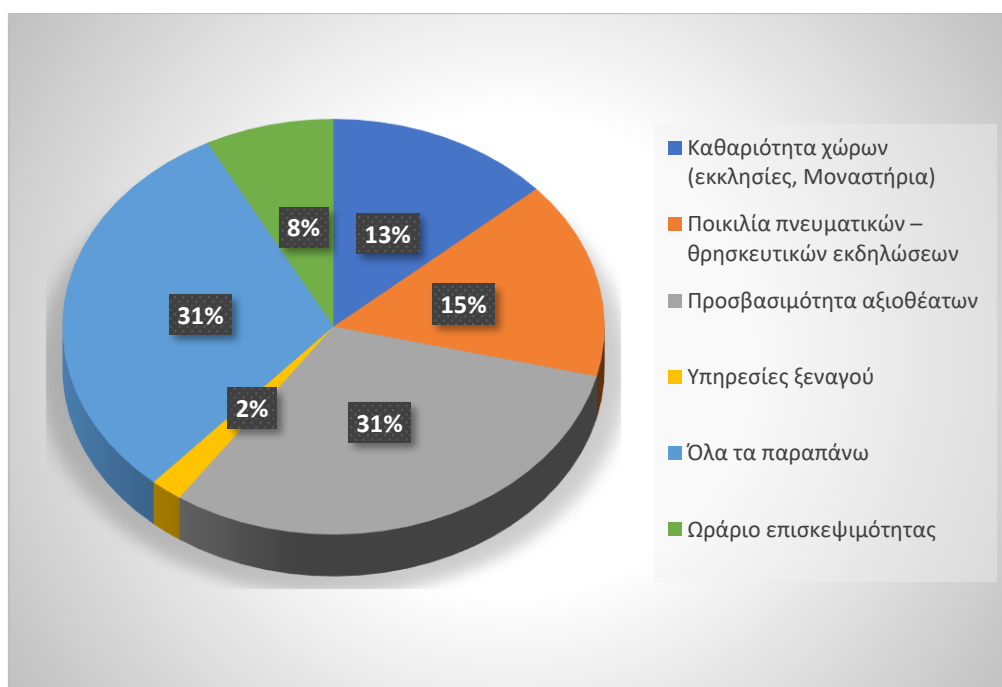
Σημαντική επίσης παράμετρος που αναδεικνύεται από την παρούσα έρευνα είναι οι λόγοι που κάνουν έναν επισκέπτη να επιλέξει ένα θρησκευτικό μνημείο προς επίσκεψη. Αρκεί ένα μνημείο να είναι δημοφιλές; Για τους αλλοδαπούς επισκέπτες στην Κέρκυρα αναδεικνύεται η προσβασιμότητα ως επικρατέστερος λόγος επίσκεψης (βλ.πίν.4) και ακολουθούν οι δράσεις του μνημείου ως ένα στοιχείο marketing και προβολής. Η καθαριότητα του μνημείου είναι λόγος που επιτρέπει ή αποτρέπει έναν επισκέπτη για να το επισκεφθεί.

Πίνακας 4. Επιμέρους στοιχεία ενδιαφέροντος επιλογής θρησκευτικού τόπου λατρείας

Στήλη1	Στήλη2	Συχνότητα	Ποσοστό (%)	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Καθαριότητα χώρων (εκκλησίες, Μοναστήρια)	42	13,5	13,5	13,5
	Ποικιλία πνευματικών – θρησκευτικών εκδηλώσεων	48	15,4	15,4	28,8
	Προσβασιμότητα αξιοθέατων	96	30,8	30,8	59,6
	Υπηρεσίες ξεναγού	6	1,9	1,9	61,5
	Όλα τα παραπάνω	96	30,8	30,8	92,3
	Ωράριο επισκεψιμότητας	24	7,7	7,7	100,0
	Σύνολο	312	100,0	100,0	

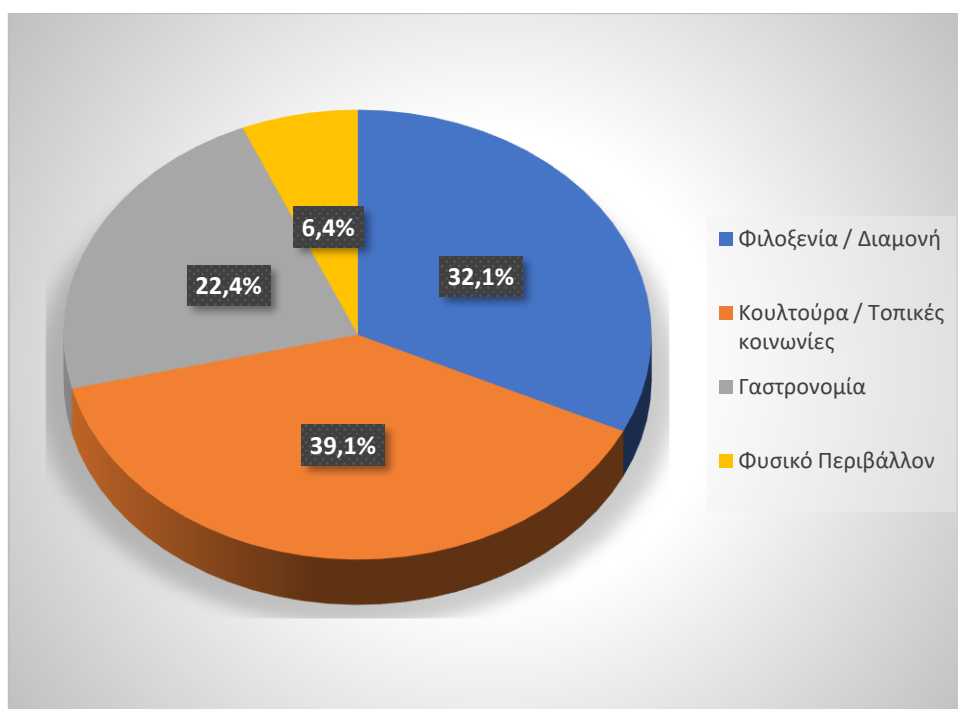
Σχεδιάγραμμα 5. Επιμέρους στοιχεία ενδιαφέροντος επιλογής θρησκευτικού τόπου λατρείας

Ποιο όμως είναι αυτό το στοιχείο της Κέρκυρας που επέλεξαν οι ερωτηθέντες στο δίλλημα της αντιληπτής ποιότητας που εξέλαβαν κατά την παραμονή τους στο νησί; Αρκούν κάποια θρησκευτικά μνημεία για να κάνουν έναν τουρίστα θρησκευτικού ενδιαφέροντος να ξαναεπισκεφθεί το νησί ή να το συστήσει σε άλλους; Η απάντηση δίνεται στον πίνακα 5 όπου η κουλτούρα του τόπου επίσκεψης και η φιλοξενία αναδεικνύονται πρωταγωνιστές στο θρησκευτικό τουρισμό. Ακολουθούν η γαστρονομία και το φυσικό κάλος του τόπου. Η Κέρκυρα είναι ένας ευλογημένος τόπος που τα έχει όλα, όμως το ανταγωνιστικό της πλεονέκτημα είναι οι άνθρωποι της. Η κουλτούρα και ο πολιτισμός που προάγεται από κάθε μικρό χωριό του νησιού. Η φιλοξενία είναι χαρακτηριστικό των Ελλήνων σε όλα τα μέρη της χώρας. Άλλωστε δεν είναι τυχαίος ο τίτλος “Φιλοξενία” στο καινοτόμο πρόγραμμα τουριστικής εκπαίδευσης που εισήγαγε το Ξενοδοχειακό Επιμελητήριο Ελλάδος με το Υπουργείο Τουρισμού στους μαθητές Δημοτικού το 2022. Στόχος είναι οι μαθητές από νωρίς να αποκτήσουν διάδραση με το επιχειρείν στη χώρα μας και να γνωρίσουν τις ξεχωριστές ομορφιές αυτού του μοναδικού τόπου.

Πίνακας 5. Στοιχεία βαρύτητας θρησκευτικού τουρισμού

Στήλη1	Στήλη2	Συχνότητα	Ποσοστό (%)	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Φιλοξενία / Διαμονή	100	32,1	32,1	32,1
	Κουλτούρα / Τοπικές κοινωνίες	122	39,1	39,1	71,2
	Γαστρονομία	70	22,4	22,4	96,2
	ΦυσικόΠεριβάλλον	20	6,4	6,4	100,0
	Σύνολο	312	100,0	100,0	

Σχεδιάγραμμα 6. Στοιχεία βαρύτητας θρησκευτικού τουρισμού

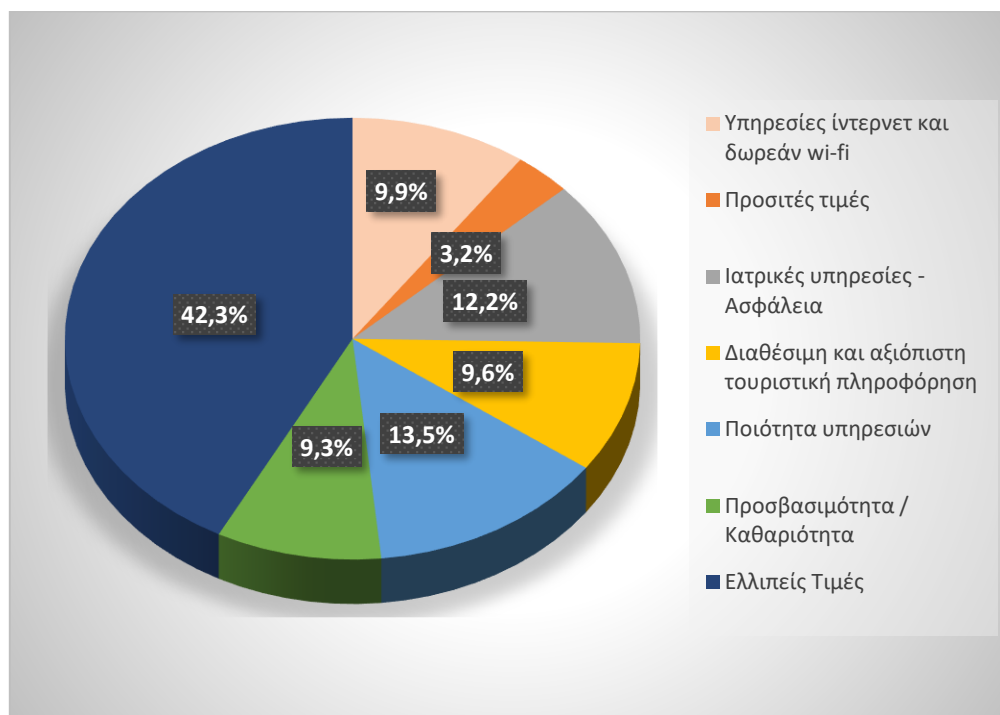
Η αξία που παράγει ο τουρισμός μας αφορά όλους. Οι επισκέπτες αποδίδουν μια σχέση τιμής/αξίας στο μυαλό τους για τα προϊόντα και τις υπηρεσίες που προμηθεύονται. Η έρευνα εξήγαγε το συμπέρασμα πως οι παρεχόμενες υπηρεσίες είναι ο σημαντικότερος λόγος για ένα τουρίστα θρησκευτικού ενδιαφέροντος. Εντύπωση όμως και προβληματισμό προκαλεί ο αμέσως επόμενος λόγος αντιληπτής ποιότητας του επισκέπτη. Η ασφάλεια προορισμού. Η ασφάλεια εμπεριέχει τρεις βασικούς πυλώνες – κοινωνική, υγειονομική, οικονομική. Η πανδημία Covid-19 αναδεικνύεται ως λόγος επιλογής ή απόρριψής ενός τόπου με τα υγειονομικά πρωτόκολλα σε κάθε χώρα να προσπαθούν να ανακοινώνονται έγκαιρα προς πληροφόρηση των επισκεπτών. Η οικονομική σταθερότητα και οι κοινωνικές συνθήκες διαβίωσης είναι εξίσου σημαντικές, ιδίως μετά την έναρξη του πολέμου στην Ουκρανία (02/2022). Η παροχή νέων τεχνολογιών, πόσο μάλλον όταν αυτές παρέχονται δωρεάν είναι ένας ακόμη σπουδαίος λόγος να παροτρύνει ένα επισκέπτη στην απόφαση να επιλέξει ένα τόπο θρησκευτικού ενδιαφέροντος.

Πίνακας 6. Αντιλαμβανόμενη ποιότητα ως κριτήριο ικανοποίησης

Στήλη1	Στήλη2	Συχνότητα	Ποσοστό (%)	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Υπηρεσίες ίντερνετ και δωρεάν wi-fi	31	9,9	17,2	17,2
	Προσιτές τιμές	10	3,2	5,6	22,8
	Ιατρικές υπηρεσίες - Ασφάλεια	38	12,2	21,1	43,9
	Διαθέσιμη και αξιόπιστη τουριστική πληροφόρηση	30	9,6	16,7	60,6
	Ποιότητα υπηρεσιών	42	13,5	23,3	83,9

Προσβασιμότητα / Καθαριότητα	29	9,3	16,1	100,0
Total	180	57,7	100,0	
Missing	Ελλιπείς Τιμές	132	42,3	
Total	Σύνολο	312	100,0	

Σχεδίαγραμμα 7. Αντιλαμβανόμενη ποιότητα ως κριτήριο ικανοποίησης

6. Συμπεράσματα – Προτάσεις

Η παραπάνω έρευνα, τα στοιχεία της οποίας καθίστανται ιδιαίτερα σημαντικά αν λάβουμε υπόψιν ότι έλαβε χώρα το τρίτο τρίμηνο του 2022, χρονιά πολέμου στην Ευρώπη και διαχείρισης της πανδημίας Covid-19, χαιρεί βαρύνουσας σημασίας καθώς τα κριτήρια επιλογής τουριστικού προορισμού φαίνεται να αλλάζουν. Το ανθρώπινο στοιχείο, η κουλτούρα του τόπου προορισμού και οι αξίες που προάγουν οι τοπικές κοινότητες φαίνεται να διαμορφώνουν την επιλογή προορισμού για θρησκευτικό ή Προσκυνηματικό τουρισμό. Ο στρατηγικός σχεδιασμός του τόπου υποδοχής και κάποια μέτρα πολιτικής που θα μπορούσαν να ληφθούν για την περαιτέρω ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού με βάση την άνωθεν έρευνα είναι :

- ✓ Ανάπτυξη δικτύου δωρεάν Wi-Fi, με προτεραιότητα τα σημεία θρησκευτικού ενδιαφέροντος
- ✓ Κέντρα ενημέρωσης, πληροφόρησης και προβολής των θρησκευτικών μνημείων
- ✓ Δικτύωση και συμπράξεις με νεοφυείς επιχειρήσεις που σχετίζονται με την ανάδειξη των θρησκευτικών πόρων και αξιοποίηση αυτών στο σύνολο των πολιτιστικών και αρχαιολογικών μνημείων. Για παράδειγμα η δημιουργία εφαρμογής «Smart Street», όπου οι χρήστες θα μπορούν να καθοδηγούνται, μέσω της πλοήγησης, στα θρησκευτικά μνημεία
- ✓ Η δημιουργία στοχευμένης ιστοσελίδας και διαφήμιση αυτής, που θα προβάλλει τους θρησκευτικούς πόρους, με ταυτόχρονη δυνατότητα προβολής προϊόντων θρησκευτικής

- αξίας, ώστε να μπορούν οι Tour Operators και οι εν δυνάμει επισκέπτες να έχουν την απαραίτητη ενημέρωση
- ✓ Προώθηση όλων των μέσων ενημέρωσης που αφορούν τους θρησκευτικούς πόρους μέσω χρήσης Social Media
  - ✓ Δημιουργία ενιαίας τουριστικής κάρτας (city pass), με εστίαση σε Πολιτιστικό και Θρησκευτικό Τουρισμό, City Break και Γαστρονομικό Τουρισμό
  - ✓ Πρόσβαση σε πολλαπλά αξιοθέατα ή μνημεία της πόλης, δημιουργία πολιτιστικής διαδρομής με ελεύθερη πρόσβαση στο δίκτυο MMM για συγκεκριμένο χρονικό διάστημα
  - ✓ Ενσωμάτωση παροχών όπως δωρεάν είσοδος ή εκπτώσεις σε πολιτιστικά αξιοθέατα, σε καταστήματα με τουριστικά είδη, λιανικής, εστίασης, καφέ, γαστρονομίας κ.α. και σε τουριστικές επιχειρήσεις, όπως τουριστικά λεωφορεία ή τουριστικά πρακτορεία για την αύξηση της επισκεψιμότητας και της δαπάνης στις συνεργαζόμενες επιχειρήσεις
  - ✓ Πώληση σε φυσική μορφή από επιλεγμένα σημεία πώλησης υψηλής επισκεψιμότητας ή ψηφιακά μέσω ειδικής εφαρμογής για smartphones, με δυνατότητα αναβάθμισης με αγορά εισιτηρίων για πρόσθετα αξιοθέατα και μουσεία/ εμπειρίες (π.χ. ιδιωτικές ξεναγήσεις)
  - ✓ Δημιουργία γαστρονομικών μουσείων μέσω της εκμετάλλευσης παλαιών υποδομών. Εργαλεία προς αξιοποίηση αποτελούν τα 3 νέα σήματα (Ζυθοποιεία-Ελαιοτριβεία-Τυροκομεία) που νομοθετήθηκαν πρόσφατα από το Υπ. Τουρισμού και επιτρέπουν τη παράλληλη λειτουργία χώρων εστίασης και μη κύριων τουριστικών καταλυμάτων στις εγκαταστάσεις που θα λάβουν τα σήματα αυτά (π.χ. παλαιά οινοποιεία, ελαιοτριβεία και κέντρα μελισσοκομικής).

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Rinschede, G. (1992). Forms of religious tourism. *Annals of tourism Research*, 19(1), 51-67.
- Terzidou, M. (2010). Religion as a motivation to travel: The case of Tinos island in Greece. In *Proceedings from the Management of International Business and Economic Systems (MIBES) 2010 International Conference*. Kavala: Institute of Technology Kavala.
- Woolf, F. (2004). *Partnerships for Learning: a Guide to Evaluating Art Education Projects*, Arts Council. England. Retrieved from <http://www.artscouncil.org.uk/media/uploads/documents/publications/phpLYO0Ma.pdf>
- Μοίρα, Π., & Παράσχη, Α. (2015). Από το προσκύνημα στο θρησκευτικοπολιτισμικό τουρισμό: Μελέτη περίπτωσης «Ζάκυνθος». *E-Journal of Science & Technology (e-JST)* 10(3), 39-53.
- Μπούνια, Α. (2015). Έρευνα επισκεπτών και αξιολόγηση: Η φωνή του κοινού. Στο Νικονάνου κ. συν. (Επιμ.), *Μουσειακή μάθηση και εμπειρία στον 21^ο αιώνα*. Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών.
- Πολύζος, Σ. (2010). Θρησκευτικός Τουρισμός στην Ελλάδα: Χωρική ανάλυση και συμβολή στην ανάπτυξη μειονεκτικών περιοχών. *Σειρά Ερευνητικών Εργασιών*, 16(9), 203-222.
- Πούλιος, Ι., & Τουλούπα, Σ. (2020). Τουρισμός και Πολιτιστική Διαχείριση. Στο Σ. Λεκάκης & Ν. Πάντζου (Επιμ.), *Εισαγωγή στη Διαχείριση της Πολιτιστικής Κληρονομιάς, Μια Κριτική Επισκόπηση του Πεδίου στην Ελλάδα*. Αθήνα: Ασίνη.

Φουσέκη, Κ. (2020). Πολιτιστική Κληρονομιά και Αειφόρος Ανάπτυξη. Στο Σ. Λεκάκης & Ν. Πάντζου (Επιμ.), *Εισαγωγή στη Διαχείριση της Πολιτιστικής Κληρονομιάς, Μια Κριτική Επισκόπηση του Πεδίου στην Ελλάδα*. Αθήνα: Ασίνη.

Πηγές από το διαδίκτυο

Report of the World Summit on Sustainable Development (2002). Ανακτήθηκε από [https://documents-dds-](https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N02/636/93/PDF/N0263693.pdf?OpenElement)

[ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N02/636/93/PDF/N0263693.pdf?OpenElement](https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N02/636/93/PDF/N0263693.pdf?OpenElement)

United Nations. Ανακτήθηκε από <https://www.un.org>

Άρθρο 11 – Θρησκευτικός και προσκυνηματικός τουρισμός. Ανακτήθηκε από <http://www.opengov.gr/tourism/?p=1441>

Η Ατζέντα 2030 των Ηνωμένων Εθνών για τη Βιώσιμη Ανάπτυξη και οι 17 Στόχοι Βιώσιμης Ανάπτυξης. Ανακτήθηκε από

https://hellenicaid.mfa.gr/media/images/docs/Agenda_2030.pdf

Το Μέγα Κάστρο μέσα από τα μάτια του Νίκου Καζαντζάκη: Ένα εκπαιδευτικό πρόγραμμα για το Ιστορικό Μουσείο Κρήτης

Μαρία Δ. Αντωνιάδη

Πολιτιστική Διαχείριση, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο

maria.antoniadi02@gmail.com

Ειρήνη Παπαδάκη

Τμήμα Διοίκησης Επιχειρήσεων και Τουρισμού, Ελληνικό Μεσογειακό Πανεπιστήμιο

eirpapadaki@hmu.gr

Περίληψη

Η θέση που κατέχουν τα εκπαιδευτικά προγράμματα στη σχέση μουσείου και σχολείου είναι θεμελιώδης, ενώ ο ρόλος των μουσειακών εκπαιδευτικών προγραμμάτων στην εφηβική ηλικία είναι καθοριστικός για τη διαμόρφωση μελλοντικών επισκεπτών μουσείων και άλλων πολιτιστικών χώρων. Λαμβάνοντας υπόψη αυτά τα δεδομένα, στο παρόν κείμενο εξετάζεται η σχέση του μουσείου με το μαθητικό κοινό και προτείνεται ένα εντελώς νέο πρόγραμμα για το Ιστορικό Μουσείο Κρήτης (ΙΜΚ). Το νέο αυτό πρόγραμμα με τίτλο «Το Μέγα Κάστρο μέσα από τα μάτια του Νίκου Καζαντζάκη» θα συνδέει την σχολική τάξη με τον μουσειακό αλλά και τον πραγματικό χώρο με γνώμονα την Ιστορία αλλά και την Λογοτεχνία, ενώ θα αποτελέσει και αφετηρία για τη διαμόρφωση της σχέσης των Ηρακλειωτών μαθητών με ένα μουσείο της πόλης τους.

Λέξεις κλειδιά: μουσείο, μαθητικό κοινό Λυκείου, ψηφιακές τεχνολογίες, πραγματικός χώρος, Ηράκλειο, Ιστορικό Μουσείο Κρήτης (ΙΜΚ).

1. Εισαγωγή

Οι πολιτιστικοί οργανισμοί τις τελευταίες δεκαετίες επενδύουν στην εκπαίδευση, στοχεύοντας -μέσα από δράσεις βιωματικής ή/και συμμετοχικής μάθησης- στην εξοικείωση των νεανικών ομάδων κοινού με τους μουσειακούς χώρους, με απώτερο στόχο τη διαμόρφωση μελλοντικών τακτικών επισκεπτών (Μπαντιμαρούδης, 2011b). Τα εκπαιδευτικά προγράμματα, τα οποία απευθύνονται στο μαθητικό κοινό επιδιώκουν να φέρουν σε επαφή το μουσείο με μία γενιά που επηρεάζεται όσο ποτέ από την τεχνολογική και ψηφιακή επικοινωνία (Babbie, 2011: 690). Στο συγκεκριμένο άρθρο επιλέχθηκε το Ιστορικό Μουσείο Κρήτης στο Ηράκλειο, ως χώρος διαμόρφωσης σχέσεων με το μαθητικό κοινό. Μέσα από τη δημιουργία ενός νέου εκπαιδευτικού προγράμματος στόχος είναι να αναδειχθεί η στενή σχέση του παρόντος με το παρελθόν μέσα από τα μνημεία μιας πόλης, ενώ παράλληλα θα επιτευχθούν άλλοι δύο σημαντικοί στόχοι: η μεταφορά γνώσης μέσα από μη θεσμικά πλαίσια διδασκαλίας και η εξοικείωση του τοπικού μαθητικού κοινού με τους χώρους του μουσείου. Ο ίδιος ο πραγματικός χώρος αποδεικνύει πως παρόν και παρελθόν είναι άμεσα συνυφασμένα, γεγονός που θα αποτελέσει την αφετηρία μας σε αυτή την πρόταση.

Σημαντική διαφορά του προτεινόμενου με τα προϋλοποιημένα προγράμματα του ΙΜΚ που αφορούν τον Καζαντζάκη είναι η σύνδεση του πραγματικού με τον μουσειακό και τον ψηφιακό χώρο αλλά και η σύνδεση του δημιουργού με την γενέτειρά του. Το προτεινόμενο εκπαιδευτικό πρόγραμμα με τίτλο «Το Μέγα Κάστρο μέσα από τα μάτια του Νίκου Καζαντζάκη» -κυρίως για μαθητές Λυκείου- ενισχύθηκε με την επιτόπια έρευνα και παρατήρηση του μουσειακού χώρου και των μνημείων της πόλης του Ηρακλείου, και εξετάζει

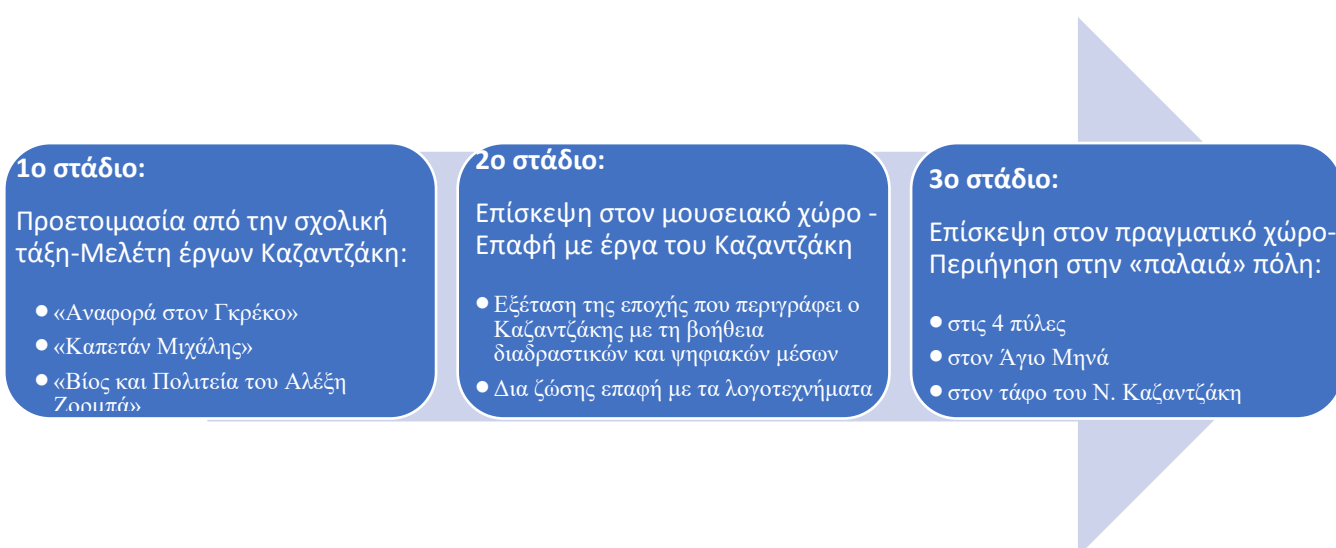

πτυχές του σχετικά με το κοινό που απευθύνεται, τις μεθόδους και τους τρόπους ανάλυσης και προσέγγισης του. Στόχος του είναι η επαφή του μαθητικού κοινού με την ιστορική πλευρά του λογοτεχνικού έργου του Καζαντζάκη και η σύνδεσή του ιστορικά με την πόλη του Ηρακλείου, αλλά και η ανάπτυξη μιας σχέσης δημιουργικής με το ίδιο το μουσείο.

2. Παρουσίαση του εκπαιδευτικού προγράμματος «Το Μέγα Κάστρο μέσα από τα μάτια του Καζαντζάκη»

Στο συγκεκριμένο πρόγραμμα, η προσέγγιση της ιστορίας μέσα από το μάθημα της Λογοτεχνίας στηρίζεται σε μία γενικότερη εποχή από κοινωνικής και ιστορικής πλευράς, διαχωρίζοντας το εκπαιδευτικό πρόγραμμα σε τρία στάδια:

1. Προετοιμασία από την σχολική αίθουσα- πριν την μετάβαση στον χώρο του μουσείου
2. Επίσκεψη στον χώρο του ΙΜΚ⁵
3. Επαφή με τον πραγματικό χώρο: Μετάβαση σε μνημειακούς χώρους εκτός μουσείου

Εικόνα 1. Τα τρία στάδια του προγράμματος «Το Μέγα Κάστρο μέσα από τα μάτια του Νίκου Καζαντζάκη»

Πιο συγκεκριμένα, οι μαθητές θα προσεγγίσουν τρία λογοτεχνήματα του Καζαντζάκη: «Αναφορά στον Γκρέκο», ο «Καπετάν Μιχάλης» και ο «Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά». Οι αναλύσεις στις διδακτικές ώρες του μαθήματος Λογοτεχνίας θα εστιάζουν και στα ιστορικό-χωροταξικά πλαίσια της εποχής, καθιστώντας κατανοητό πως η ιστορία επηρεάζει άμεσα, αφήνοντας σημάδια στις επόμενες γενιές.

Η επίσκεψη στο ΙΜΚ πραγματοποιείται κατά το δεύτερο στάδιο του εκπαιδευτικού προγράμματος. Ο χώρος του μουσείου θα διαμορφωθεί ως ένα ολοκληρωμένο σύμπλεγμα χώρων όπου θα παρατίθενται οι διαδραστικές δραστηριότητες, με χαμηλό φωτισμό, τοίχους με απεικονίσεις δρόμων της εποχής στο Ηράκλειο, ώστε να λειτουργεί υποβλητικά και να μεταφέρει τον μαθητή διαδραστικά σε άλλο χρόνο. Ακόμη, και το δάπεδο θα μπορούσε να ήταν προσαρμοσμένο ως ένα άλλο πλακόστρωτο περασμένης εποχής.

Σε αυτό το ειδικά διαμορφωμένο περιβάλλον, η ξενάγηση από μουσειοπαιδαγωγό θα πραγματοποιηθεί μέσω διαδραστικού υλικού και με σύγχρονα ψηφιακά μέσα (Markos-

⁵<https://www.historical-museum.gr/gr/>

Kujbus&Gáti, 2015: 4-6). Οι έφηβοι μαθητές θα μπορούν να βαδίσουν στην πόλη έτσι όπως ήταν διαμορφωμένη τότε-μέσω διαδραστικού ψηφιακού υλικού-καθώς και να συμμετέχουν σε ψηφιακά παιχνίδια γνώσεων σχετικά με το θέμα του προγράμματος μέσω ειδικών φορητών υπολογιστών. Επιπλέον, εποικοδομητική κρίνεται και η δραματοποίηση (δημιουργία μικρής διάρκειας θεατρικού), σε ειδικά διαμορφωμένο χώρο, βασισμένο σε χωρία των *καζαντζάκειων* έργων που περιγράφουν την καθημερινότητα στην πόλη (πνεύμα συνεργασίας) ή και τις στιγμές των συγκρούσεων που γνώρισε.

Στο τρίτο στάδιο του προγράμματος, το μαθητικό κοινό έρχεται σε επαφή με τον πραγματικό χώρο που μέχρι τώρα γνώρισε διαμέσου των λογοτεχνημάτων του Καζαντζάκη στην σχολική τάξη και του μουσείου. Οι μαθητές, παρουσία των εκπαιδευτικών και του μουσειοπαιδαγωγού-ξεναγού επισκέπτονται τις τέσσερις πύλες της πόλης του Ηρακλείου, την εκκλησία του Αγίου Μηνά, τον τάφο του Καζαντζάκη, καθώς και τον πεζόδρομο της 28ης Αυγούστου. Έτσι, ο μαθητής συνειδητοποιεί την άρρηκτη σύνδεση του παρελθόντος με το παρόν μέσα από τα μνημεία της πόλης.

2.1 Στόχοι και επιδιώξεις

Με αυτό το εκπαιδευτικό πρόγραμμα, το μαθητικό κοινό -μέσω του μαθήματος της Λογοτεχνίας- έρχεται σε επαφή με τα μουσειακά αντικείμενα ήδη πριν την επίσκεψή του στο μουσείο, μαθαίνει για την προσωπικότητα, το ύφος του Καζαντζάκη αλλά και την εικόνα που μετέδιδε η πόλη του Ηρακλείου στα τέλη του 19^{ου} έως στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Με την προσέγγιση αυτή, γίνεται μια πρώτη επαφή με το θέμα του εκπαιδευτικού προγράμματος. Για καλύτερη προσέγγιση των λογοτεχνημάτων και εξοικονόμηση χρόνου, οι μαθητές θα χωριστούν σε τρεις-ισάριθμες περίπου- ομάδες.

Αρωγός στην τόνωση του ενδιαφέροντος είναι η λήψη φωτογραφιών, τις οποίες αργότερα οι μαθητές μπορούν να τις εκθέσουν στον σχολικό ή τον μουσειακό χώρο, ολοκληρώνοντας την μουσειακή τους εμπειρία. Ως εναλλακτικός τρόπος ολοκλήρωσης της μουσειακής τους εμπειρίας προτείνεται η δημιουργία κειμένων (δημιουργική γραφή) σχετικών με το θέμα του εκπαιδευτικού προγράμματος, εφόσον σχετίζεται και με το μάθημα της Λογοτεχνίας.

3. Προετοιμασία από την σχολική αίθουσα-πριν την μετάβαση στο μουσείο

Το εκπαιδευτικό αυτό πρόγραμμα για τον Καζαντζάκη δύναται να διδαχθεί και στις τρεις τάξεις του Λυκείου. Αυτό, βέβαια, δεν αποκλείει την εξέταση αποσπασμάτων των κειμένων του σε μικρότερες τάξεις της σχολικής βαθμίδας. Πριν οι μαθητές του Λυκείου έλθουν σε επαφή με τον μουσειακό χώρο όπου διατίθεται το έργο του συγγραφέα, χρειάζεται να έχουν μελετήσει στην τάξη τα εξής λογοτεχνικά έργα: «Αναφορά στον Γκρέκο», «Καπετάν Μιχάλης», «Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά». Σε αυτά τα τρία έργα του αναφέρονται, κυρίως, σημαντικά ιστορικά γεγονότα για την νεότερη ιστορία της Κρήτης και της χώρας με ταυτόχρονη προβολή της τότε καθημερινότητας. Συγκεκριμένα, εστιάζουν από την περίοδο των Κρητικών επαναστάσεων (τελευταίο τρίτο του 19^{ου} αιώνα έως και το 1913), κηρύσσοντας έτσι την απαρχή της ένωσης της Κρήτης με την Ελλάδα.

Και εδώ είναι ένα από τα σημεία όπου διαφαίνεται ο σημαντικός ρόλος του εκπαιδευτικού. Στην τάξη, πριν την επίσκεψη στον μουσειακό χώρο, εξετάζοντας οι μαθητές τα κείμενα ο εκπαιδευτικός πρέπει να τονίσει:

- i. στην «Αναφορά στον Γκρέκο»

- γεγονός ιστορικής σημασίας, όπως οι επαναστάσεις εναντίον των Τούρκων και οι αντιδράσεις των δύο πλευρών.
- την εικόνα της καθημερινότητας της πόλης του Ηρακλείου και των κατοίκων της.
- ii. στον «Καπετάν Μιχάλη» (Παναγιωτάκης, 2004:156-161):
- την εικόνα της καθημερινότητας της πόλης του Ηρακλείου και των κατοίκων της
- τις επαναστάσεις των τελευταίων δεκαετιών που η Κρήτη ήταν οθωμανικό έδαφος και τις προεκτάσεις αυτών, με αποκορύφωμα αυτήν της 25^{ης} Αυγούστου 1898 στην πόλη του Ηρακλείου.
- την αγωνιστικότητα και το ελεύθερο πνεύμα στις ένοπλες κινητοποιήσεις των Κρητών αλλά και τις αντικρουόμενες απόψεις ανάμεσα στους Κρήτες.
- τη συμβίωση χριστιανών και μουσουλμάνων στο νησί και την καθημερινότητά τους.
- τη σημαντικότητα του Κρητικού Ζητήματος με τις διεθνείς προεκτάσεις του και τις αντιδράσεις των Μεγάλων Δυνάμεων της εποχής λόγω της γεωστρατηγικής σημασίας του νησιού.
- iii. στον «Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά»
- τη σχέση των Μεγάλων Δυνάμεων με το νησί και τη σημασία του.

4. Επίσκεψη στον μουσειακό χώρο - Επαφή με τις νέες τεχνολογίες και τον ψηφιακό κόσμο

Οι δράσεις που αφορούν το δεύτερο στάδιο είναι απαραίτητο να χαρακτηρίζονται από διαδραστικότητα ώστε να τονώνεται το ενδιαφέρον των μαθητών του Λυκείου με τη χρήση νέων τεχνολογιών και ψηφιακών μέσων.

Το κοινό χρειάζεται να κατανοεί το παρελθόν και να το ενώνει με το παρόν ως φυσική συνέχεια. Σε αυτό βοηθά η χρησιμοποίηση των νέων τεχνολογιών και της ψηφιοποίησης, η οποία θεωρείται πολυπαραγοντική υπόθεση (Hossaini & Blankenberg, 2017: 365-368). Τις τελευταίες δύο δεκαετίες, η ξενάγηση τείνει προς την εξατομίκευση, επιβεβαιώνοντας τις απόψεις των μουσειολόγων περί ξεχωριστών ενδιαφερόντων και αισθητικών κριτηρίων του κάθε ανθρώπου (Κοκκώνης, 2010: 388-390).

Σύμφωνα με τελευταίες αναλύσεις περί νέων τεχνολογιών στην μουσειακή μάθηση (Βαφειάδου, 2016: 249-258), αυξημένα είναι τα ποσοστά των μαθητών που προτιμούν μια «προσωπική» ξενάγηση από το κινητό τους περιηγούμενο μόνοι τους στον μουσειακό χώρο. Για το προτεινόμενο πρόγραμμα ο τρόπος που θα επιλέξουν οι μουσειοπαιδαγωγοί να μεταδώσουν την «πληροφορία» στο κοινό χρειάζεται δημιουργικότητα και ταχύτητα. Η δημιουργία διαδραστικών παιχνιδιών με πρωταγωνιστή τον μαθητή που χειρίζεται την οθόνη -τύπου 3D- και με οδηγό πόλης βασιζόμενο σε χάρτη και φωτογραφικό υλικό της εξεταζόμενης εποχής είναι ένας τρόπος να τονωθεί το ενδιαφέρον ενός έφηβου μαθητή Λυκείου, είτε με *εξωτερική* ή *εσωτερική*⁶, είτε με *εξερευνητική* ή *οντολογική*⁷ συμμετοχή (Κοκκώνης, 2010: 390-391).

Παράλληλα, η προβολή βίντεο τύπου 3D παρέχει την απαραίτητη γνώση στο μαθητικό κοινό, διατηρώντας ταυτόχρονα και την μουσειακή εμπειρία σε θετικά επίπεδα. Με τη βοήθεια των νέων τεχνολογιών και των 3D μέσων, το μαθητικό κοινό θα νιώθει πως «βαδίζει»

⁶Στην περίπτωση της εξωτερικής συμμετοχής, ο επισκέπτης παρακολουθεί αλλά παραμένει εκτός εικονικού κόσμου, σε αντίθεση με την *εσωτερική* που συμμετέχει σε εικονικό χώρο ψηφιακά ή μέσω αναπαράστασης του ίδιου του επισκέπτη (avatar).

⁷Με την *εξερευνητική* συμμετοχή, ο επισκέπτης δύναται να κινείται μέσα στον εικονικό χώρο χωρίς να μπορεί να επέμβει, ενώ στην *οντολογική* καθορίζει μέσα από τον ρόλο του πρωταγωνιστή την πορεία της ιστορίας μέσα στην οποία δρα ψηφιακά.

στους δρόμους του Ηρακλείου έτσι όπως τους περιέγραψε ο Καζαντζάκης έναν αιώνα πριν περίπου. Αυτός είναι ένας από τους τρόπους, ώστε το προτεινόμενο εκπαιδευτικό πρόγραμμα να χαρακτηρίζεται από διαδραστικότητα, αυτομάθηση και να καταλήγει σε θετική μουσειακή εμπειρία.

Εικόνα 2. Εικόνες όπως η ανωτέρω⁸ (οδός ΒεζίρΤσαρσί ή αλλιώς οδός Πλάνης των τελών του 19^{ου} αιώνα και αρχών 20^{ου} -η σημερινή οδός Μαρτύρων 25^{ης} Αυγούστου-) θα μπορούσαν να είναι χαρακτηριστικές για την ξενάγηση μέσω 3D προγράμματος στο β' στάδιο (επίσκεψη στον μουσειακό χώρο) του προτεινόμενου εκπαιδευτικού προγράμματος

Ιδιαίτερο τόνο θα έδινε η χρήση ενός διαδραστικού τοιχίου-καθρέφτη. Όταν ο μαθητής-επισκέπτης θα σταθεί μπροστά σε συγκεκριμένο σημείο που θα έχει το ωοειδές σχήμα του τοιχίου-καθρέφτη, ο διαδραστικός καθρέφτης θα εναλλάσσει πρόσωπα και θα καταλήξει σε ένα πρόσωπο. Τα πρόσωπα που θα εναλλάσσονται αλλά και σε αυτό που θα καταλήξει ο διαδραστικός καθρέφτης θα είναι αντλημένα από φωτογραφικό υλικό της εξεταζόμενης εποχής. Η ένωση αυτή (από την μία πλευρά το πρόσωπο του επισκέπτη και από την άλλη ένα άλλο της εποχής υποδηλώνει την στενή σύνδεση του παρόντος με το παρελθόν με ένα πιο «ανορθόδοξο» τρόπο. Παρόμοιος διαδραστικός καθρέφτης⁹ υπάρχει στο Μουσείο Εξέγερσης¹⁰ στην Κρακοβία της Πολωνίας.

⁸<https://www.patris.gr/2019/05/20/o-teleytaios-ton-othomanon-dimarchon-moystafa-deliachmetakis/>

⁹Εκεί εναλλάσσονται φωτογραφίες από τα θύματα της Εθνικής Εξέγερσης της Βαρσοβίας τον Αύγουστο του 1944, κατά την οποία οι Ναζί ισοπέδωσαν κυριολεκτικά την πόλη και τιμώρησαν τους κατοίκους της. Κάτι παρόμοιο θα μπορούσε να συμβεί και με τα θύματα των γεγονότων της 25^{ης} Αυγούστου 1898.

¹⁰<https://www.1944.pl/en>

Εικόνα 3 & 4. Εικόνες από το Μουσείο Εθνικής Εξέγερσης στην Βαρσοβία. Η επίσκεψη στο συγκεκριμένο μουσείο είναι σχεδόν σε όλα της τα σημεία βασισμένη στην διαδραστικότητα και στην αυτομάθηση, στοιχεία που τονώνουν θετικά την μουσειακή εμπειρία (Φωτογραφία: Αντωνιάδη Δ. Μαρία)

5. Επαφή με τον πραγματικό χώρο: Μετάβαση σε μνημειακούς χώρους εκτός μουσείου

Τα μνημεία στο Ηράκλειο είναι διάσπαρτα μέσα στην πόλη και αποτελούν την μαρτυρία πως εκεί αναπτύχθηκαν περασμένοι πολιτισμοί (Παπαδάκη, 2008: 113). Θα ήταν άκρως δημιουργικό για ένα εκπαιδευτικό πρόγραμμα να ξεφύγει από τα στενά πλαίσια του χώρου του μουσείου και να συνδέσει τη θεματολογία του με τον πραγματικό χώρο όπου έλαβαν χώρα γεγονότα και καταστάσεις. Στην περίπτωση του προτεινόμενου προγράμματος είναι δυνατό ένα τέτοιο εγχείρημα. Ο Καζαντζάκης στα τρία προαναφερθέντα έργα του ¹¹ παρουσιάζει ενδελεχώς την πόλη του Ηρακλείου, όπως ήταν στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20^{ου}.

Το Μέγα Κάστρο, όπως ονομαζόταν τότε το Ηράκλειο, είχε τέσσερις βασικές πύλες: *του Δερματά/της Άμμου*), την *πύλη του Παντοκράτορα/Χανιώπορτα*, *του Ιησού/Καινούργια Πόρτα* ¹², *του Αγίου Γεωργίου*. Οι πύλες αυτές βρίσκονται περιμετρικά της πόλης και αποτελούν σημαντικό τοπόσημα της πόλης και στο παρελθόν και στο παρόν, παρόλες τις αλλαγές που έχουν επέλθει στα περιβάλλοντα μέρη τους. Μέσα από το έργο του Καζαντζάκη προσφέρουν ποικιλία ιστοριών που τις καθιστά αναπόσπαστο μέρος του τρίτου σταδίου του προγράμματος.

Η ιστορία του ναού του Αγίου Μηνά είναι άμεσα συνυφασμένη με τις περιγραφές και την ιστορία της πόλης, γεγονός που αποτυπώνεται έντονα στα καζαντζάκεια έργα, αποτελώντας ένα πρόσφορο σημείο επίσκεψης σε πραγματικό χώρο (γ' στάδιο). Παράλληλα, η οδός 25^η Αυγούστου-κεντρικός πεζόδρομος της πόλης- ενδείκνυται ώστε να αποτελέσει μέρος της ξενάγησης, ως οδός ιστορικής σημασίας που καλύπτει μέρος της περιγραφής της

¹¹Αναφορά στον Γκρέκο, ο Καπετάν Μιχάλης και ο Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά.

¹²Ονομάστηκε και *Καινούργια Πόρτα* καθώς αποτελεί την νεότερη πύλη που χτίστηκε στην πόλη η κατασκευή της οποίας ολοκληρώθηκε το 1587.

πόλης από τον Καζαντζάκη. Η ξενάγηση στον πραγματικό χώρο θα μπορούσε να περιλαμβάνει και την επίσκεψη στον τάφο του Καζαντζάκη στον προμαχώνα Μαρτινέγκο.

Η επαφή του μαθητικού κοινού με τον πραγματικό χώρο του οπτικοποιεί και τα κείμενα της λογοτεχνίας που έχουν εξετάσει οι μαθητές (Lewalter, 2012: 118-119) πριν επισκεφθούν το μουσείο αλλά και τα εκθέματα του που σχετίζονται με σπάνιο φωτογραφικό υλικό και την δράση του προγράμματος στο χώρο του μουσείου. Όπως καθίσταται εμφανές, η επαφή αυτή τονώνει το ενδιαφέρον του μαθητικού κοινού του Λυκείου, καθώς οι νεότερες γενιές είναι εξοικειωμένες με την εικόνα ως μέσο καταγραφής,¹³ ανάλυσης και επικοινωνίας (Μπαντιμαρούδης, 2011a).

Επιπρόσθετα, οι πραγματικοί χώροι που προτείνονται για επίσκεψη στο τρίτο στάδιο του προγράμματος -παρόλο που έχουν γίνει παρεμβάσεις στον περιβάλλοντα χώρο- δεν απέχουν πολύ από την εικόνα που είχαν την εποχή που εστιάζει «*Το Μέγα Κάστρο μέσα από τα μάτια του Καζαντζάκη*». Ως εκ τούτου, η σύνδεση παρελθόντος-παρόντος, η οποία είναι και από τους βασικούς στόχους των εκπαιδευτικών προγραμμάτων, είναι καθόλα εφικτή.

Το κυριότερο, όμως, πλεονέκτημα που μπορεί κανείς να έχει ερχόμενος σε επαφή με τον πραγματικό χώρο -όπου συνέβησαν όσα με τεχνικά μέσα, εκπαιδευτικές μεθόδους αλλά και νέες τεχνολογίες επιδιώκει το σύγχρονο μουσείο να γνωρίσει ο μαθητής-, είναι η έννοια της *μοναδικότητας του αυθεντικού* (Παπαδάκη, 2008: 107). Η μοναδικότητα της αίσθησης να υπάρχει ο μαθητής-επισκέπτης στον χώρο που πραγματικά συνέβησαν τα ιστορικά γεγονότα, καθιστά την μουσειακή του εμπειρία αξιομνημόνευτη. Ενώνει άμεσα την εικόνα του παρόντος με τα προγενέστερα, καθώς το μάτι αναζητά τις εικόνες για να αναπαραστήσει αυτά που αποτύπωσε από την μέχρι τώρα επαφή και τις γνώσεις που του παρείχε το πρόγραμμα. Αναζητά, δηλαδή, τη «χαμένη αναπαράσταση» (Παπαδάκη, 2008: 105).

6. Οι εκπαιδευτικές θεωρίες ως μέθοδοι στο συγκεκριμένο πρόγραμμα

Η θεωρία του «κονστрукτιβισμού» (κοινωνικής κατασκευής) έχει ως βάση της την έννοια της αλληλεπίδρασης, συμφωνεί με τον συμπεριφορισμό ως προς τη γνώση και στηρίζεται στις διαδικασίες της θεωρίας της ανακάλυψης αλλά από μία πιο ιδεαλιστική χροιά που περιλαμβάνει και το κοινωνικο-πολιτισμικό υπόβαθρο του επισκέπτη-μαθητή (Νάκου, 2001). Τα θεμελιώδη σημεία της κονστрукτιβιστικής θεωρίας (Black, 2009: 202), εντοπίζονται ως εξής:

- «Κάνε κάτι»: βάση της διαδικασίας είναι η ενεργή εμπλοκή του επισκέπτη-μαθητή
- «Δώσε νόημα-φτιάξε έννοιες»: ακόμη και η δημιουργία ενός χρονολογίου καθιστά τον μαθητή γνώστη της έννοιας *χρονολογία*.
- «Hands-on»: εκθέματα απτικού τύπου βοηθούν σημαντικά τη μουσειακή μάθηση αλλά δεν είναι αρκετά.
- «Μίλα»: η έκφραση και η χρήση της γλώσσας καθίσταται σημαντική στη θεωρία αυτή.
- «Κοινωνικοποίησου»: ο χαρακτήρας της μάθησης είναι εκ φύσεως συνδεδεμένος με την επικοινωνία. Συνεπώς, η επαφή, η συζήτηση και η αλληλεπίδραση είναι εντός πλαισίου μάθησης.
- «Ανανέωση γνώσεων»: οι νέες γνώσεις αναπροσαρμόζονται στις ήδη υπάρχουσες από τα μέχρι τώρα περιβάλλοντά του μαθητή.

¹³<https://go.gale.com/ps/anonymous?id=GALE%7CA352376582&sid=googleScholar&v=2.1&it=r&linkaccess=abs&issn=15399664&p=AONE&sw=w>

- «Όσο περισσότερα γνωρίζεις, τόσο περισσότερα μαθαίνεις»: οι προϋπάρχουσες γνώσεις δεν αποτελούν τροχοπέδη αλλά έναυσμα για την περαιτέρω ανάπτυξη.
- «Πάρε χρόνο» : οι ιδέες ερμηνεύονται και επανερμηνεύονται, δίνοντας νέα πνοή στη μαθησιακή διαδικασία.
- «Ο καθένας με τα κίνητρά του»: τα προσωπικά κίνητρα του καθενός είναι σημαντικά και κινούν την προσωπική του πορεία προς τη μάθηση.

Σύμφωνα με αυτή τη θεωρία, η υλοποίηση του προγράμματος «*Το Μέγα Κάστρο μέσα από τα μάτια του Νίκου Καζαντζάκη*» χρειάζεται να εμπλέκει τον επισκέπτη-μαθητή. Μία καλή προσέγγιση θα ήταν, όπως αναλύθηκε σε προηγούμενη ενότητα, η ανάθεση ενεργού ρόλου συμμετοχής στο πρόγραμμα, να «κάνει κάτι» δηλαδή. Η δημιουργία χρονολογίου για την καλύτερη εμπέδωση των ιστορικο-κοινωνικών πλαισίων της εξεταζόμενης εποχής είναι προτιμητέο και ακόμα πιο αποδοτικό εάν συνδυαστεί με την προσέγγιση εννοιών¹⁴ («δώσε νόημα-φτιάξε έννοιες»).

Το «Hands-on» δεν είναι τόσο προσαρμόσιμο στο συγκεκριμένο εκπαιδευτικό πρόγραμμα, ενώ τα σημεία «μίλα» και «κοινωνικοποιήσου» είναι οι βάσεις για την υλοποίηση του προγράμματος «*Το Μέγα Κάστρο μέσα από τα μάτια του Νίκου Καζαντζάκη*», καθώς η επαφή με το ιστορικο-κοινωνικό πλαίσιο και στα τρία στάδια του προγράμματος είναι άμεση μέσω της συζήτησης και της αλληλεπίδρασης των δράσεών του. Έτσι, τα ζητούμενα εξελίσσονται σε δεδομένα. Παράλληλα, οι νέες γνώσεις για το ιστορικό-κοινωνικό πλαίσιο της Κρήτης σε συγκεκριμένη εποχή αναπροσαρμόζονται στις ήδη υπάρχουσες από την επαφή των μαθητών με τον Καζαντζάκη στο μάθημα της Λογοτεχνίας. Τα κίνητρα των μαθητών αποτελούν προσωπικά στοιχεία αλλά, σε γενικές γραμμές, μπορούν να κατανοηθούν ώστε να ληφθούν υπόψη και να αξιοποιηθούν καταλλήλως από το μουσείο.

Εικόνα 5, 6, 7 & 8. Φωτογραφικό υλικό από το Μουσείο Εθνικής Εξέγερσης στην Βαρσοβία της Πολωνίας. Η διάδραση και η χρήση των ψηφιακών μέσων χρησιμοποιούνται για να καταστήσουν την μουσειακή εμπειρία αποδοτικότερη και απολαυστικότερη

Στη θεωρία της «πολλαπλής νοημοσύνης» του H.Gardner αποδεικνύεται πως η ικανότητα της αντίληψης στους ανθρώπους είναι πολύπλοκη και πολυδιάστατη. Παρόλη τη διαφορετικότητα του καθενός, σχεδόν όλοι οι άνθρωποι διαθέτουν τους οκτώ βασικούς τύπους νοημοσύνης (Woolfolk, 2007: 10). Οι τύποι αυτοί υπάρχουν σε διαφορετικές βαθμίδες στον κάθε άνθρωπο, συνεπώς δεν δρουν συνδυαστικά. Είναι ωφέλιμο και στο συγκεκριμένο εκπαιδευτικό πρόγραμμα να υπάρξει συνδυασμός καθώς χρειάζονται και οι εννέα:

¹⁴Ο Καζαντζάκης φημίζεται για τον πλούτο και την ιδιομορφία του λεξιλογίου του. Σε μία προσέγγιση ιστορίας, κρίνεται εποικοδομητική η διασαφήνιση εννοιών/όρων που ίσως δυσκολέψουν τους συμμετέχοντες στο πρόγραμμα μαθητές.

- Η «γλωσσική/λεκτική/γλωσσολογική» (ιδέες--πληροφορίες-αναλύσεις συγκινώντας τον δέκτη με τον καλό χειρισμό της γλώσσας): χρησιμοποιείται για να συνδεθούν οι αναλύσεις στην καζαντζάκεια λογοτεχνία και να επιτελέσουν την είσοδο στον κόσμο των δράσεων του προγράμματος αλλά και ο καλός χειρισμός της γλώσσας για να αποδοθούν τα νοήματα και οι στόχοι του προγράμματος στο έπακρον.
- Η «λογικο-μαθηματική»(συσχέτιση αιτιών-αποτελεσμάτων με λογικά δεδομένα και χρήση αφηρημένων εννοιών): βοηθά στη συσχέτιση του ιστορικο-κοινωνικού πλαισίου στα έργα του Καζαντζάκη με μουσειακά εκθέματα και τον πραγματικό χώρο.
- Η «μουσικο-ρυθμική» (κατανόηση και διάκριση μουσικών συνθέσεων): με τη χρήση μουσικής σε χαμηλά επίπεδα στις αίθουσες θα υποβάλει τον επισκέπτη-μαθητή τονώνοντας το συναίσθημα.
- Η «κιναισθητική» νοημοσύνη (χρήση του σώματος ώστε να εκφραστούν συναισθήματα μέσω των κινήσεων): αξιοποιείται εφόσον στο πρόγραμμα εντάσσεται και θεατρικό δρώμενο βασισμένο στα τρία λογοτεχνήματα του Καζαντζάκη.
- Η «οπτικο-χωροταξική» ικανότητα (αναγνώριση και κατανόηση χώρων, σχημάτων και χρωμάτων, ώστε να αποδοθούν μετά σε εικαστική σύνθεση): είναι αναγκαία και για το β' στάδιο μέσα στο μουσείο αλλά κυρίως για το τρίτο με τον συνδυασμό του μνημειακού χώρου και των σύγχρονων φωτογραφιών από τους μαθητές-επισκέπτες από τη μία και παλαιότερων χαρτών και φωτογραφιών από την άλλη.
- Η «ενδοπροσωπική» (αντιδράσεις του επισκέπτη): οι μουσειοπαιδαγωγοί και οι καθηγητές που συμμετέχουν στο πρόγραμμα χρειάζεται να λάβουν υπόψη τους τα συναισθήματα και τις αντιδράσεις που προκαλούν τα ερεθίσματα-εκθέματα-μνημεία στον μαθητή.
- Η «διαπροσωπική» (κατανόηση επιθυμιών, διαθέσεων των άλλων και των κοινωνικών καταστάσεων): εμφανίζεται στο κοινωνικό και ιστορικό γίνεσθαι της εποχής που περιγράφει ο Καζαντζάκης και
- Η «νατουραλιστική»(αντίληψη των γεωφυσικών-φυτικών-ζωικών παραγόντων και η ευαισθησία που καταδεικνύεται σε αυτούς): *νοημοσύνη* στην αντίληψη που σχετίζεται χωρικά με τα αρχαιολογικά μνημεία στο γ' στάδιο του προγράμματος «*Το Μέγα Κάστρο μέσα από τα μάτια του Νίκου Καζαντζάκη*».
- Ακόμα και η «υπαρξιακή» (προβληματισμός-αναστοχασμός σε θέματα υπαρξιακά π.χ. ζωή-θάνατος, καλό-κακό κ.ά.) έχει θέση στο εκπαιδευτικό αυτό πρόγραμμα, καθώς ο λογοτέχνης μέσα από τις επαναστάσεις και τα αποτελέσματα των γεγονότων εμπλέκει και τα αέναα διλήμματα περί καλού και κακού, δίκαιου και άδικου, ζωής και θανάτου.

Γενικώς, η «κονστρουκτιβιστική» αλλά και η θεωρία «πολλαπλής νοημοσύνης» στο μουσείο χρειάζεται οπωσδήποτε έμμεση καθοδήγηση όταν η δράση στοχεύει στο μαθητικό κοινό, καθώς πολύ εύκολα παρατηρείται σύγχυση νοημάτων και αποθάρρυνση του κοινού. Χρειάζεται, βέβαια, και ένα στοιχειώδες επίπεδο γνώσεων και ενδιαφέροντος, ώστε να υπάρξει ανταπόκριση των μαθητών στα μουσειακά ερεθίσματα που λαμβάνουν.

Η *θεωρία της «ροής/ψυχολογίας της βέλτιστης εμπειρίας»*¹⁵ σχετίζεται με την ποιοτική εμπειρία του ανθρώπου σε μία δράση, συμμετέχοντας πλήρως σε αυτήν σωματικά, συναισθηματικά και πνευματικά. Για να λειτουργήσει η θεωρία αυτή στο μαθητικό κοινό, οι δράσεις πρέπει να χρήσουν ενδιαφέροντος. Παιχνίδια γνώσεων με λίγες -διαβαθμισμένης

¹⁵Εισηγητής της είναι ο ψυχολόγος Csikszentmihalyi Mihaly (1990).

δυσκολίας- ερωτήσεις πολλαπλής επιλογής θα ήταν ωφέλιμο να ενταχθούν στο δεύτερο στάδιο του προτεινόμενου προγράμματος.

7. Μέθοδοι διεξαγωγής/τρόποι υλοποίησης εκπαιδευτικών προγραμμάτων

Για να επιτελέσει τον σκοπό του ένα εκπαιδευτικό πρόγραμμα, χρειάζεται να στηριχτεί σε μεθόδους που οδηγούν στη δράση, τη μάθηση και την ψυχαγωγία (Fiske, 2010: 51-52). Οι τεχνικές/τρόποι, στις οποίες στηρίζεται ο εμπυχωτής/μουσειοπαιδαγωγός για να προωθήσει με τον καλύτερο δυνατό τρόπο τη διεξαγωγή του προγράμματος, είναι κατά βάση οι εξής:

- Η «αφηγηματική» μέθοδος: παραδοσιακή μέθοδος με εργαλεία την ξενάγηση, που απευθύνεται σε όλες τις ηλικίες) και τη διήγηση ιστοριών και παραμυθιών. Η αλληλεπίδραση είναι περιορισμένη καθώς, θεωρητικά, σπάνια ο επισκέπτης αναπτύσσει αμφίδρομη επικοινωνία με τον πομπό. Η διήγηση, εν αντιθέσει, τονώνει τη δημιουργικότητα, τη φαντασία και τη συναισθηματική ανάπτυξη του δέκτη (Νικονάνου, 2012:98). Ενδείκνυται για ομάδες μικρότερων ηλικιακά βαθμίδων. Μέσα από τις ιστορίες-παραμύθια δημιουργούνται δραστηριότητες, παρατίθενται πληροφορίες για τα εκθέματα και ωθείται η ενεργητική συμμετοχή του επισκέπτη σε όλα αυτά, όπως πηλοπλαστική, κατασκευές, πειράματα (Νικονάνου, 2012: 98-99), καθώς και χρησιμοποίηση μουσικής και δράματος.

Η δημιουργικότητα και η φαντασία στο συγκεκριμένο εκπαιδευτικό πρόγραμμα είναι από τα βασικά μέσα υλοποίησής του. Αυτές θα αποτελούν και τις βάσεις για την αφήγηση (δημιουργία ιστοριών στα 3D βίντεο που θα δημιουργηθούν) για το πρόγραμμα και θα παροτρύνουν τον επισκέπτη-μαθητή να περπατήσει στους δρόμους της πόλης του Καζαντζάκη μέσα από τα λογοτεχνήματα του ίδιου. Παράλληλα, η δραματοποίηση κάποιων αποσπασμάτων από τα εξεταζόμενα λογοτεχνήματα που εξιστορούν τα ιστορικά δρώμενα της πόλης θα ήταν ευεργετικά ώστε να αποτυπωθεί στο μαθητικό κοινό του Λυκείου η μουσειακή εμπειρία ως ενδιαφέρουσα.

- Η «μαιευτική μέθοδος»: το προτεινόμενο πρόγραμμα θα αποτελούσε αδιαμφισβήτητα μια γόνιμη μαθησιακή και ταυτόχρονα πολιτιστική εμπειρία καθώς ενδείκνυται για τους μαθητές του Λυκείου (Τζιαφέρη, 2005: 78). Ο διάλογος (εμπυχωτή-κοινού) και η επίλυση αποριών διαμέσου παραγωγικών συζητήσεων θα ελκύσει την προσοχή του συγκεκριμένου κοινού, καθιστώντας το πιο δεκτικό στην παρεχόμενη γνώση.
- Η «ανακαλυπτική μέθοδος» βασίζεται στην ενεργητική συμμετοχή του επισκέπτη με παιχνίδια τύπου κρυμμένου θησαυρού, φωτογραφικό υλικό και φύλλα εργασίας (Ντιρογιάννη, 2011: 77; Νικονάνου, 2012: 109-110). Και τα τρία στάδια του προγράμματος στηρίζουν και στηρίζονται στην ανακαλυπτική μέθοδο. Στο α' στάδιο, οι μαθητές χωρισμένοι σε τρεις ομάδες αναλύουν η κάθε μία ένα από τα τρία εξεταζόμενα λογοτεχνήματά του συγγραφέα. Στο β' στάδιο εξετάζεται φωτογραφικό υλικό ενισχυμένο μέσω των νέων τεχνολογιών. Σε παρόμοιο υλικό (φωτογραφίες της εξεταζόμενης εποχής και χάρτες της πόλης) στηρίζεται και το διαδραστικό 3D βίντεο που προτείνεται για το στάδιο αυτό στον μουσειακό χώρο. Τέλος, στο γ' στάδιο, η ανακαλυπτική μέθοδος μπορεί να χρησιμοποιηθεί μέσω παιχνιδιών του τύπου *κυνήγι κρυμμένου θησαυρού*.
- Οι «βιωματικές/δημιουργικές μέθοδοι» ενεργοποιούνται μέσω της δημιουργικής έκφρασης εντάσσοντας την αισθητική, το θέατρο και τις τέχνες -όπως γλυπτική, ζωγραφική, μαγειρική κ.ά.- στη μουσειοπαιδαγωγική (Νικονάνου, 2015: 67-75).

Η δραματοποίηση, τα παιχνίδια ρόλων και η δημιουργική γραφή μπορούν να ενταχθούν στο προτεινόμενο εκπαιδευτικό πρόγραμμα ως δράσεις. Η δραματοποίηση και τα

παιχνίδια ρόλων βρίσκουν πρόσφορο έδαφος, καθώς δύνανται να βασιστούν στη Λογοτεχνία του Καζαντζάκη και να αναδείξουν την επαφή τους με την ιστορική πλευρά της εποχής. Η δημιουργική γραφή χρήζει προσοχής. Θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί προς τη λήξη του εκπαιδευτικού προγράμματος, ωθώντας τους μαθητές που συμμετείχαν να συντάξουν ένα λογοτεχνικό κείμενο για τη σημερινή όψη της πόλης μετά από τα γεγονότα της σύγχρονης εποχής.

Αξιοσημείωτο εδώ είναι πως τα εκπαιδευτικά προγράμματα που αφορούν σχολικές επισκέψεις είναι λιγότερο «ελεύθερα» από τα υπόλοιπα. Αυτό στηρίζεται στο γεγονός πως οι δραστηριότητες των προγραμμάτων αυτών βασίζονται στη σχολική γνώση και στα Αναλυτικά Προγράμματα Σπουδών (Νικονάνου, 2015: 92-121). Παρ' όλα αυτά, το συγκεκριμένο εκπαιδευτικό πρόγραμμα δύναται να εφαρμοστεί με μεγαλύτερη ευελιξία καθώς η Λογοτεχνία δεν υπόκειται σε τόσο περιορισμένα πλαίσια όσο τα υπόλοιπα μαθήματα σύμφωνα με το Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών.

8. Αποτελέσματα

Από την αναλυτική εξέταση της βιβλιογραφίας διαφαίνεται πως, όντως, τα εκπαιδευτικά προγράμματα είναι ο κινητήριος μοχλός και για τη σχέση του μαθητικού κοινού με τον χώρο του μουσείου. Ταυτόχρονα, συνάγεται η διαπίστωση πως η χρήση νέων τεχνολογιών και ψηφιακών μέσων στα μουσεία τονώνει το ενδιαφέρον του μαθητικού κοινού, οδηγώντας στην πιο ενεργή συμμετοχή του στα εκπαιδευτικά προγράμματα.

Το προτεινόμενο πρόγραμμα «*Το Μέγα Κάστρο μέσα από τα μάτια του Καζαντζάκη*» φέρνει σε επαφή το μαθητικό κοινό με την ιστορία της πόλης του Ηρακλείου μέσα από τις αναφορές στα λογοτεχνικά έργα του Ν. Καζαντζάκη. Συνεπώς, η Λογοτεχνία ως σχολικό μάθημα συνετέλεσε ενεργά στην προώθηση της Ιστορίας. Έτσι, συνδυάστηκαν δύο σχολικά μαθήματα με μία διαδραστική επίσκεψη στον χώρο του μουσείου και καταλήγοντας στον πραγματικό ως τελικό στάδιο για την πλήρη ολοκλήρωση της ιστορικής εικόνας της πόλης. Η διαδραστικότητα και ο επισκεπτοκεντρικός χαρακτήρας αποτέλεσαν τους ακρογωνιαίους λίθους αυτού του προγράμματος με τις δράσεις του να συμβαδίζουν με τις αντιλήψεις αυτών. Συνεπώς, «*Το Μέγα Κάστρο μέσα από τα μάτια του Καζαντζάκη*» συμβαδίζει με τις επιταγές της σύγχρονης πραγματικότητας και αντικατοπτρίζει τη σύγχρονη πλευρά ενός κλίματος εξέλιξης και συνεχών μετασχηματισμών μέσα σε ένα περιβάλλον που συνεχώς αλλάζει λόγω των νέων τεχνολογιών και της κοινωνίας της πληροφορίας.

Ο επισκέπτης-μαθητής είναι σε θέση να αντιληφθεί την πόλη του περασμένου αιώνα και τη σύνδεση του παρόντος με το παρελθόν ως έναν συνεχόμενο χωροχρόνο, ερχόμενος σε επαφή με τα έργα του συγγραφέα στη σχολική τάξη (α' στάδιο), με την ιστορία αυτών και της πόλης με τη βοήθεια των ψηφιακών μέσων στον χώρο του ΙΜΚ (β' στάδιο) αλλά κυρίως με την επαφή του με τον πραγματικό μνημειακό χώρο (γ' στάδιο) όπου συνέβησαν τα γεγονότα που διάβασε στο α' στάδιο και είδε με τη βοήθεια των νέων τεχνολογιών στο β'. Η επαφή του με τον πραγματικό χώρο είναι πρωταρχικής σημασίας διότι τονώνει το ενδιαφέρον του επισκέπτη και στέκεται αρωγός στην νοητή προσπάθειά του να συνδέσει το παρόν με το παρελθόν με απώτερο σκοπό να αντιληφθεί τη συνέχεια που ενυπάρχει στη ροή της ιστορίας.

Διαμέσου των ανωτέρω διαδικασιών, οι μαθητές ενεργοποιούνται, εμπιστεύονται, συνεργάζονται και αναλαμβάνουν πρωτοβουλίες στο μουσείο για το μουσείο αλλά ταυτόχρονα, οικοδομούνται προσωπικότητες μελλοντικών ενηλίκων που εκσυγχρονίζουν την εικόνα του ως οργανισμού και ως ενεργού μέρους της τοπικής κοινωνίας. Ταυτόχρονα

προωθεί τις ικανότητες του μαθητή-επισκέπτη και αναδιαμορφώνει τη μελλοντική συμπεριφορά του απέναντι στην πολιτιστική κληρονομιά.

Μία πιθανή αδυναμία του προτεινόμενου προγράμματος θα μπορούσε να θεωρηθεί η ανάγκη εγκατάστασης σύγχρονων μέσων ψηφιακής τεχνολογίας στο β' στάδιο, γεγονός που αυξάνει το κόστος υλοποίησής του. Αυτό επιλύεται με τη χρηματοδότηση από χορηγούς ή από ευρωπαϊκά ή/και εθνικά προγράμματα. Βάσει αυτών, επιβεβαιώνεται η αναγκαιότητα του εκσυγχρονισμού της στρατηγικής των μουσείων (και του ΙΜΚ) ώστε να προσεγγίσουν αποτελεσματικότερα τις μαθητικές ομάδες κοινού του Λυκείου.

Το πρόγραμμα αυτό θα μπορούσε να αποτελέσει τη βάση υλοποίησης ενός εκπαιδευτικού προγράμματος στο Ιστορικό Μουσείο Κρήτης αλλά και σε όλα τα μουσεία εντός και εκτός της ελληνικής επικράτειας, τα οποία επιθυμούν να φέρουν σε επαφή το μαθητικό κοινό με τον μουσειακό χώρο με πιο αποτελεσματικούς τρόπους που θα τονώσουν τη μουσειακή εμπειρία του κοινού. Παράλληλα, θα μπορούσε να αποτελέσει βάση και για αυτά τα μουσεία, τα οποία επιθυμούν να αποτελέσουν με τρόπο σαφή ενεργό μέρος της τοπικής κοινωνίας και κομμάτι της πόλης όπου ζουν και αναπτύσσονται. Το εξεταζόμενο εκπαιδευτικό πρόγραμμα- εξαιτίας της φύσης και του θέματός του- θα μπορούσε, επιπλέον, να αποτελέσει έναυσμα για τη συνεργασία του ΙΜΚ με το *Μουσείο Καζαντζάκη*¹⁶ στις Μυρτιές Ηρακλείου. Η συνεργασία αυτή θα ήταν τελέσφορη και όσον αφορά τη δημιουργία εκπαιδευτικών προγραμμάτων για τον Ηρακλειώτη συγγραφέα Ν. Καζαντζάκη καθώς και για εκπαιδευτικές δράσεις λαογραφικού χαρακτήρα. Μέσα από μια τέτοια συνέργεια των δύο αυτών μουσείων θα μπορούσε το διαμορφούμενο πρόγραμμα να απευθυνθεί, μετά από τις κατάλληλες προσαρμογές και σε άλλες στοχευόμενες ομάδες κοινού, όπως οι φοιτητές των πανεπιστημίων της Κρήτης ή/και οι τουρίστες του νησιού.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Babbie, E. (2011). *Εισαγωγή στην Κοινωνική Έρευνα*. Αθήνα: Κριτική.
- Black, G. (2009). *Το ελκυστικό μουσείο. Μουσεία και επισκέπτες* (Μτφ. Σ. Κωτίδου). Πειραιάς: Πολιτιστικού Ιδρύματος Ομίλου Πειραιώς.
- Fiske, J. (2010). *Εισαγωγή στην Επικοινωνία*. Αθήνα: ΑΙΓΟΚΕΡΩΣ.
- Hossaini, A., & Blankeberg, N. (2017). Manual of digital museum planning. In *Business & Economics* (pp. 365-394). Rowman & Littlefield Publishers.
- Lewalter, D. (2012). Anstiftungzum Lernendurch Museumsbesuche? In G. Staube (Ed.), *Das Museum als Lern- und Erfahrungsraum. Grundlagen und Praxisbeispiele, Schriften des Deutschen Hygiene Museums*. Böhlau Verlag.
- Markos-Kujbus, É., & Gáti, M. (2015). *Social Media's New Role In Marketing Communication And Its Opportunities In Online Strategy Building*. Budapest: Corvinus University of Budapest, Institute of Marketing and Media.
- Woolfolk An. (2007), *Εκπαιδευτική Ψυχολογία*. Αθήνα: ΕΛΛΗΝ.
- Βαφειάδου, Ευγ.–Ξ.. (2016). Τα μουσεία στη ψηφιακή εποχή: Ο ρόλος της ψηφιακής τεχνολογίας στη μουσειακή μάθηση, Λειτουργίες νόησης και λόγου στη συμπεριφορά, στην εκπαίδευση και στην ειδική αγωγή. Στο *Επιστήμες Εκπαίδευσης, Πρακτικά του 50ου Πανελληνίου Συνεδρίου*.

¹⁶<https://www.kazantzaki.gr/gr>

- Κοκκώνης, Μ., Πασχαλίδης, Γρ., & Μπαντιμαρούδης, Φ. (2010). *Ψηφιακά Μέσα: Ο πολιτισμός του ήχου και του θεάματος*. Αθήνα: Κριτική.
- Μουσείο Εξέγερσης της Βαρσοβίας. Ανακτήθηκε από <https://www.1944.pl/en>
- Μουσείο Καζαντζάκη. Ανακτήθηκε από <https://www.kazantzaki.gr/gr>
- Μπαντιμαρούδης, Φ. (2011α). *Πολιτιστική Επικοινωνία – Οργανισμοί, Θεωρίες, Μέσα*. Αθήνα: Κριτική.
- Μπαντιμαρούδης, Φ. (2011β). Το Κοινό. Στο *Πολιτιστική Επικοινωνία: Οργανισμοί, Θεωρίες, Μέσα* (σσ. 95-115). Αθήνα: Κριτική.
- Μπογδανίδης, Κ. (2019). *Ο τελευταίος των Οθωμανών δημάρχων, Μουσταφά Δεληαχμετάκης*. Ανακτήθηκε από <https://www.patris.gr/2019/05/20/o-teleytaios-ton-othomanon-dimarchon-moustafa-deliachmetakis/>
- Νάκου, Ειρ. (2001). *Μουσεία: Εμείς, τα Πράγματα και ο Πολιτισμός, Από τη σκοπιά της θεωρίας του υλικού πολιτισμού, της μουσειολογίας και της μουσειοπαιδαγωγικής*. Αθήνα: Νήσος.
- Νικονάνου, Ν. (2012). *Μουσειοπαιδαγωγική: από την θεωρία στην πράξη*. Αθήνα: Πατάκη.
- Νικονάνου, Ν. (2015). Μουσεία και τυπική μάθηση. Στο Ν. Νικονάνου (Επιμ.), *Μουσειακή μάθηση και εμπειρία στον 21ο αιώνα*. ΣΕΑΒ.
- Ντιρογιάννη, Δ. (2011). *Παιδί και εκπαίδευση στο μουσείο*. Αθήνα: Πατάκη.
- Παναγιωτάκης, Γ. Ι. (2004). *Νίκος Καζαντζάκης: Η μορφή και το έργο του*. ΤΥΠΟΚΡΕΤΑ.
- Παπαδάκη, Ειρ. (2008). Το χάρισμα του τοπικού και το «εντυπωσιακό» του εικονικού: Μουσεία κοντά σε αρχαιολογικούς χώρους και μουσεία στο Διαδίκτυο. Στο Α. Μπούνια, Ν. Νικονάνου & Μ. Οικονόμου (Επιμ.), *Η τεχνολογία στην Υπηρεσία της πολιτισμικής Κληρονομιάς. Διαχείριση, εκπαίδευση, επικοινωνία* (σσ.101-113). Αθήνα: Καλειδοσκόπιο.
- Τζιαφέρη, Σ. (2005). *Το σύγχρονο Μουσείο στην Ελληνική Εκπαίδευση μέσα από τα παράδειγμα των Εκπαιδευτικών προγραμμάτων*. Αθήνα: Κυριακίδη.

Ακολουθώντας την υπερπόντια μετανάστευση προς τις ΗΠΑ: Από τη γη των Μαγνήτων στη χώρα της επαγγελίας, για τους συνεταίρους Απόστολο Ρίγγα και Δημήτρη Πολυμέρη

Αλέξανδρος Γ. Καπανιάρης

Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης & Διεθνών Σχέσεων του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου
a.kapaniaris@go.uop.gr

Περίληψη

Η παρούσα δημοσίευση με τίτλο «Ακολουθώντας την υπερπόντια μετανάστευση προς τις ΗΠΑ στο τέλος του 19ου αιώνα: Από τη γη των Μαγνήτων στη χώρα της επαγγελίας, για τους συνεταίρους Απόστολο Ρίγγα και Δημήτρη Πολυμέρη», πραγματοποιείται στο πλαίσιο της έρευνας με βάση την αρχαιολογική εθνογραφία και τη χρήση των νέων τεχνολογιών και με την ιδιότητα του Επισκέπτη Ερευνητή (Visiting Research Fellow) στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Διεθνών Σχέσεων του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου. Στην εργασία παρουσιάζεται η περίπτωση των Πηλιορείτων μεταναστών Δημήτρη Πολυμέρη και Απόστολου Ρίγγα, οι οποίοι δραστηριοποιήθηκαν επιχειρηματικά στην Αμερική στον χώρο των ξενοδοχειακών επιχειρήσεων στην πόλη της Νέας Υόρκης από το 1895 έως το 1920, οπότε και επαναπατρίστηκαν. Ειδικότερα, στην εργασία παρουσιάζονται αρχικά τα αίτια μετανάστευσης των εν λόγω Πηλιορείτων στην Αμερική και βασικά βιογραφικά στοιχεία τους, ακολούθως οι βασικότεροι σταθμοί της ζωής των συνεταίρων Πολυμέρη – Ρίγγα, οι πρώτες προσπάθειές τους στην Αίγυπτο, τον πρώτο σταθμό της μετανάστευσης, η απαρχή της συνεργασίας τους στην Αμερική, η δραστηριοποίησή τους στον ξενοδοχειακό τομέα, η αποτύπωση αυτής της επιτυχίας μέσα από μαρτυρίες της εποχής και, τέλος, τα συμπεράσματα σχετικά με τη συνεργασία Πολυμέρη – Ρίγγα.

Λέξεις-κλειδιά: Αρχαιολογική εθνογραφία, μετανάστευση, ξενοδοχειακός τομέας, συνεταιρισμός, Αμερική, Αίγυπτος.

1. Εισαγωγή

Η έρευνα «Αρχαιολογική εθνογραφία με την οπτική των νέων τεχνολογιών: Από τη γη των Μαγνήτων στη χώρα της επαγγελίας - Ακολουθώντας την υπερπόντια μετανάστευση προς τις ΗΠΑ από το τέλος του 19ου αιώνα έως σήμερα», αφορά την καταγραφή, την ψηφιοποίηση, τη μελέτη, ερμηνεία και την ανάδειξη της ιστορίας μετανάστευσης, ως πολιτισμικού, οικονομικού και κοινωνικού φαινομένου, των Μαγνησιωτών (Περιφερειακή Ενότητα Μαγνησίας & Βορείων Σποράδων) προς τις ΗΠΑ στο τέλος του 19ου αιώνα έως σήμερα, υλοποιείται δε στο πλαίσιο του θεσμού του Επισκέπτη Ερευνητή (Visiting Research Fellow) στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Διεθνών Σχέσεων του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου.

Στην έρευνα θα αναζητηθούν και θα μελετηθούν ανθρώπινες ιστορίες μετανάστευσης, σημαντικές βιογραφίες προσώπων που δραστηριοποιήθηκαν στην Αμερική (οικονομικοί μετανάστες), ενώ παράλληλα θα διερευνηθεί το πολιτικό, το κοινωνικό και το οικονομικό πλαίσιο της εποχής που συνδέεται με τους/τις Μαγνησιώτες/τισσες οικονομικούς μετανάστες στην Αμερική (Καπανιάρης, 2022).

Μια περίπτωση μελέτης Πηλιορείτων μεταναστών στην Αμερική είναι οι συνεταιριχοί Απόστολος Ρίγγας και Δημήτρης Πολυμέρης από τη Μαγνησία, οι οποίοι δραστηριοποιήθηκαν επιτυχημένα στις ξενοδοχειακές επιχειρήσεις. Η περίπτωση των Πολυμέρη – Ρίγγα παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τον κοινό τόπο καταγωγής τους (Μαγνησία – Πήλιο), τη συνεταιριστική λειτουργία της επιχείρησής τους (Ξενοδοχείο), καθώς

και για τις διαρκείς προσπάθειές τους να μεταναστεύσουν (Αίγυπτος – Αμερική), αλλά και να πετύχουν επιχειρηματικά (Καρανιάρης, 2022).

2. Η μετανάστευση των Μαγνησιωτών στην Αμερική: η περίπτωση των Πηλιορειτών

Τα αίτια της μετανάστευσης των Πηλιορειτών προς άλλες χώρες από την περίοδο 1860-1930 συνδέθηκαν κυρίως με οικονομικές δυσκολίες. Είναι γεγονός ότι στο Πήλιο, σε αντίθεση με άλλες περιοχές, αν και υπήρχε μια υποτυπώδη αυτάρκεια σε είδη πρώτης ανάγκης και διατροφής (σύκα, ελιές, σταφύλια, πατάτες, φιρίκια, κάστανα, μήλα, φουντούκια), με δυσκολία μπορούσε να συντηρηθεί ο τοπικός πληθυσμός, και ίσως για τον λόγο αυτόν υπήρξε πάντα ένας εξωστρεφής προσανατολισμός τόσο στο εξαγωγικό εμπόριο, όσο και στη μετανάστευση (Καπανιάρης & Τσούκας, 2015: 13).

Ωστόσο στο Πήλιο μετά το 1880, αρχίζουν να παρουσιάζονται δυσχέρειες στην καλλιέργεια του μεταξιού, το εμπόριο των σκουτιών, των υφαντών και των κλιμιών¹⁷. Οι χερσαίες μεταφορές με τα καραβάνια ήταν δαπανηρές (Καπανιάρης & Τσούκας, 2015: 13), αλλά και οι θαλάσσιες επισφαλείς για νωπά προϊόντα (φρούτα, πατάτες κ.ά.). Επιπρόσθετα, το προβληματικό οδικό και αρδευτικό δίκτυο και οι ακραίες καιρικές συνθήκες λόγω του ορεινού όγκου δημιούργησαν μεγάλες καλλιεργητικές και οικονομικές δυσχέρειες (Καπανιάρης & Βαλασσάς, 2017: 139). Όταν δε εμφανίστηκε το σύνθετο μετάξι, επήλθε ο μαρασμός στην καλλιέργεια του μεταξιού. Παράλληλα, οι αγορές γίνονταν όλο και πιο ανταγωνιστικές και έτσι το Πήλιο θα βρεθεί σε δεινή οικονομική θέση. Όταν μάλιστα οι θαλάσσιοι δρόμοι εγκαταλείφθηκαν και τα ζαγοριανά καράβια σταδιακά μετατρέπονται σε καΐκια (Γκαγκάκης, 2015: 200), οι δρόμοι της μετανάστευσης προβάλλουν ως μια λύση ανάγκης όλο και πιο επιτακτική. Έτσι το ρεύμα της μετανάστευσης των Πηλιορειτών στην Αίγυπτο έγινε πολύ ισχυρό, με πρωτοπόρο την οικογένεια Κασσαβέτη, η οποία ξεκίνησε να δραστηριοποιείται επιτυχημένα στην Αίγυπτο από το 1745 (Τομαρά – Σιδέρη, 2011: 33).

Η μετανάστευση των Μαγνησιωτών στην Αμερική ξεκίνησε αμέσως μετά τη μετανάστευση στην Αίγυπτο, όπου οι Πηλιορείτες είχαν δημιουργήσει τη δική τους μικρή παροικία (Καπανιάρης, 2014). Έτσι, σταδιακά η Αίγυπτος λειτούργησε ως ένας πρώτος σταθμός μετανάστευσης, που αρκετές φορές οδηγούσε σε έναν δεύτερο σταθμό αποδημίας προς την Αμερική. Οι Πηλιορείτες, και ιδίως εκείνοι που δεν κατάφεραν να ορθοποδήσουν οικονομικά στην Αίγυπτο μετά από μακροχρόνιες προσπάθειες, αναζητούσαν την τύχη τους στην Αμερική. Σ' αυτό συνέβαλαν οι εφημερίδες της εποχής, τα πρακτορεία της υπερπόντιας μετανάστευσης στα μεγάλα λιμάνια και τα σύγχρονα θαλάσσια δίκτυα μεταφοράς παρά το υψηλό κόστος των ναύλων. Επιπρόσθετα, το αμερικανικό όνειρο που καλλιεργήθηκε διεθνώς, τα κίνητρα των κυβερνήσεων της Αμερικής που ζητούσαν φθινό και ανειδίκευτο εργατικό δυναμικό και, τέλος, τα δίκτυα συγγένειας μέσα από διαδοχικές προσκλήσεις

¹⁷ Στο ημερολόγιο του Άγγλου περιηγητή William Leake που επισκέφτηκε τη Θεσσαλία (1805-1810), καταγράφονται κατά το έτος 1809 σημαντικές πληροφορίες για την παραγωγή ακατέργαστου μεταξιού και σκουτιών (μάλλινων υφασμάτων) στη Ζαγορά, καθώς και στοιχεία για τον πληθυσμό, την επιχειρηματικότητα και το εμπόριο της εποχής. Χαρακτηριστικά ο Άγγλος περιηγητής αναφέρει: «Η ετήσια παραγωγή άκατεργάστου μετάξης φθάνει τις 2.000 οκάδες και των σκουτιών (μαλλίνων υφασμάτων) τις 50. Μετά τό "μανδάνισμα" και τήν έπεξεργασία, ή τιμή των τετραπλασιάζεται. Τό μανδάνισμα των σκουτιών γίνεται κατά τόν ίδιο τρόπο, όπως και στήν Πίνδο, δηλ. τό ύφασμα τοποθετείται κάτωθεν συνεχούς ύδατοπτώσεως για ώρισμένο χρονικό διάστημα να γίνη χονδρό, λουσατο και να μην τσαλακώνεται εύκολα. Όλος ό άρρην πληθυσμός παραμένει στό έξωτερικό κατά κάποιο μέρος τής ζωής του, χάριν του έμπορίου, και τέτοια είναι ή φιλοπονία και επιχειρηματικότητα αυτών, πού ή Ζαγορά χωρίς καμμιά άπολύτως φυσική πηγή, έγινε τό πλουσιώτερο χωριό του Πηλίου, όπως τά πολυτελή της σπίτια μαρτυροῦν» (Leake, 1809).

συνέβαλαν στην αύξηση του μεταναστευτικού ρεύματος των Πηλιορειτών στην Αμερική, ιδίως στην περίοδο 1895-1920 (Κωνσταντινίδης, 1968; Γκαγκάκης, 2011).

Από την άλλη πλευρά, η αλληλεγγύη των ήδη εγκατεστημένων Πηλιορειτών, λειτούργησε ως καθοριστικός παράγοντας εξάπλωσης της μετανάστευσης στην Αμερική των Μαγνησιωτών και κατ' επέκταση των Θεσσαλών. Αυτή η υποστήριξη και δικτύωση μεταξύ των συμπατριωτών, πιθανόν να ενισχύεται από τις δυσκολίες που πέρασαν αυτοί που ήδη είχαν εγκατασταθεί στην Αμερική. Η περίπτωση των Πολυμέρη – Ρίγγα μετά από πολλά χρόνια επαγγελματικών περιπλανήσεων στην Αίγυπτο και την Αμερική, δείχνει ότι δεν ήταν εύκολο να φτάσει κανείς στην οικονομική επιτυχία χωρίς κόστος και χρόνο. Τα δίκτυα των Ελλήνων και των συγγενών τους τόσο στην Αίγυπτο αλλά και στην Αμερική λειτούργησαν ως τόποι υποδοχής των Ελλήνων και ως γραφεία ευρέσεως εργασίας. Αν θυμηθούμε την περίπτωση της Αιγύπτου, θα δούμε ότι οι επιχειρήσεις των αδελφών Κασσαβέτη από τη Ζαγορά Πηλίου έπαιξαν έναν τέτοιο καθοριστικό ρόλο. Αργότερα, οι συνεταιριολογικοί Πολυμέρης και Ρίγγας στην Αμερική μέσω του ξενοδοχείου τους, θα στηρίξουν κάθε Πηλιορείτη και Μαγνησιώτη μετανάστη, τόσο κατά τις πρώτες δύσκολες ημέρες εγκατάστασης, όσο και για να τους προτείνουν εργασία στην επιχείρησή τους ή σε άλλες φιλικές και κοντινές επιχειρήσεις (Κωνσταντινίδης, 1968; Γκαγκάκης, 2011).

3. Βιογραφικά στοιχεία των Δημήτρη Πολυμέρη και Απόστολου Ρίγγα

Ο Δημήτρης Πολυμέρης γεννήθηκε το 1857 και ήταν γιος του Πολύμερου Χρυσόχου. Η μητέρα του ήταν το γένος Φρονίμου και πέθανε κατά τη διάρκεια του τοκετού (Διαμαντάκος, 2010: 159). Αφού ολοκλήρωσε τις βασικές του σπουδές σε σχολεία της Ζαγοράς, το 1874 μεταναστεύει στην Αίγυπτο (Κωνσταντινίδης, 1968: 7).

Ο Δημήτρης Πολυμέρης το 1874 μέσω Χορευτού Ζαγοράς, σε ηλικία μόλις 17 ετών, μετανάστευσε στην Αίγυπτο. Αρχικός του προορισμός ήταν η Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου όπου και φιλοξενήθηκε από τους συμπατριώτες του, Κωνσταντίνο και Αλέξανδρο Πανταζόπουλο. Μετά από προτροπή τους κατευθύνθηκε στο Σιμπίν Ελ Κομ, χωριό της Αιγύπτου, όπου δούλεψε σκληρά χωρίς μεγάλες απολαβές. Στη συνέχεια, σκληρά εργαζόμενος μεταπηδά από κατάσταση σε κατάσταση, προσπαθώντας να δημιουργήσει ένα μικρό κεφάλαιο που θα του επέτρεπε να δημιουργήσει τη δική του επιχείρηση. Καταφεύγοντας σε δανεισμό από τους συμπατριώτες του Αλέξανδρο Πανταζόπουλο και Απόστολο Γ. Πάντο, πάλι δεν θα μπορέσει να επιτύχει σπουδαίες επιχειρηματικές κινήσεις, καθώς και να αποπληρώσει του δανειστές του, οι οποίοι δικαστικά δέσμευσαν μέρος της περιουσίας του στη Ζαγορά. Έτσι μετά από 14 χρόνια παραμονής στην Αίγυπτο, χωρίς να έχει επιτύχει επιχειρηματικά, αποφασίζει όχι να γυρίσει πίσω στην πατρίδα του, αλλά να μεταναστεύσει εκ νέου στον Νέο Κόσμο όπου είχε διαβάσει στις εφημερίδες ότι γίνονται θαύματα. Μετά από έρευνα σε υπερπόντιες ατμοπλοϊκές εταιρείες της εποχής, αναζητά τα ναύλα που θα τον οδηγήσουν στην Νέα Υόρκη. Λόγω του υπέρογκου ποσού του ναύλου σε σχέση με τα οικονομικά δεδομένα του ιδίου, αναγκάστηκε ξανά να δανειστεί 40 λίρες από τον Αλέξανδρο Πανταζόπουλο, ενώ το υπόλοιπο ποσό συμπλήρωσε ο εξάδελφός του Γεώργιος Γιαννακόπουλος. Στο πλοίο με το οποίο θα ταξιδέψει στην Αμερική θα συνδεθεί φιλικά με κάποιους άλλους μετανάστες, οι οποίοι, έχοντας εξασφαλίσει προσκλήσεις από συγγενείς τους, τον βοήθησαν να βρει την πρώτη του δουλειά ως βοηθός μάγειρα σε ξενοδοχείο. Στη συνέχεια, άλλαξε διάφορα επαγγέλματα και απέκτησε διάφορες μικροεπιχειρήσεις. Μετά από επτά χρόνια στασιμότητας στην Αμερική αποφασίζει να συνεταιριστεί, μήπως και τελικά ξεκινήσει η επιχειρηματική του πορεία. Έτσι θα συναντηθεί

με τον Απόστολο Ρίγγα, με τον οποίο έμελλε να γράψουν τη δική τους ιστορία στον χώρο των ξενοδοχειακών επιχειρήσεων (Κωνσταντινίδης, 1968: 7-11).

Εικόνα 1. Ο Δημήτριος Πολυμέρης σε επιχρωματισμένη φωτογραφία ζελατοβρωμιούχου αργύρου σε χαρτί και μέταλλο. Συλλογή: Δημόσια Ιστορική Βιβλιοθήκη Ζαγοράς¹⁸

Η καταγωγή του Απόστολου Ρίγγα συνδέεται με το ορεινό χωριό Πράμαντας των Τζουμέρκων, μιας οροσειράς της Πίνδου. Ο γενάρχης της οικογένειας Κωνσταντίνος Ρίγγας θα μετοικήσει λόγω διωγμών των Τουρκαλβανών του Αλή Πασά (1750-1822) και του ιδιόμορφου ορεινού όγκου της περιοχής στην Παραμυθιά Θεσπρωτίας. Ωστόσο η διαδρομή της πολύκλωνης φαμίλιας, της οικογένειας του Κωσταντή Ρίγγα και της Μαγδαληνής Ρίγγα, θα συνδεθεί με τα Κανάλια Μαγνησίας όπου και μεταφέρθηκε η οικογένεια. Η οικογένεια το 1876 έχει ήδη πραγματοποιήσει την τρίτη της αποδημία, αυτή τη φορά στη Ζαγορά Πηλίου. Η Ζαγορά επιλέγεται ως τόπος κατάλληλος να σπουδάσουν τα παιδιά, διότι διέθετε σχολεία όλων των βαθμίδων.

Εικόνα 2. Ο Απόστολος Ρίγγας με τη σύζυγό του Ζωή Ρίγγα-Αποστόλου στην Αμερική. Συλλογή: Δέσποινα Ρίγγα – Μιχαλιτσιάνου και Ζωή Ρίγγα-Όκου

Ο Απόστολος Ρίγγας, γιος του Κωσταντή Ρίγγα, ολοκλήρωσε τη φοίτησή του στο Κρήτσκειο Σχολαρχείο Ζαγοράς στα 1882, σε ηλικία 14 ετών. Στα 1884 ταξιδεύει στην Κωνσταντινούπολη για να φοιτήσει στη Μεγάλη του Γένους Σχολή, αλλά λόγω ατυχίας δεν καταφέρνει τελικά να αποβιβαστεί στο λιμάνι της Κωνσταντινούπολης. Με το ίδιο πλοίο θα

¹⁸Η εν λόγω φωτογραφία με τον Δημήτριο Πολυμέρη βρέθηκε στην οικία του Κων/νου Α. Ρίγγα στην Αθήνα. Στη συνέχεια, πραγματοποιήθηκε δωρεά προς τη Δημόσια Ιστορική Βιβλιοθήκη Ζαγοράς από τους Δημήτρη και Δέσποινα Μιχαλιτσιάνου και τη Ζωή Ρίγγα, σύζυγο Αντωνίου Όκου.

φτάσει στην Αλεξάνδρεια όπου μπροστά του ανοίγεται ένα νέο κεφάλαιο στη ζωή του (Γκαγκάκης, 2011: 8-24).

Αντίστοιχη με του Δημήτρη Πολυμέρη ήταν και η πορεία του Απόστολου Ρίγγα, ο οποίος προσπάθησε ανεπιτυχώς για πολλά χρόνια να επιτύχει επιχειρηματικά στην Αίγυπτο. Το 1892 μεταναστεύει εκ νέου στην Αμερική όπου για 13 χρόνια εργάζεται σκληρά, χωρίς να καταφέρει να αναπτύξει τις επιχειρήσεις του και να κερδίσει τα χρήματα που ονειρεύτηκε όταν μετανάστευσε στην Αμερική. Λίγα χρόνια αργότερα, το 1895, θα γνωριστεί με τον Δημήτρη Πολυμέρη και η πρώτη συνεταιριστική τους προσπάθεια θα στεφθεί με επιτυχία (Κωνσταντινίδης, 1968: 7-11).

4. Η επιχειρηματική συνεργασία του Δημήτρη Πολυμέρη και του Απόστολου Ρίγγα

Αφορμή για τη συνεργασία του Δημήτρη Πολυμέρη και του Απόστολου Ρίγγα το 1895, υπήρξε η Διεθνής Έκθεση Βιομηχανικών, Βιοτεχνικών, Γεωργικών και άλλων προϊόντων στο Σικάγο¹⁹ των ΗΠΑ, με το επίσημο σύντομο όνομα «Διεθνές Πανηγύρι: Κολουμπιανή Έκθεση» ή «Παγκόσμιο Πανηγύρι του Σικάγου». Η Παγκόσμια Έκθεση αρχικά πραγματοποιήθηκε στο Σικάγο το 1893, για τον εορτασμό της 400ής επετείου της άφιξης του Χριστόφορου Κολόμβου στον Νέο Κόσμο το 1492 (Benjamin, 1893).

Ο Δημήτρης Πολυμέρης και ο Απόστολος Ρίγγας με αφορμή την Έκθεση του Σικάγου γρήγορα αντιλήφθηκαν την επιχειρηματική ευκαιρία και με βάση τις οικονομίες που είχαν αποταμιεύσει, δημιούργησαν εντός των εγκαταστάσεων της Έκθεσης ένα πρόχειρο εστιατόριο (παράπηγμα). Η συνεργασία αυτή στέφθηκε με επιτυχία και το αποτέλεσμα αυτού του συνεταιρισμού επέφερε αύξηση των κεφαλαίων στους δύο συνεταιίρους. Η επιτυχία της συνεργασίας στην Έκθεση του Σικάγου άνοιξε τον δρόμο για τη συνέχιση αυτής της δραστηριότητας στη Νέα Υόρκη, όπου ενοικιάστηκε μόνιμο παράπηγμα ως εστιατόριο με την επωνυμία «Εστιατόριο ο Κολόμβος». Με τα κέρδη αυτής της δεύτερης προσπάθειας και την επέκταση της επιχείρησης οι συνεταιίροι Δ. Πολυμέρης και Α. Ρίγγας κατάφεραν και αγόρασαν τον χώρο και το παράπηγμα. Δύο χρόνια μετά, περίπου το 1900, ο χώρος του «Εστιατορίου ο Κολόμβος» έπρεπε να απαλλοτριωθεί, ώστε να διέλθει από εκεί σιδηροδρομική γραμμή. Με τα χρήματα της αποζημίωσης που ήταν ικανοποιητικά και μετά από προβληματισμό των δύο συνεταιίρων, αποφασίστηκε η εκ νέου επένδυση των νέων κεφαλαίων από την αποζημίωση για την αγορά ξενοδοχείου πλησίον του «Εστιατορίου ο Κολόμβος». Το ξενοδοχείο θα ονομαστεί «Αθήναι», ώστε να θυμίζει στους Αμερικανούς την αρχαία δόξα της Ελλάδας (Κωνσταντινίδης, 1968: 12).

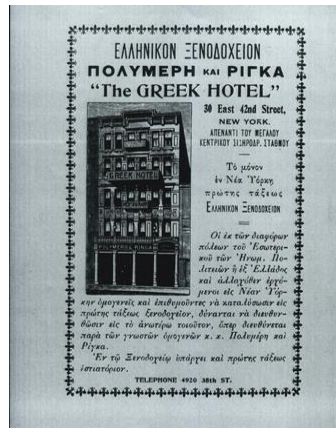
Ωστόσο, το ξενοδοχείο «Αθήναι» γρήγορα απέκτησε πολλούς πελάτες με καταγωγή από όλη την Ελλάδα. Αυτοί οι πελάτες δεν ήταν μόνο από την Αθήνα αλλά και από άλλες περιοχές της Ελλάδας. Έτσι, κρίθηκε σκόπιμο να μετονομαστεί σε «The Greek Hotel» (Γκαγκάκης, 2011: 38).

Σύμφωνα με ένα διαφημιστικό έντυπο της εποχής, το Ελληνικό Ξενοδοχείο «Πολυμέρη και Ρίγγα» φέρει τον τίτλο «The Greek Hotel», με διεύθυνση «30, East 42nd, New York», απέναντι από τον μεγάλο κεντρικό σιδηροδρομικό σταθμό. Μάλιστα, εμφανίζεται ως Ελληνικό Ξενοδοχείο πρώτης τάξεως.

¹⁹ Πανοραμική άποψη της Παγκόσμιας Κολομβιανής Έκθεσης στο Σικάγο του 1893 μπορείτε να δείτε στη Βιβλιοθήκη του Κογκρέσου των ΗΠΑ στη διεύθυνση: <https://www.loc.gov/resource/g4104c.pm001522/?r=-0.161,0.217,1.218,0.59,0> (ημερομηνία τελευταίας ανάγνωσης: 19 Δεκεμβρίου 2022).

Μάλιστα στην καταχώριση υπάρχει συμπληρωματικό κείμενο που αναφέρει: «Οι εκ των διάφορων πόλεων του Εσωτερικού των Ηνωμένων Πολιτειών ή εξ Ελλάδος και αλλοχόθεν ερχόμενοι εις Νέα Υόρκην ομογενείς και επιθυμούντες να καταλύσωσιν εις πρώτης τάξεως ξενοδοχείον, δύναται να διευθυνθώσιν εις το ανωτέρω τοιούτον, όπερ διευθύνεται παρά των γνωστών ομογενών κ. κ. Πολυμέρη και Ρίγκα. Εν τω Ξενοδοχείω υπάρχει και πρώτης τάξεως εστιατόριον».

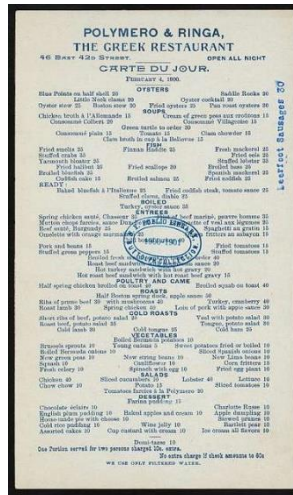
Εικόνα 3. Διαφημιστική καταχώριση του Ελληνικού Ξενοδοχείου «Πολυμέρη και Ρίγκα» που φέρει τον τίτλο «The Greek Hotel». Συλλογή: Δέσποινα Ρίγκα – Μιχαλιτσιάνου και Ζωή Ρίγκα-Οκου

5. Το μεταναστευτικό ρεύμα των Πηλιορειτών προς της Αμερική εξαιτίας της ξενοδοχειακής επιχείρησης Πολυμέρη - Ρίγκα

Το ξενοδοχείο των Πολυμέρη – Ρίγκα απασχόλησε πολλούς Έλληνες υπαλλήλους από τη Μαγνησία και ειδικότερα από το Πήλιο. Βέβαια, αν σκεφτεί κανείς ότι η πάγια τακτική πολλών επιχειρηματιών ήταν και είναι, οι στενοί συνεργάτες τους να είναι πρόσωπα συγγενικά ή από την ίδια περιοχή, εύκολα γίνεται αντιληπτό γιατί οι συντάιροι Πολυμέρης - Ρίγγας είχαν ως υποδιευθυντές τους τον Νικόλαο Αποστόλου από τη Ζαγορά Πηλίου, ο οποίος ήταν αδερφός της συζύγου του Α. Ρίγγα, και τον Ιωάννη Χρυσόχου, ανιψιό του Δ. Πολυμέρη, επίσης από τη Ζαγορά Πηλίου. Επιπρόσθετα, οι περισσότεροι υπάλληλοι του ξενοδοχείου ήταν από τη Μαγνησία και τη Θεσσαλία γενικότερα. Το ξενοδοχείο των Πολυμέρη – Ρίγκα λειτουργούσε ως χώρος υποδοχής για τους ξενιτεμένους Πηλιορείτες, που έβρισκαν στοργή και δουλειά. Έτσι, πολλοί μετανάστες που κατέφθαναν στην Αμερική από τη Ζαγορά Πηλίου, γενέτειρα του Δ. Πολυμέρη, αλλά και από τα Κανάλια Μαγνησίας, τόπο καταγωγής του Α. Ρίγγα, ή από άλλα χωριά του Πηλίου, έβρισκαν πολύτιμη βοήθεια για την εγκατάσταση και την εργασία τους από τους δύο Μαγνησιώτες συνεταιίρους. Οι συντάιροι Πολυμέρης και Ρίγγας πρόσφεραν βοήθεια ακόμα και σε περιπτώσεις που οι ίδιοι δεν είχαν θέσεις εργασίας στο ξενοδοχείο τους. Μέσω των γνωριμιών τους βοηθούσαν τους Πηλιορείτες συμπατριώτες τους να εργαστούν σε κοντινές και φιλικές επιχειρήσεις. Αυτό βέβαια έγινε γρήγορα γνωστό και έτσι αρκετοί μετανάστες από την Ελλάδα και το Πήλιο έφτασαν στην Νέα Υόρκη. Οι δύο επιτυχημένοι συντάιροι, χωρίς να το έχουν σχεδιάσει, ήταν υπεύθυνοι για ένα ασύνηθες ρεύμα μετανάστευσης από το Πήλιο και τη Μαγνησία προς την Αμερική και την πόλη της Νέας Υόρκης (Κωνσταντινίδης, 1968: 18).

Εικόνα 4. Ο κατάλογος (μενού) του Ελληνικού Εστιατορίου «The Greek Hotel» των Πολυμέρη και Ρίγγα στους περίφημους 42 Δρόμους της Νέας Υόρκης. Συλλογή: Δέσποινα Ρίγγα – Μιχαλιτσιάνου και Ζωή Ρίγγα-Όκου.

6. Η αλματώδης ανάπτυξη της ξενοδοχειακής επιχείρησης Πολυμέρη – Ρίγγα μέσα από ανταποκρίτρια της εποχής

Λεπτομέρειες για την επιχειρηματική δράση των Πολυμέρη και Ρίγγα²⁰ από το ξενοδοχείο «Αθήναι», που στη συνέχεια μετονομάστηκε σε «The Greek Hotel», καταγράφει η Μαρίκα Πίτιζα-Καρακάση ως ανταπόκριση με τίτλο «Εντυπώσεις εξ Αμερικής», που δημοσιεύτηκε στο «Μικρασιατικό Ημερολόγιο» της εκδότριας Ελένης Σ. Σβορώνου το 1916.

Εικόνα 5. Οι σελίδες από το αφιέρωμα «Εντυπώσεις εξ Αμερικής» της Μαρίκας Πίτιζα-Καρακάση στο «Μικρασιατικό Ημερολόγιο» της εκδότριας Ελένης Σ. Σβορώνου (1916)

Η διανοούμενη ανταποκρίτρια Μαρίκα Πίτιζα-Καρακάση παρέμεινε στο ξενοδοχείο «Αθήναι» όλο τον μήνα Ιούνιο του 1915 και παρακολούθησε από κοντά την κίνηση και

²⁰ Σημαντικές αναφορές για τη λειτουργία του Ξενοδοχείου των Πολυμέρη – Ρίγγα καταγράφονται στο δημοσίευμα του Steve Frangos με τίτλο «The Athens Hotel of Old New York» στην εφημερίδα *The National Herald*, 4/4/2020. Περισσότερες πληροφορίες μπορείτε να αναζητήσετε στη διεύθυνση: <http://hellenicgenealogygeek.blogspot.com/2020/06/the-athens-hotel-of-old-new-york.html> (ημερομηνία τελευταίας ανάγνωσης: 19 Δεκεμβρίου 2022).

λειτουργία του. Έτσι, ήταν η πλέον κατάλληλη να καταγράψει αρκετές σημαντικές λεπτομέρειες που περιήλθαν στην αντίληψή της, ενώ σκιαγραφεί με μεγάλη λεπτομέρεια τους δύο Έλληνες συνεταίρους:

«Ο κ. Πολυμέρης είναι τύπος αληθινού άνδρα, με ευγενέστατη ψυχή, της οποίας η αγνότητα αντανακλάται στη συμπαθητική μορφή του. Ο κ. Ρίγκας είναι μια λεπτεπίλεπτη φυσιογνωμία με την ευγένεια ενός λεπτού Θεσσαλικού τύπου. Και οι δύο νέοι ακόμη, με ελληνική ψυχή. Τους ενθουσιάζει κάθε ωραίο, τους συγκινεί κάθε ελληνικό και ακολουθούν τα εθνικά γεγονότα με το ενδιαφέρον το οποίο πρέπει να έχει όποιος θέλει να γίνει μεγάλη η πατρίδα του. Το ξενοδοχείο των κ.κ. Πολυμέρη-Ρίγκα έχει οκτώ πατώματα. Το πρώτο χρησιμεύει ως εστιατόριο και καταλαμβάνει ολόκληρο το πλάτος και μήκος του οικοδομήματος. Περιλαμβάνει 150 τραπέζια φαγητού κατάλευκα, έτοιμα ανά πάσα ώρα και στιγμή, διότι από την ανατολή του ηλίου μέχρι τις 2:00 μετά τα μεσάνυχτα δεν αδειάζουν ούτε μια στιγμή. Μόλις εισέλθει κανείς στην ωραία αίθουσα, αντικρίζει έναν θαυμάσιο συνδυασμό πολυτέλειας και τέχνης, την ελληνική με την αμερικάνικη σημαία. Δεξιά και αριστερά το πάνω μισό μέρος του τοίχου αποτελείται από θαυμάσιες εικόνες και το άλλο μισό από καθρέφτη. Τοίχος δε φαίνεται πουθενά. Κάποιος νοσταλγικός πόθος με καρφώνει διαρκώς προς το αριστερό μέρος του ξενοδοχείου όπου η ελληνική ψυχή των ιδιοκτητών προσπάθησε να μεταφέρει μέσω της τέχνης των μεγαλύτερων ζωγράφων ό,τι ωραίο έχει να παρουσιάσει η πόλη των ονείρων μας. Η Αθήνα με τις μενεξεδένιες αποχρώσεις του ορίζοντά της, η Ακρόπολη, οι στήλες του Ολυμπίου Διός, το Θησείο, το Ερέχθειο, το θέατρο του Διονύσου, είναι τόσο ωραία, τόσο φυσικά ζωγραφισμένα, ώστε πολλές φορές παραμένω ώρες ολόκληρες με τα μάτια προσκολλημένα εκεί, δακρυσμένα από έναν αδιόρατο νοσταλγικό πόνο που ζει στη βαθύτερη σκιά της ψυχής μου. Δεξιά η ποιητική Γρενάδα, ο πυρφόρος Βεζούβιος, η Σφίγγα, οι Πυραμίδες, η Σαχάρα, μια μαγευτική και ιερή γωνία της Ιερουσαλήμ με πυκνά κυπαρίσσια μπροστά στα οποία προσεύχονται γονατιστοί προσκυνητές, μαγευτικά τοπία της Περσίας, η Σιβηρία και τα Ιμαλάια, θαυμάσιες τοποθεσίες της Ιαπωνίας, όλα ωραία σε χρώματα, σε ιδέες, σε αναπαράσταση. Μεγάλα ρολόγια, 12 ανεμιστήρες σε σχήμα αεροπλάνου ή μάλλον χρυσαλίδες με ανοιχτά φτερά, τα οποία εξασφαλίζουν την όρεξη του κόσμου, ο οποίος εισέρχεται και εξέρχεται ακατάπαυστα, όπως στα εκλογικά σαλόνια των Αθηνών κατά τις παραμονές των εκλογών. Και είναι ο κόσμος αυτός ο εκλεκτός και των δύο φύλων. Αριστερά είναι η αίθουσα του καφέ και η μπυραρία, και τα δύο με ξεχωριστή υπηρεσία και θαυμάσια επίπλωση, 50 σεβιτόροι με στολή που λάμπουν από καθαριότητα, περιπολούν τον κόσμο υπό της διεύθυνσης 6 υποδιευθυντών και 2 διευθυντών, των κ.κ. Νικολάου Αποστόλου (αδελφού της κας Ρίγκα) και Ιωάννου Χρυσόχου (ανιψιού του Πολυμέρη), από τη Ζαγορά. Επτά στήλες ρυθμού Κορινθιακού στηρίζουν το οικοδόμημα και αναρίθμητοι ηλεκτρικοί λαμπτήρες με θαυμάσια συμπλέγματα το καθιστούν φαντασμαγορικό. Στα υπόγεια -εδώ υπάρχουν δύο και τρία πατώματα υπόγεια που φωτίζονται με άπλετο φως- προς την έξοδο του ξενοδοχείου είναι ένα κουρείο το οποίο διευθύνει ο κ. Ορέστης Λεωνιδόπουλος, ποιητής, σε βεβαιώνω ανώτερος από αυτούς που φιγουράρουν πολλές φορές στα ελληνικά φύλλα. Όλο τον άλλο απέραντο χώρο του οικοδομήματος καταλαμβάνουν -μην εκπλήσσεσαι παρακαλώ- οι μηχανές. Είναι ολόκληρο μηχανοστάσιο. Αυτοτελής εγκατάσταση ηλεκτρισμού. Μέσω αυτής δουλεύει το πλυντήριο, το σιδερωτήριο, οι αναβατήρες, τα ψυγεία. Μέσω αυτής γίνεται και ο φωτισμός. Και είναι πάνω από χίλια τα φώτα που φωτίζουν τα διάφορα διαμερίσματα. Δύο μηχανικοί διευθυντές με δύο βοηθούς βρίσκονται πάντα εκεί. Στα υπόγεια υπάρχουν αναβατήρες για τα πράγματα και τεράστιοι ανεμιστήρες. Ξεχωριστή αποθήκη των κονσερβών, σχεδόν όση ένα μεγάλο

παντοπωλείο, ξεχωριστή των φρούτων, των πτηνών, των μικρών και μεγάλων και, στη συνέχεια, ύστερα των κατεψυγμένων για τα οποία δεν υπάρχει ακριβής αριθμός. Είκοσι πέντε άνθρωποι καθαρίζουν μόνο μαχαίρια. Μάγειρες, ζαχαροπλάστες, αρτοποιοί και βοηθητικό προσωπικό άφθονο τόσο, ώστε δεν είναι δυνατό να μετρηθεί. Ένας τόνος πάγου δεν επαρκεί, αγαπημένη μου, για όλη την ημέρα για τα τραπέζια μόνο. Και όλη αυτή η τεράστια εργασία γίνεται στα υπόγεια τα οποία είναι πόλη ολόκληρη. Στον δεύτερο όροφο υπάρχουν πολλές αίθουσες, είναι τα γραφεία των κυριών με πιάνο, με έπιπλα, όχι ξενοδοχείου αλλά αριστοκρατικού σαλονιού, με ξεχωριστή αίθουσα σφαιριστηρίου, ταμείου, υπνοδωμάτια κ.λπ. και από εδώ περνάμε στα άλλα πατώματα με δωμάτια ύπνου, όλα στρωμένα με παχύτατα χαλιά. Κάθε υπνοδωμάτιο εκτός της πολυτελέστατης διακοσμήσεως και της απίστευτης καθαριότητας, διότι κάθε πρωί θα αλλάξουν σε όλα τα υπνοδωμάτια τα σεντόνια, τα μαξιλάρια, τις πετσέτες, έχει τηλέφωνο, έχει ιδιαίτερο διαμέρισμα με νιπτήρα από λευκό μάρμαρο, με μπάνιο και τουαλέτα. Δεν έχετε παρά να ανοίξετε οποιαδήποτε ώρα της ημέρας και της νύχτας τις βρύσες και να σας έρθει ζεστό νερό ή κρύο, όπως το θέλετε. Τη διεύθυνση και την επιτήρηση των υπνοδωματίων έχει η νεαρή Αγγλίδα, η δεσποινίδα Έλενα Μορλιναί, απόφοιτος ενός από τα μεγαλύτερα σχολεία της Αγγλίας - ακούστε το Αρσακειάδες- και 15 άλλες Αγγλίδες τις οποίες υποβοηθούν πολλοί νέοι, 6 νέοι είναι στην υπηρεσία των αναβατήρων, οι οποίοι ανέρχονται και κατέρχονται συνεχώς. Εκτός των Αγγλίδων κυριών και των ταμιών, το άλλο πλήθος των υπαλλήλων είναι από τη Θεσσαλική γη. Είναι δηλαδή το ξενοδοχείο μια μικρή παροικία Θεσσαλική, με δύο κυβερνήτες ευγενείς και καλούς οι οποίοι φέρονται στοργικότητα στα ξενιτεμένα πατριωτάκια τους. Η Θεσσαλία ας καυχιέται μέσω των κυριών Πολυμέρη και Ρίγκα, οι οποίες πρωτοστατούν σε κάθε εθνική εργασία και είναι προσωπικότητες από τις οποίες δυστυχώς δεν έχει να παρουσιάσει πολλές ο ξενιτεμένος ελληνισμός» (Καρακάση, 1916: 268-272).

7. Συμπεράσματα

Η συνεργασία των Δ. Πολυμέρη και Α. Ρίγκα στηρίχθηκε αρχικά στην κοινή καταγωγή τους (Ζαγορά Πηλίου – Κανάλια), στην αποτελεσματική συνεργασία και στην κατανομή αρμοδιοτήτων με βάση τις ιδιαίτερες κλίσεις του καθενός.

Ο Απόστολος Ρίγγας υπήρξε μια ευγενική και λεπτεπίλεπτη φυσιογνωμία (Καρακάση, 1916), νεαρότερος του Δ. Πολυμέρη, με έντονη κοινωνική και κοσμική υπόσταση στη Νέα Υόρκη, γεγονός που αποδεικνύεται από την κινητικότητα που επέδειξε ως κορυφαίος κοινωνικός παράγοντας στην Ελληνική παροικία της Νέας Υόρκης. Δεν είναι τυχαίο, άλλωστε, ότι διετέλεσε μέλος των διοικητικών συμβουλίων πολλών Συλλόγων και τελικά Πρόεδρος της Κοινότητας Αγίας Τριάδος στη Νέα Υόρκη. Ο Απόστολος Ρίγγας είχε αναλάβει τη διεύθυνση του ξενοδοχείου, ενώ, παράλληλα, έχοντας ανεπτυγμένο έντονα το κοινωνικό του προφίλ, απασχολήθηκε και με τις δημόσιες σχέσεις που αφορούσαν στην προβολή της επιχείρησης, καθώς και στην οργάνωση του Ελληνισμού της Νέας Υόρκης (Γκαγκάκης, 2011: 33-34).

Ο Δημήτριος Πολυμέρης υπήρξε ευγενική προσωπικότητα (Καρακάση, 1916) και είχε αναλάβει τη γενική επίβλεψη του ξενοδοχείου με μεγάλη σχολαστικότητα (Γκαγκάκης, 2011: 33). Ξεχώρισε για την εργατικότητα και την οργανωτικότητά του, γεγονός που αποτελούσε προϋπόθεση για την επιτυχή πορεία του Ξενοδοχείου «The Greek Hotel» των 8 ορόφων, 150 τραπεζιών φαγητού, 50 σερβιτόρων, δεκάδων εργαζομένων και 6 υποδιευθυντών.

Ωστόσο, βασικό συστατικό της επιτυχίας των συνεταίρων Δ. Πολυμέρη και Α. Ρίγκα υπήρξε η ποιότητα των υπηρεσιών που παρείχαν στην ξενοδοχειακή επιχείρησή τους, επενδύοντας στην τεχνολογία της εποχής. Βασικός παράγοντας επιτυχίας υπήρξε το

πολυπληθές και εξειδικευμένο προσωπικό (σερβιτόροι, καθαριστές, μάγειροι, ζαχαροπλάστες, αρτοποιοί), που διευθυνόταν υποδειγματικά με 6 διευθυντές και γενικό διευθυντή. Επιπρόσθετα, στο ξενοδοχείο υπήρχαν πρόσθετες υπηρεσίες και υποδομές (αίθουσα καφέ, ζυθοπωλείο, αυτονομία με εγκατάσταση ηλεκτρισμού, αναβατήρες, αποθήκες), καθώς και μεγάλης κλίμακας εστιατόριο (150 τραπέζια) που λειτουργούσε από την ανατολή του ηλίου έως τις 2:00 τα ξημερώματα. Η πολυτέλεια, τα ακριβά έπιπλα και η διακόσμηση με την οποία επένδυσαν τους χώρους της ξενοδοχειακής επιχείρησης, αποτέλεσε ένα ακόμη στοιχείο που προσέδωσε φήμη στο ξενοδοχείο, καθιστώντας το τόπο συνάντησης και συνάθροισης επιφανών πολιτικών, θρησκευτικών και επιχειρηματικών παραγόντων της Νέας Υόρκης.

Ένα δεύτερο στοιχείο του επιτυχημένου μοντέλου της γόνιμης συνεργασίας των Δ. Πολυμέρη και Α. Ρίγγα υπήρξαν οι άριστες δημόσιες σχέσεις με ομογενειακούς παράγοντες, πολιτικούς κύκλους της Νέας Υόρκης και επιχειρηματίες. Το δίκτυο των δημοσίων σχέσεων που ανέπτυξαν οι Πολυμέρης-Ρίγγας διευρύνθηκε και σε επίπεδο συλλόγων, εκδοτών εφημερίδων, των οποίων υπήρξαν και μέτοχοι.

Ένα τρίτο στοιχείο της εξωστρέφειας των Πολυμέρη-Ρίγγα αποτέλεσε και η φροντίδα για τους συμπατριώτες τους, που κατέφθαναν ως οικονομικοί μετανάστες από τη Μαγνησία. Έτσι λειτούργησαν ως χώρος υποδοχής και εύρεσης εργασίας, αναπτύσσοντας ακόμη ένα δίκτυο που τελικά ενίσχυσε την επιχειρηματική εικόνα τους.

Η αρχή της συνεργασίας για τους Δ. Πολυμέρη και Α. Ρίγγα ξεκίνησε με την γνωριμία τους το 1895, όταν ο πρώτος ήταν 43 ετών, ενώ ο δεύτερος 38 ετών. Το 1920 ο Δημήτρης Πολυμέρης σε ηλικία 63 ετών θα επαναπατριστεί, μην έχοντας αποκτήσει απογόνους, και θα αφοσιωθεί στον δρόμο της ευεργεσίας στη γενέτειρά του τη Ζαγορά αλλά και γενικότερα στη Μαγνησία. Ο Απόστολος Ρίγγας, σε ηλικία 58 ετών, έχοντας δημιουργήσει οικογένεια και κατανοώντας έγκαιρα τις νέες επιχειρηματικές ευκαιρίες στην Ελλάδα, θα γράψει μια νέα επιτυχημένη περίοδο στον χώρο των ναυτιλιακών επιχειρήσεων και θα πάρει μια θέση στο πάνθεον των Ελλήνων εφοπλιστών με άξιο συνεχιστή τον υιό του Κωνσταντίνο Ρίγγα.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Benjamin, T. (1893). *History of the World's Fair: Being a Complete and Authentic Description of the Columbian Exposition From Its Inception*. Philadelphia, PA: J. W. Keller & Co.
- Kapaniaris, A. G. (2022). Social media through mobile devices in the service of archival ethnographic research: The roads & places of Greek (Magnesia) migration to the USA. *Advances in Mobile Learning Educational Research*, 3(1), 562-569. Retrieved from <https://doi.org/10.25082/AMLER.2023.01.004>
- Leake, W. (1969). Η ΘΕΣΣΑΛΙΑ (1805-1810). Στο *Ημερολόγιο του Άγγλου Περιηγητού WILLIAM LEAKE* (Μτφ. Γ. Δ. Στάθης) (σ. 110). Βόλος: Τύποις Υιών Σωτήρη Σχοινά.
- Γκαγκάκης, Μ. (2011). *Ταξιδιάρικα πουλιά. Η φαμίλια Ρίγγα*. Βόλος: Αυτοέκδοση.
- Γκαγκάκης, Μ. (2015). Η ναυτιλία της Ζαγοράς από την απελευθέρωση (1881) μέχρι το 1960. Στο Α. Καπανιάρης & Ν. Τσούκας (Επιμ.), *Ήρθαν τα καράβια τα Ζαγοριανά – Όψεις και μνήμες της ναυτιλίας και του εμπορίου στο Ανατολικό Πήλιο (1600-1960)*. Βόλος: Εκδοτική Δημητριάδος.
- Διαμαντάκος, Ν. (2010). *Τα σχολεία της Ζαγοράς από το 17ο μέχρι τον 21ο αιώνα*. Βόλος: Δήμος Ζαγοράς.
- Καρακάση, Π. Μ. (1916). *Εντυπώσεις εξ Αμερικής*. Αθήνα: Μικρασιατικό Ημερολόγιο.

- Καπανιάρης, Α. (2014). *Οι Πηλιορείται εν Αιγύπτω*. Στο Αρχείο Α. & Κ. Κωνσταντινίδη – Ποιητές, λογοτέχνες και λόγιοι της εποχής του Κ. Π. Καβάφη (Ημερολόγιο 2014). Βόλος: Εταιρεία Θεσσαλικών Ερευνών.
- Καπανιάρης, Α., & Τσούκας, Ν. (2015). *Ήρθαν τα καράβια τα Ζαγοριανά – Όψεις και μνήμες της ναυτιλίας και του εμπορίου στο Ανατολικό Πήλιο (1600-1960)*. Βόλος: Εκδοτική Δημητριάδος.
- Καπανιάρης, Α., & Βαλασσάς, Δ. (2017). *Αγροτικός Συνεταιρισμός Ζαγοράς, 100 χρόνια συνεταιριστικής παράδοσης και αγώνα, Η ιστορία, οι συνεταιριστικές αξίες και ο πολιτισμός της αγροτικής παραγωγής Τόμος Α΄*. Βόλος: Εκδόσεις Αγροτικός Συνεταιρισμός Ζαγοράς Πηλίου.
- Κωνσταντινίδης, Α. (1968). *Δημήτριος Πολυμέρης – Ο Μέγας Ευεργέτης της Ζαγοράς και του Πηλίου*. Αθήνα: Αυτοέκδοση.
- Τομαρά – Σιδέρη, Μ. (2011). *Ο Αιγυπτιώτης Ελληνισμός στους δρόμους του βαμβακιού*. Αθήνα: Κέρκυρα.

Οι μουσικές παραδόσεις των Ελλήνων της Θράκης, της Μικρασίας και του Πόντου: επιδράσεις στην έντεχνη ελληνική μουσική δημιουργία

Ιωάννης Ανδρόνογλου
Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας
yiannisandronoglou@gmail.com

Περίληψη

Η έννοια της ελληνικότητας βρέθηκε στο επίκεντρο του μουσικού προβληματισμού των Ελλήνων συνθετών της έντεχνης μουσικής δημιουργίας στον ελλαδικό χώρο από τις απαρχές της έως και τις μέρες μας. Η υιοθέτηση θεμάτων ή στοιχείων από την ελληνική δημώδη μουσική παράδοση σε έργα που ανήκουν συνθετικά στην έντεχνη μουσική δημιουργία αποτέλεσε και αποτελεί αντικατοπτρισμό της εν λόγω έννοιας. Ανάμεσα στις ελληνικές τοπικές μουσικές παραδόσεις συγκαταλέγονται και οι μουσικές παραδόσεις των Ελλήνων της Θράκης, του Πόντου και της Μικρασίας. Δημιουργούνται, λοιπόν, διάφορα ερευνητικά ερωτήματα, όπως ποιος ο βαθμός υιοθέτησης στοιχείων από αυτές τις παραδόσεις στη νεοελληνική έντεχνη μουσική δημιουργία; Ποιο το μέγεθος συνθετικής συμμετοχής Ελλήνων δημιουργών στο συγκεκριμένο ζήτημα; Κατά πόσον επίκαιρο είναι το συγκεκριμένο μουσικό ζήτημα στις σημερινές μεταμοντέρνες μέρες μας; Το παρόν άρθρο επιχειρεί τη διερεύνηση και απάντηση των ως άνω ερωτημάτων μέσα από μια οριζόντια ιστορική αφήγηση του συγκεκριμένου μουσικού γεγονότος και την τοποθέτησή του στο πολιτικό-κοινωνικό πλαίσιο της κάθε χρονικής περιόδου.

Λέξεις-κλειδιά: ελληνικότητα, έντεχνη μουσική δημιουργία, Μικρασία, Μεταμοντερνισμός.

1. Εισαγωγή

Ως έντεχνη μουσική δημιουργία λογίζεται η συμφωνική μουσική και γενικότερα τα μουσικά έργα που εμπεριέχουν την έννοια του ηχητικού οικοδομήματος, δηλαδή, την ανάπτυξη ενός μοτιβικού στοιχείου με βάση συνθετικούς νόμους, κανόνες, τεχνικές. Αυτό, σε αντίθεση με το λαϊκό-δημοφιλές τραγούδι που βασιζέται στην πρωτόλεια μορφή επωδός-ζεύγος, στίχων-επωδός (refrain-couplet-refrain).

Το παραπάνω σημείο διαχωρίζει την έντεχνη μουσική από τη δημοφιλή ή λαϊκή μουσική. Ο Τσέτσος (2013: 124) σημειώνει ότι «έντεχνη μουσική δημιουργία σημαίνει σύνθετη διαχείριση ενός μοναδικού πλούτου στοιχείων, σημαίνει συνθετικός προβληματισμός και μόχθος, σημαίνει αστείρευτη δημιουργία μιας πληθώρας διαφορετικών μεταξύ τους μουσικών κόσμων» σε αντίθεση «με έναν μη σπουδαγμένο στη μουσική άνθρωπο που επινοεί στην κιθάρα του ένα χαριτωμένο τραγουδάκι» (Τσέτσος, 2013: 121).

Η έντεχνη μουσική δημιουργία με όρους πολυφωνίας, ομοφωνίας, ενταγμένους σε συγκεκριμένες χρονικές περιόδους άνησε στην κεντροδυτική Ευρώπη και Ρωσία. Σε αυτό λοιπόν το είδος συγκαταλέγονται, για παράδειγμα, έργα των Bach, Mozart, Beethoven και ούτω καθεξής.

Όσον αφορά την έννοια της ελληνικότητας, αυτή ορίζεται με αναφορά την κάθε ιστορική περίοδο που εξετάζουμε. Ο Γεωργουσόπουλος (2009: 206) την ορίζει ευσύντοπα: «Η ελληνικότητα (...) είναι μια θεωρητική ταυτότητα, κοντολογίς μια αφηρημένη φόρμα, ένας ιστορικός τύπος, στον οποίο κάθε περίοδος της ιστορίας, κάθε μεταγενέστερη έκφραση του

γένους, όφειλε να χωρεί και να επαληθεύεται. Κάθε εκδήλωση, κάθε ιδεολόγημα, που δεν πληρούσε τη συνθήκη απορρίπτονταν ως ξένο και κατά συνέπεια ανελληνιστο». Όπως διατυπώνει ο Τσουκαλάς (2009: 37), «λίγα είναι τα θέματα που εμφανίστηκαν με τόση επιμονή και με τόση ιδεολογική φόρτιση στο επίκεντρο των πολιτικών και πολιτισμικών συγκρούσεων στη νεότερη Ελλάδα, όσο η αντιπαράθεση του λεγόμενου εκσυγχρονισμού με τη λεγόμενη παράδοση».

Πώς όμως η έντεχνη δυτική μουσική συνδυάστηκε και συνδυάζεται με τις μουσικές εκφάνσεις της ελληνικότητας και πώς οι δημόδιες μουσικές παραδόσεις των Ελλήνων του Πόντου, της Μικρασίας και της Θράκης συνετέλεσαν και συντελούν σε αυτό;

2. Νεοελληνική έντεχνη μουσική δημιουργία και ελληνικότητα

2.1. Η Επτανησιακή Σχολή Μουσικής

Στον ελλαδικό χώρο η σύνθεση έργων αυτού του μουσικού είδους ξεκινά από τα Επτάνησα. Ο Νικόλαος Χαλικιόπουλος Μάντζαρος (1795-1872), ο οποίος μελοποίησε των *Ύμνο εις την Ελευθερίαν* από όπου προέκυψε ο ελληνικός Εθνικός Ύμνος, θεωρείται ο δημιουργός και ηγέτης της Επτανησιακής Σχολής Μουσικής, δηλαδή των συνθετών, συγχρόνων του και μεταγενέστερων, που ακολούθησαν το μουσικό παράδειγμά του.

Με την Επτανησιακή Σχολή Μουσικής ξεκινά στον ελλαδικό χώρο η σύνθεση έργων έντεχνης μουσικής. Ένα ζήτημα που απασχόλησε τους επτανήσιους συνθέτες (και συνέχισε να απασχολεί πολύ μεταγενέστερους των, Έλληνες συνθέτες) είναι ο αντικατοπτρισμός ελληνικότητας στα έργα τους. Προκειμένου να το πετύχουν χρησιμοποίησαν δημόδη μουσικά θέματα ή συνέθεσαν δημοτικοφανείς μελωδίες. Μάλιστα, εμπνεύσθηκαν κατά κύριο λόγο από την Επανάσταση του 1821 (Ανωγειανάκης, 1985: 565), η οποία έλαβε χώρα ταυτόχρονα με τη δημιουργία της Επτανησιακής Σχολής Μουσικής και τον αγώνα για ένωση της Επτανήσου με το νεόδημο ελληνικό κράτος (στο ίδιο).

Όμως, παρά την χρησιμοποίηση τέτοιων μουσικών στοιχείων δεν κατάφεραν το επιθυμητό αποτέλεσμα, σύμφωνα και με πορίσματα της σύγχρονης μουσικολογικής έρευνας. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Ανωγειανάκης (1985: 565) «δεν κατόρθωσαν να δώσουν στο έργο τους ελληνικό χαρακτήρα». Ο ίδιος διατυπώνει επιπροσθέτως: «Η μουσική τους –κυρίως όπερα και λίγες μελωδίες- ουσιαστικά αποτελεί ένα παρακλάδι της ιταλικής όπερας του 19ου αιώνα».

Αυτό συνέβη, διότι, η υιοθέτηση τέτοιων στοιχείων διενεργήθηκε ως εξωτερικό δάνειο σε, κατά τα λοιπά, συνθέσεις αμιγούς δυτικής συνθετικής τεχνικής και δη, ιταλικής χωρίς να υφίσταται πλήρης ενσωμάτωσή τους σ' αυτές. Ας σημειωθεί ότι τα μουσικά θέματα που χρησιμοποίησαν οι επτανήσιοι συνθέτες, προέρχονταν από την δημόδη μουσική παράδοση του ελλαδικού χώρου (Ηπειρος, Στερεά Ελλάδα κ.λπ.). Ο Ανωγειανάκης προχωρά και σε κριτική του ίδιου του Νικολάου Μάντζαρου. Διαπιστώνει, λοιπόν, ότι ο Μάντζαρος, παρότι, δεινός μουσικός, δεν έγραψε «έργον εθνικόν» (Ανωγειανάκης, 1985: 570), αν και η εποχή προσφέρονταν για κάτι τέτοιο.

Τα παραπάνω, σχετίζονται σε ευρύτερο πλαίσιο με την έννοια της ελληνικότητας κατά τον 19^ο αιώνα. Ας σημειωθεί καταρχήν τα Επτάνησα κατέχονταν από τους Δυτικούς ήδη από τον 11^ο αιώνα. Επίσης, οι ιδέες του Γαλλικού Διαφωτισμού διαχύθηκαν στα Ιόνια νησιά από το 1797, με την αλλαγή από την Ενετική στη Γαλλική κατοχή (Καρδάμης, όπως αναφέρεται στο Ανδρόνογλου, 2017: 303). Έτσι, οποιοδήποτε ελληνικό δημόδες στοιχείο διυλιζόταν από δυτικογενή ηθμό. Αυτό συμβαίνει και στο νεόδημο ελληνικό κράτος καθώς κυριαρχεί το πνεύμα επιστροφής στην αρχαιοελληνική κληρονομιά και στην «εξάλειψη κάθε ίχνους της

βυζαντινής παράδοσης» σύμφωνα με τον Γιανναρά (2009: 246)· «οι Βαυαροί ολοκληρώνουν τον εκδυτικισμό των δομών του νέου κράτους» (Γιανναράς, 2009: 246).

2.2 Εθνική Σχολή Μουσικής

Αυτό το γεγονός, έτυχε αρνητικής κριτικής από την επόμενη σχολή μουσικής, την Εθνική Σχολή με δημιουργό και ηγέτη τον Σμυρναίο μουσουργό Μανώλη Καλομοίρη (1883-1962) ο οποίος χαρακτηρίζει, για παράδειγμα, το έργο του Κεφαλλονίτη συνθέτη, Διονύσιου Λαυράγκα, ως «τριμμένη ιταλική μουσική» (Καλομοίρης, 1988: 90). Ως έναρξη της Εθνικής Σχολής Μουσικής μπορεί να θεωρηθεί η συναυλία του Μανώλη Καλομοίρη στο Ωδείο Αθηνών το 1908· «ορόσημο στην ιστορία της ελληνικής μουσικής» κατά τη Φράγκου-Ψυχοπαίδη (1990: 47).

Εκείνη η περίοδος χαρακτηρίζεται από τη θεαματική, σύμφωνα με τη Ρωμανού (2000: 103), «πολιτιστική μεταμόρφωση» της Ελλάδος. Ο Καλομοίρης πληροί τα προαπαιτούμενα ως ικανός για τη δημιουργία εθνικής σχολής λόγω των πλήρων μουσικών σπουδών του στη Δύση και πιο συγκεκριμένα, στην Αυστρία· «Η παιδεία της ελληνικής μουσικής, εμπειρική ή μη, δεν θεωρείται χρήσιμη για τον σκοπό αυτό. Η ευρωπαϊκή προέλευση είναι εγγύηση ποιότητας και ισχύς» (Ρωμανού, 2000: 103).

Ο Καλομοίρης χρησιμοποιεί την ελληνική παράδοση σε δημιουργικό διάλογο με την δυτική συνθετική τεχνική-την «Εθνική τη Μούσα» με την «Ξένη τη Μαστόρισσα», όπως διατυπώνει ο ίδιος (1988: 146). Ειδικότερα, υιοθετεί το ύστερο ρομαντικό ύφος του Γερμανού συνθέτη, Richard Wagner, όπως επίσης, θέτει εμπράκτως τον προβληματισμό της πλήρους υιοθέτησης ελληνικών δημωδών μουσικών στοιχείων με μια κάποια τροποποίηση στην αρμονική και ενορχηστρωτική επένδυση-«διαλεκτική ένταση αρχαϊκών και καταλοιπικών συνιστωσών της κουλτούρας και νεωτερικών στοιχείων» κατά τον Λεονταρίτη (2009: 35). Παρατηρείται ότι ο Καλομοίρης χρησιμοποιεί κυρίως θέματα από τη Βυζαντινή Μουσική Παράδοση σε μεγαλύτερο ποσοστό από τα μουσικά στοιχεία της δημώδους μουσικής παράδοσης του Ελλαδικού χώρου· γεγονός που αποτελεί ενδεχόμενο αποτέλεσμα της μικρασιατικής του καταγωγής, όπως και της ιδεολογικής και πολιτικής του τοποθέτησης.

Ο Καλομοίρης (1988) είχε υιοθετήσει τη φιλελεύθερη και μάλιστα, συντηρητικής υφής, ιδεολογία, το πνεύμα του εθνικισμού και το όραμα της Μεγάλης Ιδέας σε πολιτισμικό και ειδικότερα, μουσικό επίπεδο (Ανδρόνογλου, 2020). Διατυπώνει ευσύνοπτα:

Κατά τη γνώμη μου ο απώτερος σκοπός της ελληνικής μουσικής θα ήτανε [sic] να γίνει αυτή ο πυρήνας, το κέντρο της μελλοντικής δημιουργικής μουσικής της Ανατολής και να επιβάλη [sic] με τη δική της πρωτοβουλία τη μουσική της αντίληψη και ιδιοσυγκρασία στους γειτονικούς της λαούς: να γίνει αυτή η φωτοδότρα και οδηγήτρια (Οπ. Αναφ., Τσέτσος, 2012: 274).

Είχε ταχθεί πολιτικά με τον μεγάλο Κρητικό πολιτικό, Ελευθέριο Βενιζέλο ο οποίος συνδύαζε ιδεολογικά, τον αστικό εθνικισμό με τον αστικό εκσυγχρονισμό (Μαυρογορδάτος, 1988: 10). Κοινό σημείο τους σε βιωματικό πέραν της πολιτικής θέσης, η καταγωγή τους. Ο ένας Μικρασιάτης Σμυρναίος, ο άλλος Κρητικός· και οι δύο κατάγονταν από περιοχές εκτός των ορίων του τότε νεοελληνικού κρατιδίου.

Επίσης, ο Βενιζέλος ήταν λάτρης της κλασικής μουσικής, αλλά και της ελληνικής παραδοσιακής μουσικής σε αντιπαραβολή με την προσήλωση της αστικής τάξης στα

δυτικοευρωπαϊκά ρεπερτόρια» και την «απαξιοτική της στάση απέναντι στην ελληνική [δημώδη μουσική] παράδοση» (Παπαδάκης, 2018: 744) και η οποία εκφράστηκε από την τότε αντιπολίτευση των ανακτόρων. Ο Μαυρογορδάτος (2009: 77) σημειώνει: «Ο Αντιβενιζελισμός, τέλος, εξακολουθεί να εκφράζει τον εσωστρεφή πατριωτισμό της Παλαιάς Ελλάδας και τη ρομαντική της νοσταλγία για ένα μυθικό πια παρελθόν όπου τα όρια του ελληνικού κράτους συνέπιπταν με τα δικά της». Έτσι, το μουσικό έργο του Καλομοίρη «τον αφορούσε [τον Ελευθέριο Βενιζέλο] άμεσα» (Ανδρόνογλου, 2020: 25).

Σε ευρύτερο ταυτοτικό πλαίσιο από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα και λόγω διαφόρων ιστορικών γεγονότων η έννοια της ελληνικότητας απομακρύνεται από «δυτικόφερτα εξωγενή στοιχεία» της οθωνικής περιόδου και επιστρέφει «στις ρίζες» (Λεονταρίτης, 2009:30) που εκφράζουν διανοούμενοι της εποχής όπως ο Κωστής Παλαμάς, ο Ίων Δραγούμης, Περικλής Γιαννόπουλος (Λεονταρίτης, 2009: 31). Η παράδοση που εμπεριέχει την πολιτισμική κληρονομιά του Βυζαντίου και της μεταβυζαντινής εποχής αποτελεί τις προαναφερθείσες «ρίζες» (Διαμαντούρος, 2009: 56). Σε μουσικούς όρους αυτό σημαίνει βαρύτητα στο βυζαντινό μέλος και στην ελληνική δημώδη μουσική παράδοση. Μάλιστα το έργο του Καλομοίρη μπορεί να ενταχθεί στην παραδοσιακή τάση του εθνικισμού που «απορρίπτει τις εκμοντερνιστικές διαδικασίες διατηρώντας και μια επιλογική διάθεση στους νεωτερισμούς» (Smith όπως διατυπώνεται στο Λεονταρίτης, 2009: 33).

Αυτά αποτυπώνονται επίσης στην Γενιά του '30, ένα κίνημα λογοτεχνών που υποστηρίζουν ότι «η εθνική ταυτότητα δεν ορίζεται ως η αντίσταση στη Δύση ούτε ως αποδοχή της δίχως όρους, αλλά ως διαπραγμάτευση και ανταλλαγή» (Τζιόβας, 2011: 248), θεώρηση που ταυτίζεται με το ιδεώδες του Βενιζέλου. Άλλωστε και σύμφωνα με τον Τσιρόπουλο η Γενιά του '30 αποτελεί «του Βενιζέλου γέννημα» (όπως αναφέρεται στο Παπαδάκης, 2018: 973).

Από τους παραπάνω κοινωνικοπολιτικούς λόγους γίνεται κατανοητό γιατί ο Καλομοίρης δημιουργεί την Εθνική Σχολή Μουσικής και μάλιστα, γιατί ο ίδιος χρησιμοποιεί σε μεγαλύτερο ποσοστό, στοιχεία και θέματα από τη Βυζαντινή και Δημώδη Μουσική Παράδοση της Μικρασίας παρά του ελλαδικού χώρου. Από την εθνική νοσταλγία της Επτανησιακής Σχολής Μουσικής γίνεται μετάβαση στα εθνικά ιδεώδη και στο μεγαλοϊδεατικό όραμα.

Οι έντυπες εθνικές γλώσσες είχαν τεράστια πολιτική και ιδεολογική σημασία, στους νεώτερους εθνικισμούς, σύμφωνα με τον Anderson (1997) και η παρτιτούρα ήταν μια έντυπη γλώσσα. Έτσι, ο Καλομοίρης χρησιμοποίησε επαναστατικά την έντυπη σελίδα -την παρτιτούρα- σε παραβολή με εκπροσώπους άλλων εθνικών μουσικών σχολών, όπως ο Grieg (Νορβηγία), ο Janáček (Τσεχία), ο Albeniz (Ισπανία).

2.3. Άλλοι Έλληνες συνθέτες με καταγωγή από τις «χαμένες πατρίδες» και ελληνικότητα

Τη μουσική στάση του Καλομοίρη περί δημιουργίας Εθνικής Σχολής Μουσικής ακολούθησαν σύγχρονοί του και μεταγενέστεροι συνθέτες, μεταξύ των οποίων Μικρασιάτες και Θρακιώτες στην καταγωγή, όπως ο Πέτρος Πετρίδης (1892-1977) από τη Νίγη Καππαδοκίας, ο Γεώργιος Πονηρίδης (1892-1982) από τη Χαλκηδόνα Βοσπόρου, ο Γιάννης Κωνσταντινίδης (1903-1984) από τη Σμύρνη. Για τον τελευταίο, ο Χαρκιολάκης (2012: 236) σημειώνει: «Αυτό που αξίζει να προσέξει κανείς είναι αυτή η ανεπίληπτη, διαρκώς παρούσα μελωδική γραμμή που διατρέχει το έργο του Κωνσταντινίδη και συνδέει τη μουσική του με την μουσική πολιτιστική κληρονομιά της Μικρασίας και του Μικρασιατικού Ελληνισμού. Οι αναφερθέντες πλούτισαν

τη νεοελληνική μουσική φιλολογία με έργα που βασίζονται στις δημώδεις παραδόσεις των τόπων καταγωγής τους».

Νεότεροι συνθέτες, καταγόμενοι από τόπους, κοιτίδες ελληνισμού που δεν εμπεριέχονται στα σύνορα του νεοελληνικού κράτους, όπως η Βόρεια και Ανατολική Θράκη, ο Πόντος και η Μικρασία συνεχίζουν συνθετικά τη συζήτηση περί ελληνικότητας στη σύγχρονη ελληνική έντεχνη μουσική δημιουργία. Τέτοιο παράδειγμα αποτελεί ο Αργύρης Κουνάδης, ο οποίος ασχολείται με την υιοθέτηση μουσικών στοιχείων από το, εκ Σμύρνης, ρεμπέτικο τραγούδι το οποίο σύμφωνα με τον Δραγούμη (2009: 203) «παρουσιάζει περισσότερη βυζαντινότητα παρά ελληνικότητα».

2.4. Μίκης Θεοδωράκης και «μετασυμφωνική» μουσική

Στη νεότερη γενιά μετά τους συνθέτες της Εθνικής Σχολής Μουσικής ανήκει μεταξύ άλλων ο μουσουργός Μίκης Θεοδωράκης του οποίου η επιρροή προς κάθε κατεύθυνση σε όλη τη μεταπολεμική περίοδο—μαζί με τον Μάνο Χατζιδάκι—είναι «μεγάλη και αναγνωρισμένη», όπως σημειώνει η Ρωμανού (2000: 181).

Μπορεί να ειπωθεί ότι ακολουθεί τα χνάρια του Καλομοίρη θέτοντας, όμως, ένα διαφορετικό μουσικό πλαίσιο. Χρησιμοποιεί μουσικά όργανα που ανήκουν στη δημώδη η λαϊκή ελληνική μουσική παράδοση, δημιουργώντας αυτό που ο ίδιος ονομάζει, «μετασυμφωνική» μουσική (Θεοδωράκης, 1996: vii). Ο Θεοδωράκης, καταγόμενος από την Κρήτη (εκ πατρός) και τη Μικρασία (Τσεσμές) (εκ μητρός), παρατηρείται ότι επηρεάζεται σε άμεσες αναφορές στη μικρασιατική δημώδη μουσική παράδοση είτε χρησιμοποιώντας μουσικά όργανα που χρησιμοποιούνταν εκεί, όπως το σαντούρι, είτε συνθέτοντας μελωδίες που παραπέμπουν σε αυτόν τον τόπο.

Χαρακτηριστικά, στο λαϊκό ορατόριο *Άξιον εστί* το οποίο εντάσσεται στο είδος της, κατά Θεοδωράκη όπως αναφέρθηκε, μετασυμφωνικής μουσικής, ο συνθέτης χρησιμοποιεί το εκκλησιαστικό ύφος, όπως και ο ίδιος σημειώνει (Θεοδωράκης όπως αναφέρεται στο Διαμαντής, 2021). Το σαντούρι και το μπουζούκι έχουν τον πρωταγωνιστικό ρόλο. Αυτό το γεγονός ανήκει στο ευρύτερο πλαίσιο μετατόπισης της έμφασης της ελληνικής ταυτότητας «από το έθνος στον λαό» (Τσαούσης, 2009: 25) όπου τα κριτήρια από πολιτιστικά μετατρέπονται σε πολιτικά. Σε μουσικούς όρους από την χρησιμοποίηση στοιχείων από την ελληνική δημώδη μουσική παράδοση διενεργείται μετάβαση στη χρησιμοποίηση του λαϊκού ύφους. Σε πολιτικό επίπεδο, η ελληνικότητα «γίνεται όργανο μιας λίγο ή πολύ αριστερής αντιπολίτευσης» όπως σημειώνει ο Φατούρος (2009: 141), γεγονός που συνάδει με την πολιτική περίπτωση του Θεοδωράκη όπως και του Μαρκόπουλου για τον οποίο θα γίνει λόγος παρακάτω.

Επίσης και σε μεταγενέστερο χρόνο (1996) συνθέτει τον κύκλο τραγουδιών *Ασίκικο Πουλάκη* που κυκλοφορεί σε album (Ακτή, 483867-2) με μουσικές αναφορές στην Μικρασιατική μουσική παράδοση όπου συμπεριλαμβάνονται και τα ασίκικα τραγούδια (Κονταράς, 2015). Συνθέτει την συγκεκριμένη ενότητα τραγουδιών προς τιμήν της μητέρας του που έλκυε την καταγωγή της από τη Μικρά Ασία, όπως αναφέρθηκε.

2.5. Γιάννης Μαρκόπουλος και η επιστροφή στις ρίζες

Ο Κρητικός συνθέτης, Γιάννης Μαρκόπουλος ο οποίος στις αρχές της δεκαετίας του '70 εφάρμοσε για τα ελληνικά μουσικά πράγματα την φιλοσοφική τάση «Επιστροφή στις ρίζες» με τους δίσκους *Χρονικό* (1970), *Ριζίτικα* (1971) και *Ιθαγένεια* (1972) (Ανδρόνογλου, 2020). Η τάση αυτή αποτελεί μια εκ των τριών ιδεολογικοπολιτικών τάσεων της αριστερής μουσικής σκηνής. Το πολιτικοποιημένο τραγούδι με εκπρόσωπο τον Μίκη Θεοδωράκη και το τραγούδι

με άσκηση κοινωνικής κριτικής με εκπρόσωπο τον Σαββόπουλο αποτέλεσαν τις άλλες δύο (Ανδρόνογλου, 2020). Αυτό το καλλιτεχνικό του εγχείρημα συμπίπτει με την διάδοση του μεταμοντέρνου ύφους παγκοσμίως.

Ο Μεταμοντερνισμός αποτελεί έναν ιδεολογικό πλουραλισμό που απαγορεύει τον ελιτισμό και τον αποκλεισμό. Ανάμεσα στα μέσα έκφρασης του μεταμοντέρνου ύφους συγκαταλέγεται και η δημώδης κουλτούρα (Ανδρόνογλου, 2020). Ο Μεταμοντερνισμός «φαίνεται να αποτελεί μια διαλεκτική συνθετική διαδικασία χρησιμοποίησης των επιτευγμάτων του Μοντερνισμού» με «στοιχεία από το παρελθόν και την Παράδοση» (Ανδρόνογλου, 2020: 60). Όπως παρατηρείται, ο Μαρκόπουλος εφαρμόζει τις ως άνω επιταγές του Μεταμοντερνισμού. Όμως, υφίσταται και μια σημαντική ιδιαιτερότητα: αναφέρεται μουσικά και ιδιαίτερος στη μικρασιατική δημώδη μουσική παράδοση. Έτσι, στο album *Χρονικό* (1970) περιλαμβάνεται το τραγούδι «Στους χρόνους της Καταστροφής (1922)» και «Στη Νέα Σμύρνη μια γριά». Στο album του *Ιθαγένεια* περιλαμβάνεται το επικό «Χίλια μύρια κύματα».

2.6. Νέοι Έλληνες συνθέτες με αναφορές στις δημώδεις μουσικές παραδόσεις των «χαμένων» πατρίδων

Νέοι έλληνες συνθέτες συνεχίζουν τον μουσικό δρόμο της ελληνικότητας και μάλιστα σε πολλά έργα τους, χρησιμοποιώντας μουσικά στοιχεία από Πόντο, Θράκη και Μικρασία. Έτσι, ο Θρακιώτης συνθέτης Δημήτρης Σβυντρίδης συνθέτει μεταξύ άλλων έργα με άμεση αναφορά στη θρακιώτικη δημώδη μουσική παράδοση. Ο Χρίστος Παπαγεωργίου συνθέτει τον «Πυρρίχιο» για ποντιακή λύρα και ορχήστρα. Χωρίς να ανήκουν στην παλαιά Εθνική Σχολή Μουσικής, το πνεύμα της αντικατοπτρίζεται στα έργα τους, «φυσικά ανάμεσα σε άλλα ιδιώματα» (Ρωμανού, 2000: 183).

Οι ελληνικές δημώδεις μουσικές παραδόσεις έρχονται σε άμεσο διάλογο και με νέα ρεύματα της διεθνούς μουσικής σκηνής, όπως η Jazz. Όσον αφορά το ζήτημα που πραγματευόμαστε, ο συνθέτης και λυράρης Ηλίας Παπαδόπουλος συνδυάζει συνθετικά την ποντιακή λύρα και το ποντιακό μουσικό ύφος με το κλαρινέτο/σαξόφωνο και το μπάσο·μιά εξαιρετική συνάντηση ποντιακής μουσικής και δημιουργικής jazz.

3. Συζήτηση-συμπεράσματα

Πόσο επίκαιρη είναι αυτή η τροφοδότηση στη σημερινή παγκοσμιοποιημένη μεταμοντέρνα κοινωνία;

Ο, βορειοαμερικανικής προελεύσεως, Μεταμοντερνισμός ενδιαφέρεται για την εξάπλωση της αμερικανικής κουλτούρας και «θέτει τα όρια του εθνικού λόγου» (Giddens, 2002: 512). Αποτελεί, λοιπόν, έναν υγιή και δημιουργικό τρόπο δημιουργίας πολιτιστικού στίγματος με διαλεκτική διάθεση και άρνηση στην πολιτιστική κυριαρχία του ισχυρού –εν προκειμένω τα βορειοαμερικανικά πολιτιστικά προϊόντα- πολιτιστική κυριαρχία που σημαίνει «έλεγχο και καταπίεση της τοπικής και εθνικής κουλτούρας και ιδιαίτερα της λαϊκής» (Gigardi, όπως αναφέρεται στο Ανδρόνογλου, 2020: 99). Γενικά, η χρησιμοποίηση θεμάτων ή στοιχείων από την ελληνική παραδοσιακή μουσική αποτελεί επικαιροποιημένη ελληνική πρόταση, καθώς ο πολιτισμός αποτελεί εχέγγυο ιστορικής επιβίωσης της Ελλάδος σύμφωνα με τον Γιανναρά (2005: 57).

Διαπιστώνουμε ότι οι δημώδεις μουσικές παραδόσεις των Ελλήνων της Μικρασίας, του Πόντου και της Θράκης τροφοδότησαν και συνεχίζουν να τροφοδοτούν τη νεοελληνική έντεχνη μουσική δημιουργία με μουσικά στοιχεία, εντείνοντας το ύφος ελληνικότητας, όπως

τροφοδότησε με πλείστα στοιχεία ο πολιτισμός αυτών των τόπων την κουλτούρα και την πολιτιστική παραγωγή του νεοελληνικού κράτους.

Σ' αυτό συνέβαλαν πρώτον η διάδοση του φωνογράφου· πολλοί μικρασιάτες μουσικοί απασχολήθηκαν σε νεοϊδρυθείσες δισκογραφικές εταιρείες, όπως η Columbia, συνέβαλαν στη διαμόρφωση του πρώτου μεταπολεμικού λαϊκού τραγουδιού ή ρεμπετικού. Δεύτερον η συμβολή των Μικρασιατών Ελλήνων στη διαμόρφωση του πρώτου μεταπολεμικού λαϊκού τραγουδιού, τρίτον η καταγραφή δημωδών μελωδιών από, μεταξύ άλλων, τη Θράκη, τον Πόντο και τη Μικρασία για λογαριασμό του Μουσικού Λαογραφικού Μουσείου και με τη φροντίδα της ιδρύτριας του Μέλπως Μερλιέ (Δραγούμης, 2016). Μάλιστα, σημαντικοί συνθέτες, κατέγραψαν αυτό το ηχητικό υλικό σε ευρωπαϊκή σημειογραφία, όπως ο Νίκος Σκαλκώτας (Ανδρόνογλου, 2020). Ο Μάρκος Δραγούμης (2016) σημειώνει: «Οι ήχοι που έφεραν μαζί τους οι πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία έκαναν με την πολυμορφία και τη δύναμή τους πιο πλούσιο τον ελληνικό μουσικό πολιτισμό».

Από τα παραπάνω διαφαίνεται η ενσωμάτωση της δημώδους μουσικής κουλτούρας των Ελλήνων της Μικρασίας, του Πόντου και της Θράκης στην νεοελληνική έντεχνη μουσική δημιουργία, αλλά και η επικαιρότητά της στη σύγχρονη μεταμοντέρνα συνθετική πρακτική ως φάρος ενθύμησης, αλλά και οπτικής προς το μέλλον.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Anderson, B. (1997). *Φαντασιακές κοινότητες: Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του Εθνικισμού* (Μτφ. Π. Χαντζαρούλα). Αθήνα: Νεφέλη.
- Giddens, A. (2002). *Κοινωνιολογία*. (Μτφ. Δ. Τσαούσης) Αθήνα: Gutenberg.
- Ανδρόνογλου, Ι. (2017). *Η εξέλιξη της τεχνικής και της διδασκαλίας της κιθάρας στην Ελλάδα (με αναφορά στις μεθόδους και στις μουσικές συνθέσεις)* (Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή). Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Ανδρόνογλου, Ι. (2020). *Η ελληνική παραδοσιακή μουσική ως πηγή έμπνευσης στη σύνθεση έργων για κιθάρα*. Ηράκλειο: Αεράκης.
- Ανωγειανάκης, Φ. (1985). Η μουσική στη νεώτερη Ελλάδα. Στο Κ. Νεφ (Επιμ.), *Ιστορία της Μουσικής* (Μτφ. Φ. Ανωγειανάκης) (σσ. 546-611). Αθήνα: Ν. Βότσης.
- Γεωργουσόπουλος, Κ. (2009). Ελληνικότητα και θέατρο. Στο Δ. Γ. Τσαούσης (Επίμ.), *Ελληνισμός-Ελληνικότητα: Ιδεολογικοί και βιωματικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας* (5η έκδ.). Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας.
- Γιανναράς, Χ. (2005). *Αφελληνισμού παρεπόμενα* (2η εκδ.). Αθήνα: Κάκτος.
- Γιανναράς, Χ. (2009). Θρησκεία και Ελληνικότητα: Σημειώσεις για μια εισήγηση. Στο Δ. Γ. Τσαούσης (Επίμ.), *Ελληνισμός-Ελληνικότητα: Ιδεολογικοί και βιωματικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας* (5η εκδ.). Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας.
- Διαμαντής, Γ. (2021). "Άξιον εστί"- Πως γεννήθηκε το μνημειώδες έργο του Μίκη Θεοδωράκη και του Οδυσσέα Ελύτη. *Το Βήμα*. Ανακτήθηκε από <https://www.tovima.gr/2021/09/02/culture/aksion-esti-pos-gennithike-to-mnimeiodes-ergo-tou-miki-theodoraki-kai-tou-odyssea-elyti/>
- Δραγούμης, Μ. (2009). Το περιεχόμενο και η έκφραση της «Ελληνικότητας» στη μουσική μας. Στο Δ. Γ. Τσαούσης (Επίμ.), *Ελληνισμός-Ελληνικότητα: Ιδεολογικοί και βιωματικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας* (5η εκδ.). Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας.
- Δραγούμης, Μ. (2016). Οι πρόσφυγες του 1922 και η μουσική τους δραστηριότητα στη νέα τους πατρίδα. *LiFO*. Ανακτήθηκε από <https://www.lifo.gr/culture/music/oi-prosfyges-toy-1922-kai-i-moysiki-toys-drastiriotita-sti-nea-toys-patrida>

- Θεοδωράκης, Μ. (1996). Το «Άξιον Εστί» βήμα προς τη μετασυμφωνική μουσική. Στο Μ. Θεοδωράκη (Επιμ.), *Μίκης Θεοδωράκης. Άξιον Εστί: Ορατόριο* [fullscore]. Αθήνα: Ρωμανός.
- Καλομοίρης, Μ. (1988). *Η ζωή μου και η τέχνη μου*. Αθήνα: Νεφέλη.
- Κονταράς, Θ. (2015). *Η μουσική παράδοση των Μικρασιατικών παραλιών*. Ανακτήθηκε από <https://mikrasiatis.gr/moussiki-paradosi-mikrasiatikon-paralion/>
- Λεονταρίτης, Γ. Β. (2009). Εθνικισμός και Διεθνισμός: Πολιτική Ιδεολογία. Στο Δ. Γ. Τσαούσης (Επίμ.), *Ελληνισμός-Ελληνικότητα: Ιδεολογικοί και βιωματικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας* (5η έκδ.). Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας.
- Μαυρογορδάτος, Γ. (1988). Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός. Στο Γ. Μαυρογορδάτος & Χ. Χατζηιωσήφ (Επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός* (σσ. 9-19). Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Μαυρογορδάτος, Γ. (2009). Ο διχασμός ως κρίση Εθνικής Ολοκλήρωσης. Στο Δ. Γ. Τσαούσης (Επιμ.), *Ελληνισμός-Ελληνικότητα: Ιδεολογικοί και βιωματικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας* (5η εκδ.). Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας.
- Παπαδάκης, Ν. (2018). *Ελευθέριος Βενιζέλος: ο άνθρωπος, ο ηγέτης* (Τομ. Α'-Β'). Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος» - Βιβλιοπωλείον της Εστίας.
- Ρωμανού, Κ. (2000). *Ιστορία της έντεχνης νεοελληνικής μουσικής*. Αθήνα: Κουλτούρα.
- Τζιόβας, Δ. (2011). *Ο μύθος της γενιάς του τριάντα: Νεοτερικότητα, ελληνικότητα και πολιτισμική ιδεολογία*. Αθήνα: Πόλις.
- Τσαούσης, Δ. Γ. (2009). Ελληνισμός και Ελληνικότητα: Το πρόβλημα της νεοελληνικής ταυτότητας. Στο Δ. Γ. Τσαούσης (επίμ.), *Ελληνισμός-Ελληνικότητα: Ιδεολογικοί και βιωματικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας* (5η εκδ.). Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας.
- Τσέτσος, Μ. (2012). Καλομοίρης και Βενιζέλος: Αισθητικές και ιδεολογικές πτυχές μιας σημαίνουσας σχέσης. Στο Τ. Σακελλαρόπουλος, & Α. Βατσάκη (Επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος και πολιτιστική πολιτική* (σσ. 270-279). Αθήνα-Χανιά: Μουσείο Μπενάκη-Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών "Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος".
- Τσέτσος, Μ. (2013). *Νεοελληνική Μουσική: Δοκίμια ιδεολογικής και θεσμικής κριτικής*. Αθήνα: Παπαρηγορίου-Νάκας.
- Τσουκαλάς, Κ. (2009). Παράδοση και Εκσυγχρονισμός: Μερικά γενικότερα ερωτήματα. Στο Δ. Γ. Τσαούσης (Επιμ.), *Ελληνισμός-Ελληνικότητα: Ιδεολογικοί και βιωματικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας* (5η έκδ.). Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας.
- Φατούρος, Α. (2009). Κοινωνία και κράτος στις διεθνείς σχέσεις της Ελλάδος. Στο Δ. Γ. Τσαούσης (Επιμ.), *Ελληνισμός-Ελληνικότητα: Ιδεολογικοί και βιωματικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας* (5η έκδ.). Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας.
- Φράγκου-Ψυχοπαίδη, Ο. (1990). *Η Εθνική Σχολή Μουσικής: Προβλήματα ιδεολογίας*. Αθήνα: Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών.
- Χαρκιολάκης, Α. (2012). Γιάννης Κωνσταντινίδης (1903-1984): ένας κοσμοπολίτης συνθέτης από την Σμύρνη. Στο Χ. Σαπουντζάκης (Επιμ.), *Η συμβολή των προσφύγων στην Πολιτική, Πολιτιστική και Οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας* (σσ. 233-237). Νέα Ιωνία: Κέντρο Μικρασιατικού Πολιτισμού.

Καινοτομίες στην Ελληνική Δημόσια Διοίκηση: Η Θεσμοθέτηση του Συμβούλου Ακεραιότητας

Ασπασία Τσαούση

*Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Κοινωνιολογίας του Δικαίου, Νομική Σχολή Α.Π.Θ.
atsaoussi@law.auth.gr*

Ζαφειρώ (Ζέφη) Φραγκάκη

*Νομικός, Πειθαρχικό Συμβούλιο Περιφερειακή Διεύθυνση Εκπαίδευσης Κεντρικής
Μακεδονίας, Πιστοποιημένη με Επαγγελματική Επάρκεια Συμβούλου Ακεραιότητας
fragzefi@gmail.com*

Δημήτρης Μυλωνάς

*Σύμβουλος Εκπαίδευσης Οικονομίας, Νομικός, Διεθνές Πανεπιστήμιο της Ελλάδος
dimmylonas@gmail.com*

Περίληψη

Τα τελευταία χρόνια δίνεται ιδιαίτερη στη διερεύνηση του ρόλου που «διαδραματίζει» η καινοτομία στην οικονομική και κοινωνική «αλλαγή» των σύγχρονων κρατών και η διαχείριση της αλλαγής αυτής. Συγκριτικά με τον ιδιωτικό τομέα, ο δημόσιος τομέας παρουσιάζει «έλλειψη δεδομένων», ποσοτικού και ποιοτικού χαρακτήρα, γεγονός που εμποδίζει την κατανόηση του καινοτομικού περιβάλλοντος στον δημόσιο τομέα. Η καινοτομία στη Δημόσια Διοίκηση αποτελεί στις σύγχρονες οικονομίες και κοινωνίες έναν από τους πιο στρατηγικούς παράγοντες συμβολής στη διατήρηση ενός υψηλού επιπέδου λειτουργίας και παροχής υπηρεσιών των δημοσίων φορέων, τη διαχείριση των προκλήσεων που επιφέρουν οι κοινωνικές, οικονομικές και τεχνολογικές αλλαγές προς όφελος της ευημερίας των πολιτών. Η εμφάνιση καινοτομίας στον δημόσιο τομέα φαίνεται να στρέφεται γύρω από πέντε ευρείες κατηγορίες αιτιών, τα εσωτερικά προβλήματα, τις πιέσεις από το πολιτικό σύστημα, την αλλαγή κουλτούρας, αλλά και ηγεσίας του οργανισμού, τις κρίσεις υπό την έννοια δυσμενών για τον φορέα γεγονότων και την εμφάνιση ευκαιριών (τεχνολογικών ή άλλων). Η θεσμοθέτηση του Συμβούλου Ακεραιότητας αποτελεί μια καινοτόμα προσπάθεια δημιουργίας ενός οργάνου, ικανού να βοηθήσει κάθε δημόσιο φορέα να «εμπιστευτεί» προβλήματα που έχουν εντοπιστεί στο περιβάλλον του και να διαμεσολαβήσει για την διαχείρισή τους, την πιθανή εύρεση λύσης ή την προώθησή τους αρμοδίως.

Λέξεις-κλειδιά: καινοτομία, δημόσια διοίκηση, σύμβουλος ακεραιότητας, δικτύωση συμβούλων ακεραιότητας.

1. Εισαγωγή

Η καινοτομία ορίζεται ως «η χρήση της γνώσης με σκοπό την παραγωγή και παροχή νέων προϊόντων ή υπηρεσιών που οι καταναλωτές ή οι πολίτες επιθυμούν». Η καινοτομία μπορεί να αναφέρεται σε ένα νέο προϊόν ή μια νέα υπηρεσία, στους τρόπους παραγωγής ή στην τεχνολογία που χρησιμοποιείται, όπως και στη διοικητική δομή ενός οργανισμού (Tomala, & Seneccal, 2004). Οι Neely και Hii (1999) θεωρούν ότι η καινοτομία επηρεάζεται από τέσσερις σημαντικούς παράγοντες: Κουλτούρα, Πόροι, Ικανότητες και Δικτύωση.

Οι δημόσιοι οργανισμοί λειτουργούν σε μια κοινωνία τόσο δυναμική, που η «βελτίωσή» τους αποτελεί αναγκαιότητα. Είναι ανοιχτά «ζωντανά» συστήματα, που συνεχώς επηρεάζουν και επηρεάζονται από την κοινωνία μέσα στην οποία λειτουργούν. Είναι επίσης σύνθετοι οργανισμοί, των οποίων η ύπαρξη και η μορφή τους εξαρτάται από προσδοκίες, ρόλους και πρότυπα διαπροσωπικών σχέσεων. Κάθε σημαντική καινοτομία στον Δημόσιο Τομέα έχει ως συνέπεια αλλαγή στην κουλτούρα του.

Οι Miles και Schmuck (1971: 82), γράφουν σχετικά: «Πρέπει πια να αναγνωρίσουμε ότι, για να επιτύχουν οι προσπάθειες που αποβλέπουν σε μια προγραμματισμένη αλλαγή, πρέπει να έχουν πρώτιστο στόχο τους τη βελτίωση της «οργανωτικής υγείας», την ικανότητα, δηλαδή, του Δημόσιου Τομέα, όχι μόνο να λειτουργεί αποτελεσματικά, αλλά και να αναπτύσσεται και να εξελίσσεται σε ένα σύστημα που να λειτουργεί πληρέστερα». «Η προσοχή στην «υγεία του οργανισμού» πρέπει να αποτελεί πρωταρχικό μέλημα κάθε μεταρρύθμισης που ενδιαφέρεται να φέρει καινοτομίες στον Δημόσιο Τομέα».

Η «οργανωτική ανάπτυξη» προϋποθέτει τη συμμετοχή των ίδιων των μελών του δημόσιου οργανισμού στην εκτίμηση, διάγνωση και μετασχηματισμό του οργανισμού στον οποίο απασχολούνται και εξελίσσονται. Τα μέλη του δημόσιου οργανισμού δεν αποδέχονται απλά τη διάγνωση και τη συνταγή θεραπείας από έναν εξωτερικό τεχνοκράτη - ειδικό, αλλά με τη βοήθεια «συμβούλων» εξετάζουν τα ίδια, τις υπάρχουσες δυσκολίες και τις αιτίες τους και συμμετέχουν ενεργά στην αναδιατύπωση των στόχων, την ανάπτυξη νέων δεξιοτήτων μέσα από διεργασίες της ομάδας, την αναδιάρθρωση της δομής και των διαδικασιών για την επίτευξη των στόχων, την αλλαγή του «κλίματος εργασίας» στο εργασιακό περιβάλλον και στην εκτίμηση των αποτελεσμάτων (Ζαβλανός, 2002).

Κύριος στόχος της εργασίας είναι να αναδείξει τη χρησιμότητα, τη σημαντικότητα και την αναγκαιότητα της θεσμοθέτησης του Συμβούλου Ακεραιότητας, ως μίας σημαντικότητας καινοτομίας στην Ελληνική Δημόσια Διοίκηση.

Η εργασία είναι οργανωμένη ως εξής: Στη δεύτερη ενότητα παρουσιάζεται η δομή της Ελληνικής Δημόσιας Διοίκησης, στην τρίτη ενότητα οριοθετείται η έννοια της καινοτομίας στη Δημόσια Διοίκηση και στην τέταρτη ενότητα παρουσιάζεται το θεσμικό πλαίσιο της υιοθέτησης του Συμβούλου Ακεραιότητας Τέλους, ακολουθούν τα βασικά συμπεράσματα.

2. Ελληνική Δημόσια Διοίκηση

Ο δημόσιος τομέας εμφανίζεται παραδοσιακά να έχει αρκετά ευρύτερους σκοπούς σε σύγκριση με τον ιδιωτικό τομέα, ενώ παράλληλα τα πεδία δράσης του διευρύνονται, λαμβάνοντας σημαίνοντα ρόλο σε όλο και περισσότερες πλευρές της καθημερινής ζωής. Η συνεχής αλλαγή των οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών, αλλά και η ανάγκη αποτελεσματικότερης προστασίας των ατομικών δικαιωμάτων και ελευθεριών, οδηγεί τη συζήτηση γύρω από τις έννοιες της δημόσιας και ατομικής σφαίρας, της εμφάνισης, της φύσης και ρόλου ανεξάρτητων αρχών, του ρόλου του ίδιου του κράτους, της μορφής της διακυβέρνησης, της αλληλεπίδρασης του εθνικού επιπέδου με το υπερεθνικό, αλλά και των συνεχώς πιο ασαφών ορίων δημοσίου – ιδιωτικού, με την αυξανόμενη συμμετοχή φορέων ιδιωτικού τομέα, αλλά και μη κυβερνητικών οργανισμών σε πεδία παραδοσιακής αρμοδιότητας του κράτους (Νταλάκου, 2008).

Το επικαιροποιημένο Μητρώο Υπηρεσιών και Φορέων της Ελληνικής Διοίκησης περιλαμβάνει μια συστηματική καταγραφή όλων των δομών που υπάγονται στον δημόσιο τομέα, αλλά και των νομικών προσώπων που δεν υπάγονται σ' αυτόν, επειδή εξαιρέθηκαν με ειδικές διατάξεις, είτε εξ υπαρχής, είτε εκ των υστέρων (Μητρώο Υπηρεσιών και Φορέων της Ελληνικής Διοίκησης - Υπουργείο Εσωτερικών, 2021). Για την κατάρτιση του Μητρώου Υπηρεσιών και Φορέων της Ελληνικής Διοίκησης υπήρξε συνεργασία με όλα τα Υπουργεία προκειμένου να διασφαλισθεί, στον μεγαλύτερο δυνατό βαθμό, η ακρίβεια των στοιχείων που παρουσιάζει.

Με τον Ν. 4765/2021 «Εκσυγχρονισμός του συστήματος προσλήψεων στον δημόσιο τομέα και ενίσχυση του Ανώτατου Συμβουλίου Επιλογής Προσωπικού (Α.Σ.Ε.Π.) και λοιπές

διατάξεις» (Α' 6) ορίζονται οι φορείς του δημόσιου τομέα που υπάγονται στο σύστημα προσλήψεων του ΑΣΕΠ. Ειδικότερα το άρθρο 2 του ν. 4765/2021 ορίζεται ότι: «Στις διατάξεις του παρόντος υπάγονται όλοι οι φορείς του δημόσιου τομέα, όπως αυτός οριοθετείται στην περ. α' της παρ. 1 του άρθρου 14 του ν. 4270/2014 (Α' 143), καθώς και τα νομικά πρόσωπα ιδιωτικού δικαίου του δημόσιου τομέα που δεν περιλαμβάνονται στη Γενική Κυβέρνηση, όπως αυτή ορίζεται στο ανωτέρω άρθρο. Στον κατά τα ανωτέρω δημόσιο τομέα και για την εφαρμογή των διατάξεων του παρόντος και μόνο υπάγονται σε κάθε περίπτωση:

α. Η Προεδρία της Δημοκρατίας, ως προς το μόνιμο προσωπικό της.

β. Η Βουλή των Ελλήνων, ως προς το προσωπικό της, σύμφωνα με τα όσα ορίζει ο Κανονισμός της.

γ. Οι Οργανισμοί Τοπικής Αυτοδιοίκησης πρώτου και δεύτερου βαθμού και οι πάσης φύσεως επιχειρήσεις τους.

δ. Οι συνταγματικώς κατοχυρωμένες και λοιπές ανεξάρτητες διοικητικές αρχές.

ε. Η Κεντρική Ένωση Δήμων Ελλάδος (Κ.Ε.Δ.Ε.), η Ένωση Περιφερειών Ελλάδος (ΕΝ.Π.Ε.) και οι Περιφερειακές Ενώσεις Δήμων.

στ. Οι τράπεζες στις οποίες ο διορισμός Προέδρου του Διοικητικού Συμβουλίου ή Διοικητή υπάγεται στο άρθρο 49Α του Κανονισμού της Βουλής, καθώς και οι θυγατρικές τους ανώνυμες εταιρείες.

ζ. Τα νομικά πρόσωπα ιδιωτικού δικαίου που ανήκουν στο Κράτος ή επιχορηγούνται τακτικώς, σύμφωνα με τις κείμενες διατάξεις, από κρατικούς πόρους κατά 50% τουλάχιστον του ετήσιου προϋπολογισμού τους.

η. Οι δημόσιες επιχειρήσεις, οργανισμοί και ανώνυμες εταιρείες που προβλέπονται στο άρθρο 1 του ν. 3429/2005 (Α' 314).

θ. Το προσωπικό των νομικών προσώπων της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού, των εξομοιούμενων προς αυτά κατά την παρ. 3 του άρθρου 63 του ν. 3801/2009 (Α' 163), των λοιπών εκκλησιών, δογμάτων και εν γένει των κατά το άρθρο 13 του Συντάγματος γνωστών θρησκειών, που επιβαρύνει τον κρατικό προϋπολογισμό.

ι. Το ειδικό ένστολο προσωπικό της δημοτικής αστυνομίας.

ια. Ο Εθνικός Οργανισμός Δημόσιας Υγείας (Ε.Ο.Δ.Υ.), ως προς το επιστημονικό, διοικητικό και βοηθητικό προσωπικό, με σχέση εργασίας Ιδιωτικού Δικαίου Αορίστου Χρόνου.

ιβ. Οι Οργανισμοί Εγγείων Βελτιώσεων, ως προς το προσωπικό με σχέση εργασίας Ιδιωτικού Δικαίου Αορίστου Χρόνου.

Ειδικότερα, στο Ελληνικό Δημόσιο περιλαμβάνονται όλοι οι φορείς του δημόσιου τομέα:

1. Οι κάθε είδους Δημόσιες Υπηρεσίες και Αρχές, που υπάγονται στο νομικό πρόσωπο του Δημοσίου και εκπροσωπούνται από αυτό, όπως:

- Ανεξάρτητες (αυτοτελείς) Υπηρεσίες της πολιτειακής ηγεσίας του Κράτους.
- Δημόσιες Αρχές της νομοθετικής λειτουργίας του Κράτους.
- Δημόσιες Αρχές της δικαστικής λειτουργίας του Κράτους.
- Ανεξάρτητες Διοικητικές Αρχές.
- Υπουργεία, με τις Γενικές Γραμματείες, τις Ειδικές Γραμματείες και τους Διοικητικούς Τομείς, τις Περιφερειακές Υπηρεσίες, τις Ειδικές Αποκεντρωμένες Υπηρεσίες, τις Υπηρεσίες Εξωτερικού και τις Αυτοτελείς Δημόσιες Υπηρεσίες τους.
- Αποκεντρωμένες Διοικήσεις (ενιαίες αποκεντρωμένες μονάδες διοίκησης του Κράτους).

2. Τα κάθε είδους νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου (Ν.Π.Δ.Δ.):

- Ν.Π.Δ.Δ. της καθ' ύλην αυτοδιοίκησης (κατά εποπτεύον υπουργείο)

Ν.Π.Δ.Δ. της κατά τόπον αυτοδιοίκησης Δήμοι (Ο.Τ.Α. α' βαθμού) και Περιφέρειες (Ο.Τ.Α. β' βαθμού) (γενική, κατά κατηγορίες και τύπους νομικών προσώπων, περιγραφή)

3. Τα νομικά πρόσωπα ιδιωτικού δικαίου (Ν.Π.Ι.Δ.) δημόσιου χαρακτήρα που επιδιώκουν κοινωφελείς ή άλλους δημόσιους σκοπούς.

4. Οι ανώνυμες εταιρείες του Δημοσίου, τις δημόσιες επιχειρήσεις και οργανισμούς του δημόσιου τομέα (Δ.Ε.Κ.Ο.), καθώς και τις θυγατρικές εταιρείες όλων των ανωτέρω φορέων, εκτός των επιχειρήσεων των Ο.Τ.Α., όπως, επίσης, τις ανώνυμες τραπεζικές εταιρείες που ανήκουν στο νομικό πρόσωπο του δημοσίου.

Οι συγκεκριμένοι φορείς συνιστούν δημόσιες οργανώσεις παροχής ζωτικών κοινωνικών υπηρεσιών και αγαθών στα μέλη του κοινωνικού σώματος, ποικίλης νομικής μορφής, υπό τον έλεγχο, την εποπτεία και την εγγύηση του Κράτους, αναλόγως της φύσεως της ασκούμενης δημόσιας λειτουργίας. Αποφασιστικό δηλαδή κριτήριο, παράλληλα με το οργανικό, για τη συγκρότηση του παρόντος «Μητρώου» αποτελεί το στοιχείο του λειτουργικού σκοπού κάθε φορέα, εφόσον αυτός συνίσταται στην επιδίωξη σκοπού δημοσίου συμφέροντος και στην προστασία συγκεκριμένου κάθε φορά κοινωνικού (δημόσιου) αγαθού. Υπό το πρίσμα αυτό, στο «Μητρώο» περιέχονται και «μη δημόσιοι φορείς», οι οποίοι λειτουργούν κατά τους κανόνες του ιδιωτικού δικαίου, ως επιχειρήσεις επιφορτισμένες με τη διαχείριση και παροχή υπηρεσιών γενικότερου οικονομικού ή άλλου δημόσιου συμφέροντος.

Οι εν λόγω φορείς συγκροτούν σύγχρονες μορφές οργάνωσης, λειτουργίας και άσκησης ορισμένων δραστηριοτήτων του Κράτους, οι οποίες, σύμφωνα με το Σύνταγμα, το εθνικό και το κοινοτικό δίκαιο, μπορούν να ανατίθενται σε οργανισμούς που δεν αποτελούν δημόσιες αρχές ή δημόσιες επιχειρήσεις, απολαμβάνουν όμως ειδικών ή αποκλειστικών δικαιωμάτων, τα οποία τους έχουν χορηγηθεί από την κρατική αρχή, η οποία και εγγυάται την παροχή υπηρεσιών και αγαθών ζωτικής σημασίας για την κοινωνία, κατ' εφαρμογή των αρχών της ισότητας, της καθολικότητας, της συνέχειας, της οικονομικότητας, της προσαρμοστικότητας, της ουδετερότητας, της διαφάνειας και της ποιότητας (Μητρώο Υπηρεσιών και Φορέων της Ελληνικής Διοίκησης - Υπουργείο Εσωτερικών, 2021).

3. Καινοτομία στη Δημόσια Διοίκηση

Μετά τη Βιομηχανική Επανάσταση, ο Schumpeter ορίζει την καινοτομία ως πηγή οικονομικής αλλαγής και μέρους του επιχειρηματικού κύκλου και επιπλέον διαχωρίζει εννοιολογικά τη διαφορά στους όρους «εφεύρεση» και «καινοτομία». Ο πρώτος όρος αναφέρεται στην πνευματική δημιουργία, στην ιδέα, και ο δεύτερος στην οικονομική απόφαση της επιχείρησης ή του οργανισμού να αξιοποιήσει επιχειρηματικά την ιδέα, μέσω της ενσωμάτωσης στο προϊόν ή στη διαδικασία (Godin, 2010).

Ο Οργανισμός Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης (Ο.Ο.Σ.Α.) υιοθετεί τη συστημική προσέγγιση στο σύστημα της καινοτομίας. Η βάση έρχεται από την νεοκλασική θεωρία και τα οικονομικά της ευημερίας με την ιδέα της αποτυχίας της αγοράς και των εξωτερικότητων, και άρα την αναγκαστική παρέμβαση του κράτους ως διορθωτικό παράγοντα μέσω της έρευνας και της τεχνολογικής πολιτικής. Στην πορεία συμπληρώνεται μέσω των προσεγγίσεων των οικονομικών της ανάπτυξης, της εξελικτικής και της θεσμικής οικονομικής και ουσιαστικά χτίζεται έτσι η συνολική θεώρηση της συστημικής ανάλυσης, της τεχνολογικής ανάπτυξης και της καινοτομίας (OECD, 1999, 2016, 2019). Όπως έχουν δείξει τα αντίστοιχα παραδείγματα των σχετικών πρωτοβουλιών του κράτους, όταν το ίδιο το Δημόσιο

καινοτομεί, εγγυάται μια μεγαλύτερη σύνδεση μεταξύ της καινοτομίας, της εμπορικής αξιοποίησης των αποτελεσμάτων της και της διάχυσης της γνώσης. Επομένως ο μετασχηματισμός του Δημόσιου Τομέα, σε μια πιο σύγχρονη, παραγωγική και προσανατολισμένη στη δράση κατεύθυνση, κρίνεται απαραίτητος (Bessant, 2003).

Η έννοια της καινοτομίας στο Δημόσιο σύμφωνα με τον ΟΟΣΑ (OECD, 2016), περιλαμβάνει τις σημαντικές βελτιώσεις στη δημόσια διοίκηση και τις υπηρεσίες που αυτή προσφέρει και αναφέρεται στην εφαρμογή μιας διαδικασίας, μεθόδου ή υπηρεσίας με στόχο την καλύτερη λειτουργία και την άνοδο της ποιότητας των αποτελεσμάτων της. Η διαφορά των στόχων μεταξύ μιας δημόσιας και μιας ιδιωτικής οντότητας είναι σαφώς η αξία της καινοτομίας, ως μέσο διασφάλισης ανταγωνιστικού πλεονεκτήματος και μεγιστοποίησης των κερδών σε μια οντότητα του ιδιωτικού τομέα, ενώ σε ένα δημόσιο οργανισμό η αξία της καινοτομίας έγκειται στην επίτευξη αποτελεσμάτων που διαχέονται στην κοινωνία, που βελτιώνουν την καθημερινότητα του πολίτη και στην χάραξη και εφαρμογή της σωστής δημόσιας πολιτικής για κάθε κοινωνικό πρόβλημα ή πρόκληση (Καρανάτσιος & Μπουγά, 2021).

Η καινοτομία στον δημόσιο τομέα δεν είναι νέα έννοια. Χαρακτηριστικά αναφέρεται ότι οι πρώτοι που χρησιμοποίησαν ηλεκτρονικούς υπολογιστές στην εργασία τους ήταν οι υπάλληλοι δημόσιων οργανισμών. Οι περισσότερες απόψεις και γνώμες για την καινοτομία στο δημόσιο τομέα προκύπτουν από έρευνες που αφορούν τον ιδιωτικό τομέα, χωρίς όμως να γίνεται σαφής διάκριση στις διοικητικές διαφορές που υπάρχουν μεταξύ των δύο αυτών τομέων (OECD, 2015). Οι έρευνες που υπάρχουν και αφορούν την καινοτομία στο δημόσιο τομέα εστιάζουν σε περισσότερο βαθμό στη διάχυση τεχνολογικών καινοτομιών, παρά στην παραγωγή καινοτομιών αυτών καθαυτών (Καρανάτσιος & Μπουγά, 2021).

Η καινοτομία στον δημόσιο τομέα αποτελεί μια έννοια η οποία χαρακτηρίζεται από ασάφειες συγκριτικά με την έννοια του αντίστοιχου όρου στον ιδιωτικό τομέα (Hartley, 2005). Οι ασάφειες αυτές οφείλονται στο γεγονός ότι η καινοτομία στον δημόσιο τομέα δεν στοχεύει στη δημιουργία οικονομικού κέρδους, αλλά κυρίως αφορά αλλαγές στις σχέσεις του οργανισμού με τους πολίτες, αλλά και μεταξύ των μελών του οργανισμού (Καρανάτσιος & Μπουγά, 2021).

Μια άλλη σημαντική διαφορά εντοπίζεται στο γεγονός ότι η καινοτομία στον δημόσιο τομέα απαιτεί μεγαλύτερο χρόνο προκειμένου να εμφανιστεί, λόγω της ιεραρχικής δομής που εφαρμόζεται στους περισσότερους δημόσιους οργανισμούς, αλλά και στα συστήματα που είναι αρμόδια για τη διασφάλιση των ευθυνών (Halvorsenet al. 2005). Οι καινοτομίες στο δημόσιο τομέα μπορούν να έχουν διάφορες μορφές, όπως (Bessant 2003): νέα προϊόντα, νέες υπηρεσίες και νέες διαδικασίες, οι οποίες μπορεί να αφορούν νέους τρόπους στο σχεδιασμό των διαδικασιών στο εσωτερικό του οργανισμού. Οι Llewellyn και Jones (2002) διέκριναν τρεις κατηγορίες καινοτομιών: α) τη δημιουργία ενός νέου οργανισμού για παροχή υπηρεσιών β) καινοτομίες στις υπηρεσίες και διαδικασίες εντός του οργανισμού γ) καινοτομίες στην παροχή υπηρεσιών.

Γενικά επικρατεί η αντίληψη ότι η πηγή για τις καινοτομίες στον δημόσιο τομέα είναι η ύπαρξη κάποιας «κρίσης» (Ζαμπετάκης, 2007). Οι πρωτοβουλίες για την αντιμετώπιση μίας κρίσης δημιουργούν τις καινοτόμες δράσεις του Δημόσιου Τομέα (Borins, 2002). Ωστόσο, σύμφωνα με τη σχετική έρευνα του Borins (2006), παρατηρείται ότι οι περισσότερες από τις μισές καινοτομίες, δημιουργούνται από ενέργειες που πραγματοποιούνται για αποκατάσταση κάποιων εσωτερικών προβλημάτων ή για τη βέλτιστη εκμετάλλευση των νέων τεχνολογιών που δημιουργούνται. Τις ενέργειες αυτές τις πραγματοποιούν συνήθως τα

μεσαία στελέχη, αλλά και τα στελέχη πρώτης γραμμής, δηλαδή οι απλοί Δημόσιοι Υπάλληλοι.

Ένα άλλο ζήτημα που προκύπτει και είναι εξίσου σημαντικό αφορά τον λόγο δημιουργίας και εφαρμογής καινοτόμων δράσεων και αν αυτές είναι αποτέλεσμα στρατηγικής μελέτης ή τυχαίας ανακάλυψης. Σύμφωνα με τον Borins (1998, 2000, 2002) στον δημόσιο τομέα παρατηρούνται και τα δύο. Από τη μία πλευρά, ο στρατηγικός σχεδιασμός εντείνει την εμφάνιση καινοτομιών στην περίπτωση ύπαρξης μεγάλων έργων, τα οποία απαιτούν διαφορετικές ενέργειες και περιλαμβάνουν τον συντονισμό διαφόρων εταιρών. Για τον λόγο αυτό αναζητούνται λύσεις σε ζητήματα που ανακύπτουν και το αποτέλεσμα σε πολλές περιπτώσεις είναι η εφαρμογή μίας καινοτόμου πρακτικής. Από την άλλη μεριά, όπως και σε πολλές ιδιωτικές επιχειρήσεις οι καινοτομίες ανακαλύπτονται από λάθος ή τυχαία, έτσι και στον Δημόσιο Τομέα, παρατηρούνται περιπτώσεις στις οποίες λόγω αναζητήσεων για την αντιμετώπιση κάποιου ζητήματος, προκύπτουν ιδέες και πρακτικές που χαρακτηρίζονται για την καινοτόμα δράση τους και πιθανότατα να αποσκοπούν στην επίλυση άλλου από το εξεταζόμενο ζήτηματος (Borins, 2002).

3.1. Καινοτόμες Εφαρμογές - Δράσεις και Πολιτικές στον Ελληνικό Δημόσιο Τομέα

Σε γενικές γραμμές τα τελευταία χρόνια έχουν υλοποιηθεί από τον Δημόσιο Τομέα προγράμματα και έχουν τεθεί σε εφαρμογή πρακτικές και δράσεις, που χαρακτηρίζονται για την καινοτομική τους υπόσταση στο «περιβάλλον» του Δημόσιου Τομέα. Χαρακτηριστικά αναφέρονται με ιστορική σειρά υιοθέτησης (Καραλή, 2014):

- Τα Κέντρα Εξυπηρέτησης Πολιτών (ΚΕΠ),
- Το Πρόγραμμα «Καλλικράτης»,.
- Το Πρόγραμμα «Διαύγεια»,.
- Το Εθνικό Δίκτυο Δημόσιας Διοίκησης «Σύζευξις»,
- Το Επιχειρησιακό Πρόγραμμα «Πολιτεία»,
- Η Εθνική Πύλη Δημόσιας Διοίκησης «Ερμής»,
- Οι Αναπτυξιακές Εταιρείες (ΑΝ.ΕΤ.).

Ο ψηφιακός μετασχηματισμός όλων των δραστηριοτήτων της χώρας έχει πλέον μεγάλο αντίκτυπο τόσο στην κοινωνία, όσο και την οικονομία. Οι σύγχρονες ψηφιακές τεχνολογίες συμβάλλουν καθοριστικά στη βελτιστοποίηση των διαδικασιών παραγωγής, στην ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας των επιχειρήσεων και οργανισμών, στην ανάπτυξη νέων ψηφιακών καναλιών επικοινωνίας και εξυπηρέτησης, αλλά και στον περιορισμό της γραφειοκρατίας. Επίσης, η αξιοποίηση του μεγάλου όγκου πληροφοριών που παράγει η Δημόσια Διοίκηση μπορεί να αναβαθμίσει την ποιότητα των δημόσιων πολιτικών, αλλά και το επίπεδο των παρεχόμενων υπηρεσιών προς πολίτες και επιχειρήσεις (Deloitte, Σ.Ε.Β, 2022).

Η στρατηγική για τον ψηφιακό μετασχηματισμό της Δημόσιας Διοίκησης, ειδικά μέσα στην υγειονομική κρίση, προσανατολίζεται σταθερά στην προσφορά απλών, αλλά αποτελεσματικών ψηφιακών υπηρεσιών που βελτιώνουν την καθημερινότητα των πολιτών. Με οδηγό τη «Βίβλο Ψηφιακού Μετασχηματισμού 2020-2025» και διευρυμένες αρμοδιότητες, το Υπουργείο Ψηφιακής Διακυβέρνησης διαδραματίζει πρωταγωνιστικό ρόλο στη μετάβαση προς τη νέα ψηφιακή εποχή, όπως και στη βελτίωση της εξυπηρέτησης του πολίτη από τη Δημόσια Διοίκηση (Υπ. Ψηφιακής Διακυβέρνησης, 2021).

Σύμφωνα με τα ευρήματα της μελέτης, η συνολική εξοικονόμηση αξίας από τις 21 υπηρεσίες που περαιώνονται ψηφιακά μέσω του gov.gr την περίοδο «Μάρτιος 2020-

Μάρτιος 2022» εκτιμάται στα €270 εκατομμύρια. Η εξοικονόμηση πραγματοποιείται σε ετήσια βάση, μιας και οι ψηφιακές υπηρεσίες παραμένουν ενεργές. Σε βάθος 5ετίας, οι εκτιμώμενες ωφέλειες αναμένεται να ξεπεράσουν τα €1,3 δισ., ειδικά λαμβάνοντας υπόψη την αυξανόμενη χρήση ψηφιακών υπηρεσιών από τους πολίτες (Deloitte, Σ.Ε.Β, 2022).

Μια ενδεικτική μελέτη περίπτωσης καινοτομικής εφαρμογής στη Δημόσια Διοίκηση αποτελεί η έναρξη λειτουργίας της Ενιαίας Ψηφιακής Πύλης gov.gr (κρίσιμο ορόσημο στον ψηφιακό μετασχηματισμό του ελληνικού κράτους). Με το gov.gr, η χώρα απέκτησε ένα κεντρικό σημείο παροχής ψηφιακών υπηρεσιών της Δημόσιας Διοίκησης, αποτελώντας την επίσημη ψηφιακή πύλη της Δημόσιας Διοίκησης. Επίσης η έναρξη της λειτουργίας του συνέπεσε χρονικά με την εξάπλωση της πανδημίας του κορωνοϊού και ως εκ τούτου, παρέχοντας έναν εναλλακτικό τρόπο εξυπηρέτησης των πολιτών, συνέβαλε σημαντικά στον περιορισμό της διασποράς του ιού. Το gov.gr ως ενιαία πύλη εξυπηρέτησης αποτελεί ενδεχομένως το βασικό συστατικό στοιχείο μίας ολιστικής και στοχευμένης προσέγγισης που απαιτείται για την πραγμάτωση της ψηφιακής στρατηγικής της χώρας. Από την έναρξή της, η Ενιαία Ψηφιακή Πύλη παρουσιάζει εκθετική αύξηση των ψηφιακών συναλλαγών, γεγονός που αποτυπώνει το μέγεθος των πλεονεκτημάτων της για τους πολίτες. Οι κατηγορίες των υπηρεσιών εντός του gov.gr καλύπτουν όλους τους κρίσιμους τομείς πολιτικής, όπως δικαιοσύνη, εκπαίδευση, πολιτισμός, αθλητισμός και τουρισμός, στράτευση, υγεία και πρόνοια, κ.ά. Ενδεικτικά, υπηρεσίες όπως η άυλη συνταγογράφηση, η ηλεκτρονική έκδοση πιστοποιητικών, η ψηφιακή βεβαίωση εγγράφων, η ηλεκτρονική έκδοση Υπεύθυνης Δήλωσης κ.α. αποτελούν μερικές από τις πιο χαρακτηριστικές «επιτυχίες» του gov.gr. Ουσιαστικά, η Ενιαία Ψηφιακή Πύλη παρέχει ένα ευέλικτο κανάλι εξυπηρέτησης στους πολίτες, με άμεσα πλεονεκτήματα στην καθημερινότητά τους, αλλά και μακροπρόθεσμα, κυρίως όσον αφορά στην προώθηση μιας νέας και διαφορετικής κουλτούρας, που σταδιακά επαναπροσδιορίζει και βελτιώνει τη σχέση κράτους-πολίτη (Deloitte, Σ.Ε.Β, 2022).

Παρατίθενται ενδεικτικά στη συνέχεια μερικές από τις σύγχρονες καινοτομικές δράσεις στην Ελληνική Δημόσια Διοίκηση (Υπ. Εσωτερικών, 2022):

- η διάθεση των ακαδημαϊκών συγγραμμάτων (ΕΥΔΟΞΟΣ),
- η εκλογή και εξέλιξη των καθηγητών των Πανεπιστημίων της χώρας (ΑΠΕΛΛΑ),
- η υποστήριξη ενιαίας ακαδημαϊκής ταυτότητας σε μορφή πλαστικής ή έξυπνης κάρτας (ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ),
- η υποστήριξη Πρακτικής Άσκησης Φοιτητών (ΑΤΛΑΣ),
- η υλοποίηση και λειτουργία συστήματος για άμεση, ζωντανή και διαδραστική πρόσβαση σε οπτικοακουστικό υλικό υψηλής πολιτιστικής και επιστημονικής αξίας (ΔΙΑΥΛΟΣ) και σύστημα για διαδικτυακές τηλεδιασκέψεις υψηλής ποιότητας και διαδραστικότητας (e:Presence),
- το ενιαίο Κυβερνητικό Νέφος-Υπηρεσίες G-Cloud,
- το Επενδυτικό Ταμείο Φαιστ,
- η Ψηφιακή Ακαδημία Πολιτών,
- η σύσταση της Εθνικής Αρχής Διαφάνειας,
- ο Συνήγορος του Πολίτη,
- ο Συμπαραστάτης του Δημότη,
- η υιοθέτηση Συστήματος Εσωτερικού Ελέγχου στο Δημόσιο (Δήμοι και Νοσοκομεία),
- η υιοθέτηση των Διεθνών Προτύπων του Δημοσίου Τομέα για τους φορείς του Δημοσίου,
- η θεσμοθέτηση και εφαρμογή, στο πνεύμα για την ενίσχυση της ακεραιότητας και την

πάταξη παράτυπων και παραβατικών συμπεριφορών, του νέου θεσμού, του Συμβούλου Ακεραιότητας.

4. Καινοτομία στην Ελληνική Δημόσια Διοίκηση από τη θεσμοθέτηση του Συμβούλου Ακεραιότητας

4.1. Διαμεσολάβηση και Ακεραιότητα

Οι έννοιες της διαμεσολάβησης και της ακεραιότητας διαμορφώνουν μία νέα πραγματικότητα στη λειτουργία του δημοσίου. Η μεν πρώτη αφορά τον τρόπο προσέγγισης ενός προβλήματος, εντοπισμένου μέσα στους κόλπους του Δημοσίου, η δε δεύτερη αφορά μία βασική προϋπόθεση για την οικονομική και κοινωνική ευημερία των πολιτών. Μεταξύ των δύο αυτών εννοιών αναπτύσσεται ένα πλέγμα θεσμών, ρόλων, διαδικασιών και στόχων που βοηθούν στην καλύτερη διακυβέρνηση, στην καταπολέμηση της διαφθοράς, στην ανάπτυξη της κοινωνικής εμπιστοσύνης και στη δημιουργία δημόσιας αξίας (Σκουτέρη, 2021). Η δημόσια ακεραιότητα εμφανίζεται ως ένας άλλος στρατηγικός και βιώσιμος στόχος, ικανός να αντιμετωπίσει και να καλύψει την αναποτελεσματικότητα των παραδοσιακών τρόπων καταπολέμησης της διαφθοράς (Ο.Ο.Σ.Α., 2019).

Ο Σύμβουλος Ακεραιότητας «εμφανίζεται» στην ελληνική πραγματικότητα τον Απρίλιο του 2021, με τον Ν. 4795/2021, άρθρα 23-30 «Σύστημα Εσωτερικού Ελέγχου του Δημοσίου Τομέα, Σύμβουλος Ακεραιότητας στη δημόσια διοίκηση και άλλες διατάξεις για τη δημόσια διοίκηση και την τοπική αυτοδιοίκηση». Προγενέστερη νομοθετική ρύθμιση για τον εν λόγω θεσμό δεν υπήρξε, ενώ σύμφωνα με την Αιτιολογική έκθεση του Ν. 4795/2021, για τη διαμόρφωσή του ελήφθησαν υπόψη συναφείς διεθνείς πρακτικές (Ν. 4795/21, 2021).

Συναφείς θεσμοί λειτουργούν σε αρκετά κράτη – μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, αλλά και του Οργανισμού για την Οικονομική Συνεργασία και την Ανάπτυξη, με χαρακτηριστικότερα τα παραδείγματα της Γαλλίας και της Ολλανδίας. Ειδικά στη Γαλλία, ο θεσμός του *Référent Déontologue* είναι υπεύθυνος για την παροχή συμβουλών στους υπαλλήλους των δημόσιων φορέων, με σκοπό την προάσπιση της ακεραιότητάς τους και την τήρηση των αναγνωρισμένων ηθικών αρχών. Αντίστοιχη είναι και η αποστολή του *Confidential Integrity Adviser* της Ολλανδίας, ο οποίος αποτελεί το συμβουλευτικό σημείο και τον δυνητικό δίαυλο υποβολής εμπιστευτικής αναφοράς ενός εργαζομένου δημοσίου οργανισμού ή επιχείρησης, σε περιπτώσεις που ο εργαζόμενος διαπίστωνε περιστατικά παραβιάσεων ακεραιότητας κατά την παραμονή στον εργασιακό του χώρο ή κατά την ενάσκηση των καθηκόντων του. Επισημαίνεται ότι η πρακτική απασχόλησης Συμβούλου Ακεραιότητας συναντάται και σε πολυάριθμες πολυεθνικές και μη επιχειρήσεις που δραστηριοποιούνται στον ιδιωτικό τομέα της οικονομίας. Στην Ευρωπαϊκή Ένωση, ο θεσμός του *Ethics Advisor* αξιοποιείται στο πλαίσιο της εποπτείας έργων που χρηματοδοτούνται με ευρωπαϊκά κονδύλια. Θεσμοί που προσμοιάζουν με τον Σύμβουλο Ακεραιότητας εντοπίζονται και σε διεθνείς οργανισμούς. Συγκεκριμένα, στο Συμβούλιο της Ευρώπης, ο *Ethics Officer* παρέχει ανεξάρτητες συμβουλευτικές υπηρεσίες στον Γενικό Γραμματέα του Οργανισμού επί θεματικών που σχετίζονται με την ακεραιότητα, την ηθική και τη δεοντολογία των εργαζομένων, καθώς και άλλων ατόμων που συμμετέχουν στις δράσεις του Συμβουλίου (Ν. 4795/21, 2021).

4.2. Νομοθετικό πλαίσιο και αρμοδιότητες του Συμβούλου Ακεραιότητας

Με τον Νόμο 4795/2021 ΦΕΚ 62/Α/17-4-2021 «Σύστημα Εσωτερικού Ελέγχου του Δημοσίου Τομέα, Σύμβουλος Ακεραιότητας στη δημόσια διοίκηση και άλλες διατάξεις για τη δημόσια

διοίκηση και την τοπική αυτοδιοίκηση» με την παρ. 1 του άρθρου 23, σε κάθε υπουργείο συνίσταται Αυτοτελές Γραφείο Συμβούλου Ακεραιότητας, το οποίο υπάγεται ως οργανική μονάδα στον Υπουργό, πλην των υπουργείων Εξωτερικών, Προστασίας του Πολίτη και Εθνικής Άμυνας, στα οποία όπως και στους λοιπούς φορείς της Γενικής Κυβέρνησης δύναται να συσταθεί Αυτοτελές Γραφείο Συμβούλου Ακεραιότητας εφόσον αυτό κρίνεται αναγκαίο, ανάλογα με τις αρμοδιότητες του φορέα, τους υπαλλήλους που υπηρετούν και σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 80 (μεταβατικές διατάξεις) του ίδιου νόμου (Ν. 4795/21, 2021).

Κεντρικό ρόλο στο Αυτοτελές Γραφείο κατέχει ο Σύμβουλος Ακεραιότητας, ενώ είναι δυνατή και η στελέχωσή του από λοιπό προσωπικό του φορέα. Οι αρμοδιότητές του, σύμφωνα με το άρθρο 24, κινούνται πάνω σε τρεις λειτουργικούς άξονες: τον υποστηρικτικό, τον ενημερωτικό και τον συμβουλευτικό, τόσο για τους υπαλλήλους που έρχονται αντιμέτωποι με φαινόμενα διαφθοράς, κατάχρησης εξουσίας, αντικοινωνικής συμπεριφοράς, σεξουαλικής παρενόχλησης αλλά και κάθε μορφής παραβίασης ακεραιότητας, όσο και για τις ίδιες τις υπηρεσίες, στους κόλπους των οποίων εκτυλίσσονται τα ανωτέρω (Ν. 4795/2021, ΦΕΚ 62/Α/17-4-2021, 2021).

Στον υποστηρικτικό άξονα ο Σύμβουλος Ακεραιότητας παρέχει εξατομικευμένη συμβουλευτική βοήθεια στους υπαλλήλους που βιώνουν τέτοιες καταστάσεις στον χώρο εργασίας τους, είτε από συναδέλφους, είτε από προϊσταμένους, παραλαμβάνει σχετικές αναφορές και ασκεί διαμεσολάβηση προκειμένου να διερευνηθούν οι αναφορές αυτές αρμοδίως και τέλος παρακολουθεί την πορεία τους, ενημερώνοντας τον ενδιαφερόμενο υπάλληλο (Ν. 4795/2021, ΦΕΚ 62/Α/17-4-2021, 2021).

Στον ενημερωτικό άξονα, παρέχει ενημέρωση στους υπαλλήλους καταρχήν ως προς τον ρόλο και τις αρμοδιότητες του ίδιου, αλλά και γενικότερα για θέματα δεοντολογίας και ακεραιότητας. Συντονίζει αντίστοιχες δράσεις εκπαίδευσης και ανάπτυξης δεξιοτήτων για τους υπαλλήλους και συμμετέχει στη χάραξη εσωτερικών πολιτικών και στην ανάπτυξη εργαλείων για την ενίσχυση της ακεραιότητας και της διαφάνειας, όπως Κώδικες Ηθικής και Δεοντολογίας, Κανονισμοί Διαχείρισης Φαινομένων Σύγκρουσης Συμφερόντων, Πρωτόκολλα Αντιμετώπισης Περιστατικών Απάτης και Διαφθοράς (Ν. 4795/2021, ΦΕΚ 62/Α/17-4-2021, 2021).

Τέλος στον συμβουλευτικό άξονα, ο ρόλος του εκτείνεται στη συνεργασία του με την διοίκηση του φορέα, τη Μονάδα Εσωτερικού Ελέγχου και την οργανική μονάδα που είναι αρμόδια για θέματα διοικητικής υποστήριξης και ανθρώπινου δυναμικού, για την ανάπτυξη και εφαρμογή πολιτικών και προτύπων ακεραιότητας εντός του φορέα. Επίσης διατυπώνει προτάσεις βελτίωσης για την πρόληψη και αποτροπή τέτοιων φαινομένων, συντάσσει Ετήσια Έκθεση και την υποβάλλει στον επικεφαλής του φορέα απασχόλησής του και στην Εθνική Αρχή Διαφάνειας για την αποτελεσματικότητα των πολιτικών και διαδικασιών ακεραιότητας που χρησιμοποιεί ο φορέας, το έργο που επιτελέστηκε, καθώς και για την πορεία των υποθέσεων που χειρίστηκε (Ν. 4795/2021 ΦΕΚ 62/Α/17-4-2021, 2021).

Στα άρθρα 26 και 27 του παρόντος νόμου περιγράφεται το υπηρεσιακό και εκπαιδευτικό επίπεδο που απαιτείται προκειμένου κάποιος να επιλεγεί για την θέση αυτή. Κατ' αρχήν η επιλογή γίνεται μέσα από ένα γενικό Μητρώο Συμβούλων Ακεραιότητας, που τηρείται στην Γενική Γραμματεία Ανθρώπινου Δυναμικού Δημόσιου Τομέα του Υπουργείου Εσωτερικών και είναι αναρτημένο στην ιστοσελίδα του και στο οποίο εγγράφονται, «κατόπιν αίτησής τους, μόνιμοι ή με σχέση εργασίας ιδιωτικού δικαίου αορίστου χρόνου (Ι.Δ.Α.Χ.) πολιτικοί διοικητικοί υπάλληλοι, κατηγορίας ΠΕ ή ΤΕ ή ειδικό επιστημονικό προσωπικό, οι οποίοι ανήκουν οργανικά σε Υπουργεία ή σε αυτοτελείς Υπηρεσίες ή σε Ανεξάρτητες Αρχές ή

Αποκεντρωμένες Διοικήσεις ή νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου ή Οργανισμούς Τοπικής Αυτοδιοίκησης α΄ και β΄ βαθμού, έχουν τον Α΄ βαθμό και τριετή κατ΄ ελάχιστο πραγματική δημόσια υπηρεσία, και διαθέτουν το Πιστοποιητικό Επάρκειας Συμβούλου Ακεραιότητας του άρθρου 27». Η πιστοποίηση γίνεται μέσω του Εθνικού Κέντρου Δημόσιας Διοίκησης και Αυτοδιοίκησης (ΕΚΔΔΑ) σε συνεργασία με τη Γενική Γραμματεία Ανθρώπινου Δυναμικού Δημόσιου Τομέα του Υπουργείου Εσωτερικών και την Εθνική Αρχή Διαφάνειας, κατόπιν παρακολούθησης ειδικού επιμορφωτικού προγράμματος και πιστοποίησης της επάρκειας του Συμβούλου Ακεραιότητας (Σκουτέρη, 2021).

Ο Σύμβουλος Ακεραιότητας υποχρεούται: α) να ασκεί τα καθήκοντά του με ακεραιότητα, αντικειμενικότητα, αμεροληψία, διαφάνεια και κοινωνική υπευθυνότητα και να ενεργεί υπέρ του δημοσίου συμφέροντος, β) να σέβεται και να τηρεί τους κανόνες εχεμύθειας και εμπιστευτικότητας, για θέματα για τα οποία έλαβε γνώση κατά την άσκηση των καθηκόντων του, γ) να απέχει από τη διαχείριση συγκεκριμένων υποθέσεων δηλώνοντας κώλυμα, εφόσον συντρέχει περίπτωση σύγκρουσης συμφερόντων. Η μη αναφορά του κωλύματος της περ. γ) της παρ. 1 συνιστά πειθαρχικό παράπτωμα.

Ο Σύμβουλος Ακεραιότητας έχει πειθαρχική ευθύνη για πράξεις ή παραλείψεις που σχετίζονται με την άσκηση των καθηκόντων του, σύμφωνα με τις διατάξεις του Υπαλληλικού Κώδικα. Με την έναρξη της θητείας του ο Σύμβουλος Ακεραιότητας υπογράφει Δήλωση Εχεμύθειας. Το καθήκον εχεμύθειας εξακολουθεί να ισχύει για πέντε (5) χρόνια μετά τη λήξη της θητείας του (Ν. 4795/2021, ΦΕΚ 62/Α/17-4-2021, 2021).

Ο νέος θεσμός του Συμβούλου Ακεραιότητας έρχεται να καλύψει ουσιαστικά ένα κενό στη δημόσια διοίκηση, αναφορικά με την προστασία των υπαλλήλων που έρχονται αντιμέτωποι με φαινόμενα «κακών» και «καταχρηστικών» συμπεριφορών. Η καλλιέργεια σχέσεων εμπιστοσύνης μεταξύ του Συμβούλου και των υπαλλήλων, η εχεμύθεια και η δημιουργία ενός ασφαλούς περιβάλλοντος για την επικοινωνία με τον υπάλληλο αλλά και η ανεξαρτησία και ακεραιότητα του Συμβούλου, μπορούν να συμβάλλουν αποτελεσματικά στον εντοπισμό και στην διερεύνηση τέτοιων φαινομένων, στην αντιμετώπισή τους και ακόμα περισσότερο στην πρόληψή τους, μέσα από την διαμόρφωση μιας κουλτούρας συνεργασίας και ακεραιότητας (Ν. 4795/2021, ΦΕΚ 62/Α/17-4-2021, 2021).

Στην αιτιολογική έκθεση του Ν. 4795/21, κατά την περιγραφή της αποστολής του Συμβούλου Ακεραιότητας, επισημαίνεται ότι «η δραστηριοποίησή του έχει περισσότερο προληπτικό, παρά κατασταλακτικό ή τιμωρητικό χαρακτήρα. Ο θεσμός του Συμβούλου Ακεραιότητας, μέσα από τις αυξημένες αρμοδιότητές του στον ενημερωτικό και συμβουλευτικό του άξονα ουσιαστικά στοχεύει στην πρόληψη και αποφυγή τέτοιων συμπεριφορών και στην ανάπτυξη μιας διαφορετικής δημοσιοϋπαλληλικής παιδείας και κουλτούρας. Τέλος στο πλαίσιο της αποστολής και του ρόλου του, όπως αναφέρεται στην Αιτιολογική Έκθεση «ο Σύμβουλος Ακεραιότητας δύναται επίσης να επιτελέσει το ρόλο του διαύλου εσωτερικής αναφοράς και παρακολούθησης αναφορών του Κεφ. ΙΙ της Οδηγίας (ΕΕ) 1937/2019 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 23ης Οκτωβρίου 2019 σχετικά με την προστασία των προσώπων που αναφέρουν παραβιάσεις του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης» (Ν. 4795/2021 ΦΕΚ 62/Α/17-4-2021, 2021).

Ο Σύμβουλος Ακεραιότητας, αποτελεί έναν εσωτερικό θεσμό, όχι μόνο ως προς το αντικείμενο που ασκεί, αλλά και ως προς τον τρόπο που επιλέγεται, καθώς ο ίδιος αναδύεται ουσιαστικά μέσα από εν ενεργεία δημοσίους υπαλλήλους, σε αντίθεση με τον τρόπο επιλογής και εκλογής άλλων διαμεσολαβητικών οργάνων. Ακόμα και το ίδιο το όνομά του αυτοκαθορίζει τον ρόλο και τον σκοπό του, τα οποία στηρίζονται στην βασική αρχή της

δημόσιας ακεραιότητας. Η τεχνογνωσία και το κύρος των εμπλεκόμενων φορέων, αλλά και τα ιδιαίτερα προσόντα που συνεκτιμώνται για την επιλογή του, δείχνουν ότι ο νέος αυτός θεσμός, αναμένεται να έχει μία ιδιαίτερη βαρύτητα στη λειτουργία της δημόσιας διοίκησης, παρόλο που μέχρι στιγμής δεν έχει διανύσει «χρόνο εφαρμογής», ώστε να αποτιμηθούν τα αποτελέσματα από τη θεσμοθέτησή του και να εντοπισθούν πιθανά προβλήματα από την εφαρμογή του (Σκουτέρη, 2021).

4.3. Δικτύωση των Συμβούλων Ακεραιότητας

Σε εφαρμογή του ν.4795/2021 (Α' 62) και της υπ. αριθ. ΔΙΔΑΔ/Φ.58/941/οικ.3215 (Β' 1041) Κοινής Απόφασης του Υπουργού Εσωτερικών και του Διοικητή της Εθνικής Αρχής Διαφάνειας (Ε.Α.Δ.), ολοκληρώθηκε η δημιουργία, από τα στελέχη της Ε.Α.Δ. και ξεκίνησε η λειτουργία του Δικτύου Συμβούλων Ακεραιότητας Δημόσιας Διοίκησης (Δ.Σ.Α.Δ.Δ.), σημαντικό δεδομένο για την αποτελεσματικότητα και την ενίσχυση του νέου θεσμού. Το Δ.Σ.Α.Δ.Δ. αποτελεί ένα φυσικό και ηλεκτρονικό forum διαλόγου, διάδρασης και επικοινωνίας των Συμβούλων Ακεραιότητας, με στόχο να υποστηρίξει τις δράσεις τους, αναδεικνύοντας την προστιθέμενη αξία της αποστολής και του έργου του Συμβούλου Ακεραιότητας. Επιμέρους στόχοι του Δ.Σ.Α.Δ.Δ. είναι (Υπ. Εσωτερικών, Ε.Α.Δ., 2022):

- η επικοινωνία και η συνεργασία μεταξύ των μελών του για την ανταλλαγή απόψεων, εμπειριών και τεχνογνωσίας,
- η ανάπτυξη κοινών προτύπων και εργαλείων και η διάχυση καινοτόμων μεθοδολογικών προσεγγίσεων,
- η διατύπωση και υποβολή προτάσεων για την ανάπτυξη πολιτικών ακεραιότητας,
- ο διαμοιρασμός καλών πρακτικών και η καταγραφή των προσεγγίσεων που είναι αποτελεσματικές, σχετικά με τον τρόπο χειρισμού υποθέσεων,
- η ανάληψη πρωτοβουλιών ευαισθητοποίησης και η διοργάνωση δράσεων εκπαίδευσης για την επιμόρφωση των υπαλλήλων σε θέματα διαφάνειας, ακεραιότητας, εργασιακού εκφοβισμού και ίσης μεταχείρισης προσώπων,
- η συγκέντρωση και η αναφορά στατιστικών στοιχείων και δεδομένων σε θέματα ακεραιότητας και διαφθοράς.

Στο Δ.Σ.Α.Δ.Δ. εγγράφονται όλοι οι Σύμβουλοι Ακεραιότητας που υπηρετούν στους φορείς του Δημοσίου Τομέα, αυτοδίκαια κατά την τοποθέτησή τους και μέχρι την ολοκλήρωση της θητείας τους ή μέχρι την απομάκρυνση από τη θέση τους με οποιονδήποτε τρόπο. Η δικτύωση των Συμβούλων Ακεραιότητας, μέσω, κυρίως, του ιστοτόπου του Δ.Σ.Α.Δ.Δ. φιλοδοξεί να αποτελέσει μια ενεργή πλατφόρμα επικοινωνίας και ανταλλαγής απόψεων και καλών πρακτικών μεταξύ των Συμβούλων Ακεραιότητας της Δημόσιας Διοίκησης, καθώς και να αποτελέσει έναν κόμβο γνώσης, παρέχοντας πρόσβαση σε μια ευρεία γκάμα πηγών και πληροφοριών που αφορούν, τόσο το Εθνικό Σύστημα Ακεραιότητας, όσο και διεθνείς καλές πρακτικές σε θέματα ηθικής και ακεραιότητας στη δράση των δημόσιων οργανισμών (Υπ. Εσωτερικών, Ε.Α.Δ., 2022).

5. Συμπεράσματα

Η μεταρρύθμιση του Δημοσίου τομέα είναι μια ιδιαίτερα σύνθετη διαδικασία. Για να εφαρμοσθούν αποτελεσματικά οι «μεταρρυθμίσεις» καινοτομικού χαρακτήρα απαιτείται νέο σύστημα διαχείρισης του ανθρώπινου κεφαλαίου, μεθοδολογία, νοοτροπία, κουλτούρα και «φιλοσοφία διοίκησης» πέρα από τη γραφειοκρατία. Βασικές αρχές θα πρέπει να είναι η έμφαση στους στόχους και τα αποτελέσματα, στην οικονομία των μέσων, στις νέες

τεχνολογίες, στη νέα γνώση, στην ανάληψη πρωτοβουλιών, στον συστηματικό έλεγχο και την αξιολόγηση, στην απόλυτη προσήλωση στην αξιοκρατία. Η ιδέα του «έξυπνου κράτους» τονίζει τη δυνατότητα της διοίκησης να γνωρίζει, να μετρά επακριβώς, να αξιολογεί αντικειμενικά και κυρίως να μπορεί να διορθώνει τα πιθανώς ατυχή αποτελέσματα της δράσης της. Η μέτρηση και η αξιολόγηση των διοικητικών αποτελεσμάτων συνιστά ουσιώδη παράμετρο των σύγχρονων προγραμμάτων διοικητικής μεταρρύθμισης. Η Ελλάδα για να μπορεί να είναι πρωτοπόρος των εξελίξεων, ή τουλάχιστον για να μην υστερεί, χρειάζεται σύγχρονο κράτος και αποτελεσματική δημόσια διοίκηση, ικανή να εφαρμόζει με συνέπεια τη δημόσια πολιτική και να διαχειρίζεται με υπευθυνότητα και τεχνογνωσία τις αλλαγές που παρατηρούνται στην άσκηση πετυχημένης «δημόσιας επιχειρηματικής πολιτικής». Για τον λόγο ότι το μεγαλύτερο μέρος της «δημιουργίας και της μεταφοράς γνώσης» χρησιμοποιεί ψηφιακά μέσα, οι ηλεκτρονικές υποδομές και οι σχετιζόμενες με αυτές ψηφιακές υπηρεσίες συνδέονται στενά με τις πολιτικές για την ενίσχυση της «ανοικτής καινοτομίας».

Ο θεσμός του Συμβούλου Ακεραιότητας οριοθετείται σε τρεις βασικούς άξονες, τον υποστηρικτικό, τον ενημερωτικό και τον συμβουλευτικό. Η έκταση του ρόλου του, τού δίνει τη δυνατότητα να αναλαμβάνει πρωτοβουλίες σε ένα ευρύ πεδίο δράσεων, πρακτικών, πολιτικών, με «σύμμαχο» του την επικοινωνιακή του ικανότητα. Ο Σύμβουλος Ακεραιότητας απαιτείται να αναπτύξει έναν ισχυρό δίαυλο επικοινωνίας με υπαλλήλους και στελέχη του δημοσίου τομέα, προκειμένου να εδραιωθεί το αίσθημα ασφάλειας και εμπιστοσύνης μεταξύ όλων. Ο Σύμβουλος Ακεραιότητας είναι ένας διοικητικός, διαμεσολαβητικός θεσμός που στοχεύει στη διαφάνεια, στη λογοδοσία και στην ακεραιότητα της δημόσιας διοίκησης, στον εντοπισμό και διαχείριση προβλημάτων και δυσλειτουργιών στη δημόσια διοίκηση, που μπορεί να καταστήσουν μία διαδικασία ανεπαρκή, αναποτελεσματική για το δημόσιο συμφέρον και τους πολίτες. Ο Σύμβουλος Ακεραιότητας υπάγεται στην Εθνική Αρχή Διαφάνεια, ως αρμόδια πλέον ενιαίας αρχής για το συντονισμό, την εποπτεία και την αξιολόγηση των μηχανισμών που λειτουργούν για την καταπολέμηση της διαφθοράς, κάτι που μπορεί να εκτιμηθεί ως μία επιπλέον δικλείδα ασφαλείας και εγγύησης για την πορεία και εξέλιξη του θεσμού.

Η καινοτομία της θεσμοθέτησης του Συμβούλου Ακεραιότητας σημαίνει την υιοθέτηση μιας νέας ιδέας που δημιουργεί προστιθέμενη αξία στη Δημόσια Διοίκηση. Αποτελεί μία καινοτομία, η οποία προσφέρει νέες ευκαιρίες ανάπτυξης. Η πολύπλοκη δομή των Δημόσιων Οργανισμών και η επιφυλακτικότητα των εργαζομένων και των στελεχών του δημοσίου τομέα απέναντι στην ανάληψη κινδύνων, αποτελούν βασικά εμπόδια για την υιοθέτηση καινοτόμων δράσεων στον Δημόσιο Τομέα. Για την αποτελεσματική υιοθέτηση και εξέλιξη του καινοτόμου αυτού θεσμού στον δημόσιο τομέα απαιτείται η ενεργός συμμετοχή της διοίκησης, τόσο σε σχεδιαστικό όσο και σε υποστηρικτικό ρόλο, η κατανομή των αναγκαίων πόρων για την οικονομική υποστήριξη του νέου θεσμού, η χρήση επιτυχημένων παραδειγμάτων και καλών πρακτικών από αντίστοιχους θεσμικούς φορείς άλλων χωρών, κυρίως, της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η αξιοποίηση της επιμόρφωσης και εμπειρίας των στελεχών που θα απασχοληθούν στο πλαίσιο εφαρμογής του νέου θεσμού, η αξιοποίηση τράπεζας πληροφοριών στοχευμένης στο λειτούργημα του Συμβούλου Ακεραιότητας, η αξιοποίηση της δικτύωσης των Συμβούλων Ακεραιότητας, η συνεχής αξιολόγηση των Συμβούλων Ακεραιότητας και η «εκπαίδευση» των φορέων και οργανισμών του Δημοσίου που εποπτεύουν τον Σύμβουλο Ακεραιότητας στο πλαίσιο άσκησης των καθηκόντων του σε θέματα αναγνώρισης των ευκαιριών αναβάθμισής τους και ανάπτυξης στρατηγικών βελτίωσης αυτών.

Συμπερασματικά κάθε δημόσια οργάνωση, έχει στόχο να εξυπηρετήσει άμεσα ή έμμεσα τον πολίτη και στο πλαίσιο της λειτουργίας της αλλάζει και καινοτομεί, είτε με συνειδητό τρόπο, είτε όχι. Οι αλλαγές και οι καινοτομίες στη Δημόσια Διοίκηση έχουν διαφορετικές όψεις, στόχους και πτυχές και απαιτούν διαφορετικές προσεγγίσεις.

Η θεσμοθέτηση και «εισαγωγή» του Συμβούλου Ακεραιότητας στη Ελληνική Δημόσια Διοίκηση αποτελεί, με βάση το μοντέλο των τεσσάρων πτυχών της καινοτομίας στο Δημόσιο του Ο.Ο.Σ.Α., Προσαρμοστική Καινοτομία, που περιλαμβάνει την εξερεύνηση και δοκιμή νέων προσεγγίσεων, με σκοπό να ανταποκριθεί και να προσαρμοστεί το Δημόσιο στα νέα δεδομένα και απαιτήσεις του περιβάλλοντος, αλλά και Προληπτική καινοτομία, που περιλαμβάνει την εξερεύνηση και ενασχόληση με θέματα που αναδύονται και που μπορούν να διαμορφώσουν μελλοντικές προτεραιότητες και δεσμεύσεις. Σημαντικότερη παράμετρος για τις σύγχρονες δημόσιες οργανώσεις είναι να «μάθουν να σκέφτονται» κάθε φορά για ποιον λόγο καινοτομούν και εάν χρησιμοποιούν τις απαραίτητες προσεγγίσεις για να επιτύχουν τους στόχους τους.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Bessant, J., & Tidd, J. (2015). *Innovation and Entrepreneurship*. Wiley.
- Borins, S. (1998). *Innovating with Integrity: How Local Heroes are Transforming American Government*. Washington, DC: Georgetown University Press.
- Borins, S. (1999), Trends in Training Public Managers: A Report on a Commonwealth Seminar. *International Public Management Journal*, 2(2), 299–314.
- Borins, S. (2000a), Loose Cannons and Rule Breakers, or Enterprising Leaders? Some Evidence about Innovative Public Managers. *Public Administration Review*, 60(6), 498–507.
- Borins, S. (2000b). Public Service Award Programmes: An Exploratory Analysis. *Canadian Public Administration*, 43(3), 321–342.
- Borins, S. (2002). Leadership and innovation in the public sector. *Leadership & Organization Development Journal*, 23(8), 467-476.
- Chumpeter, J. A. (1912). *The Theory of Economic Development, tenth printing 2004*. New Brunswick, New Jersey: Transaction Publishers.
- Deloitte & ΣΕΒ. (2022). *Από το Κράτος 0.2 στο Κράτος 2.0: Τα οφέλη του ψηφιακού μετασχηματισμού του Δημοσίου Τομέα*. Αθήνα.
- Godin, B. (2010). *Working Paper No. 6: Meddle not with them that are given to change: Innovation as Evil. Project on the Intellectual History of Innovation*: Montreal, Quebec.
- Halvorsen, T., Hauknes, J., Miles, I., & Roste, R. (2005). *Innovation in the Public Sector On the differences between public and private sector innovation*.
- Hartley J. (2005), Innovation in Governance and Public Services: Past and Present. *Public Money & Management*, 25(1), 27-34.
- Llewellyn, N., Jones G., & Edwards C. (2002). Public entrepreneurship: rhetoric, reality, and context. *International Journal of Public Administration*, 25(12), 1539-1554.
- Miles, M., & Schmuck, R. (1971). *Improving schools through organization development, An overview in Organization Development in Schools*. Palo Alto: Mayfield Press.
- Neely, A. & Hii, J. (1999). *The innovative capacity of firms. Report Commissioned by the government office for the East of England*. University of Cambridge: The Judge Institute of Management Studies.
- OECD. (1999). *Managing National Innovation Systems*. Paris: OECD Publishing.

- OECD. (2005). *Innovation Policy and Performance A Cross-Country Comparison*. Paris: OECD Publishing.
- OECD. (2006). *OECD Economics Department Working Papers An Overview of Public Policies to Support Innovation*. Paris: OECD Publishing.
- OECD. (2017). *Fostering Innovation in the Public Sector*. Paris: OECD Publishing.
- OECD. (2018). *OECD Science, Technology and Innovation Outlook 2018: Adapting to Technological and Societal Disruption*. Paris: OECD Publishing.
- OECD. (2019). *The Anticipatory Innovation Governance project, Observatory of Public Sector Innovation*. Paris: OECD Publishing.
- Tomala, F., & Seneccal, O. (2004), Innovation management: a synthesis of academic and industrial points of view. *Elsevier, Intern. Journal of Project Management*, 22.
- Γκίνη, Μ. Χ. (2020). *Το Δημόσιο ως διευκολυντής (enabler) στην Προώθηση της Καινοτομίας. Διεθνείς Πρακτικές*. Αθήνα: Εθνική Σχολή Δημόσιας Διοίκησης και Αυτοδιοίκησης.
- Εθνική Αρχή Διαφάνειας. (2020). *Ετήσια Έκθεση Απολογισμού*. Αθήνα.
- Εθνική Αρχή Διαφάνειας: Σχέδιο Νόμου. (2019). *Το Σύστημα Εσωτερικού Ελέγχου στους φορείς της Γενικής Κυβέρνησης. Ο ρόλος των Μονάδων Εσωτερικού Ελέγχου. Ο Σύμβουλος Ακεραιότητας στην Ελληνική Δημόσια Διοίκηση*. Αθήνα.
- Εθνικό Κέντρο Δημόσιας Διοίκησης και Αυτοδιοίκησης. (2022). *Εκπαιδευτικό υλικό Πιστοποίησης Επαγγελματικής Επάρκειας Συμβούλων Ακεραιότητας*. Αθήνα.
- Ζαβλανός, Μ. (2002). *Οργανωτική Συμπεριφορά*. Αθήνα: Σταμούλης.
- Ζαμπετάκης, Λ. (2007). *Μεθοδολογία για την ανάπτυξη της επιχειρηματικότητας στον δημόσιο τομέα*. Πολυτεχνείο Κρήτης, Χανιά.
- Καλλιονίδη, Σ. (2015). *Επιχειρηματικότητα & Καινοτομία στο Δημόσιο Τομέα* (Αδημοσίευτη Διπλωματική Διατριβή). Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, Τρίπολη.
- Καρανάτσιος, Δ., & Μπουγά, Μ. (2021). *Καινοτομία στον Δημόσιο Τομέα* (Αδημοσίευτη Διπλωματική Διατριβή). Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής, Αθήνα.
- Καραλή, Β. (2014). *Δημόσιος Τομέας, Καινοτομία και Επιχειρηματικότητα* (Αδημοσίευτη Διπλωματική Διατριβή). Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, Τρίπολη.
- Κουτσώνα, Β., & Λουκαδούνου, Σ. (2020). *Καινοτομία στην Τοπική Αυτοδιοίκηση: Ανάλυση Διεθνών Καλών Πρακτικών* (Αδημοσίευτη Διπλωματική Διατριβή). Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Σάμος.
- Λαδή, Σ., & Νταλάκου, Β. (2008). *Εισαγωγή στη Δημόσια Διοίκηση και Δημόσια Πολιτική, Τόμος Α΄*. Πάτρα: ΕΑΠ.
- ΝΟΜΟΣ 4795/2021 & Αιτιολογική έκθεση Σύστημα Εσωτερικού Ελέγχου του Δημοσίου Τομέα. (2021). *Σύμβουλος Ακεραιότητας στη δημόσια διοίκηση και άλλες διατάξεις για τη δημόσια διοίκηση και την τοπική αυτοδιοίκηση*.
- Σιγανάκης, Δ. (2008). *Εργαλειοθήκες Σχεδιασμού Καινοτομίας στον Δημόσιο Τομέα (Public Sector Innovation Toolkits): Μελέτη, Αξιολόγηση και Προτάσεις Εφαρμογής*. Αθήνα: Εθνική Σχολή Δημόσιας Διοίκησης και Αυτοδιοίκησης.
- Σκουτέρη, Θ. (2021). *Σύμβουλος Ακεραιότητας: Ένας νέος διαμεσολαθητικός θεσμός στη δημόσια διοίκηση, με αρμοδιότητες από την άσκηση εσωτερικού ελέγχου, έως την χάραξη εσωτερικής πολιτικής*. Αδημοσίευτη Διπλωματική Διατριβή,. Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Πανεπιστήμιο Πειραιά, Αθήνα.
- Υπουργείο Εσωτερικών. (2021). *Μητρώο Υπηρεσιών και Φορέων της Ελληνικής Διοίκησης*. Αθήνα.

Υπουργείο Ψηφιακής Διακυβέρνησης. (2021). *Βίβλος Ψηφιακού Μετασχηματισμού 2020-2025*. Αθήνα.

Υπαίθρια Εκπαίδευση: Μια επιλογή με πολλαπλά οφέλη

Γιώτα Παπαδημητρίου

ΣΕΠ ΕΑΠ

giotaparadim@yahoo.gr

Ευαγγελία Κανταρτζή

Διευθύντρια Μουσείου Σχολικής Ζωής και Εκπαίδευσης

info@ekedisy.gr

Περίληψη

Η διαπίστωση πως τα παιδιά περνούν μεγάλο μέρος του ωφέλιμου χρόνου τους μπροστά σε μια οθόνη έχει φέρει στο προσκήνιο την ανάγκη για υπαίθρια εκπαίδευση, δηλαδή για δομημένες και στοχευμένες υπαίθριες εκπαιδευτικές δραστηριότητες: παιχνίδια, μαθήματα κ.ά. που προσφέρουν διάφοροι φορείς της εκπαίδευσης (σχολεία, μουσεία κτλ.). Αλλά και η πανδημία την έφερε στο προσκήνιο, εφόσον προβλήθηκε ως υγειονομικά αποδεκτός εκπαιδευτικός τρόπος που θα επέφερε την απαραίτητη ισορροπία με τη διαδικτυακή μάθηση. Είναι γεγονός πως η υπαίθρια εκπαίδευση αποτελεί μια εκπαιδευτική επιλογή με πολλαπλά οφέλη σωματικά, ψυχικά, συναισθηματικά, κοινωνικά κτλ. για τα παιδιά. Σε μέρος από αυτά τα οφέλη (σωματική / ψυχική υγεία, κοινωνικότητα, ακαδημαϊκές επιδόσεις, περιβαλλοντική ευαισθητοποίηση) αναφερόμαστε στο παρόν άρθρο.

Λέξεις κλειδιά: υπαίθρια εκπαίδευση, outdoor education, βιωματική μάθηση.

1. Εισαγωγή

Όταν η πανδημία COVID-19 έπληξε τον κόσμο στις αρχές του 2020, τα σχολεία και οι κάθε τύπου φορείς εκπαίδευσης (όπως τα μουσεία) σε όλο τον κόσμο στράφηκαν στη διαδικτυακή μάθηση, την οποία και σήμερα πολλοί εξακολουθούν να επιλέγουν για διάφορους σοβαρούς λόγους (απόσταση, ασφάλεια, υγεία κτλ.). Οπωσδήποτε, η διαδικτυακή μάθηση έχει πολλά οφέλη. Ωστόσο, τα παιδιά που ακολουθούν αυτό το εκπαιδευτικό μοντέλο περνούν το μεγαλύτερο μέρος της ημέρας τους μπροστά σε μια οθόνη. Συνεπώς, η ανάγκη για υιοθέτηση υγειονομικά αποδεκτών εκπαιδευτικών τρόπων κατέστησε την εκπαίδευση σε εξωτερικούς χώρους, την υπαίθρια εκπαίδευση (outdoor education), πιο επιτακτική από ποτέ (Mutz, Müller, & Göring, 2019; Jordan, 2021: 2-4). Στον καιρό της πανδημίας λοιπόν η υπαίθρια εκπαίδευση καθιερώθηκε στη συνείδηση του εκπαιδευτικού κόσμου ως μια επιλογή με πολλαπλά οφέλη για την κατάκτηση της γνώσης και τη δόμηση σωματικής και ψυχικής υγείας.

Μερικά χρόνια νωρίτερα, το 2008, το βιβλίο του Richard Louv *Last Child in the Woods* είχε φέρει την ανάγκη επανασύνδεσης των παιδιών με τη φύση στο προσκήνιο και είχε πυροδοτήσει έναν διεθνή διάλογο στον χώρο των Επιστημών της Αγωγής για τη φθίνουσα σχέση παιδιών και φύσης. Συγκεκριμένα, ο Louv αναφέρεται σε μια διαταραχή, την οποία ορίζει ως «Διαταραχή Ελλείμματος Φύσης» (Nature-Deficit Disorder). Η διαταραχή αυτή βλάπτει την κοινωνία στο σύνολό της, και ειδικότερα τα παιδιά, και οδηγεί σε μια σειρά από κοινωνικά, συναισθηματικά, ψυχικά και σωματικά προβλήματα (όπως μειωμένη χρήση των αισθήσεων, δυσκολίες συγκέντρωσης/ προσοχής και υψηλότερα ποσοστά σωματικών και συναισθηματικών ασθενειών...). Μεγάλο μέρος της έρευνας του Louv επικεντρώνεται στο ότι τα παιδιά περνούν πολύ λιγότερο χρόνο σε εξωτερικούς χώρους από ό,τι στο παρελθόν και

προτιμούν να μένουν μέσα με τις ηλεκτρονικές συσκευές τους. Σήμερα, αρκετά χρόνια αργότερα, η κατάσταση έχει οξυνθεί, εφόσον τώρα υπάρχουν πολύ περισσότεροι τρόποι ηλεκτρονικής απασχόλησης για τα παιδιά, γεγονός που συνεπάγεται ακόμη μεγαλύτερη μείωση του χρόνου που περνούν σε εξωτερικούς χώρους. Αλλά ακόμη και όταν περνούν χρόνο σε εξωτερικούς χώρους τα παιδιά συχνά επιδίδονται σε δραστηριότητες προσανατολισμένες περισσότερο στη χρήση ηλεκτρονικών (ακούγοντας μουσική, παίζοντας βιντεοπαιχνίδια με το τάμπλετ τους, στέλνοντας μηνύματα από το κινητό τους τηλέφωνο κτλ.) (Larson, Green, & Cordell, 2011; Paci, 2016: 4-6). Κι αν αποδεχθούμε πως η τεχνολογία είναι πλέον αναπόσπαστο μέρος της ζωής όλων, τότε η πλέον αποδεκτή επιλογή προς όφελος των παιδιών είναι ο συνδυασμός της με την οργανωμένη εκπαίδευση και ειδικότερα την οργανωμένη υπαίθρια εκπαίδευση.

Εδώ, βέβαια, οφείλουμε να επισημάνουμε πώς η υπαίθρια εκπαίδευση δεν είναι μια επιλογή με προσωρινό χαρακτήρα ούτε εξαρτάται από τους περιορισμούς της εποχής (Bauld, 2021). Αντίθετα, είναι μια επιλογή με παρελθόν και μέλλον, εφόσον:

α. Έχει μια μεγάλη ιστορία που απλώνεται στους αιώνες και έχει υποστηριχθεί από μεγάλους παιδαγωγούς, όπως ο Ρουσσώ και ο Πεσταλότσι. Άλλωστε, η μάθηση σε εξωτερικούς χώρους ήταν ο κανόνας στο μεγαλύτερο μέρος της ανθρώπινης ιστορίας. Όταν η εκπαίδευση απέκτησε μαζικό χαρακτήρα, τον 19ο αιώνα, το περιβάλλον μάθησης μεταφέρθηκε σε εσωτερικούς χώρους, στην τάξη. Έτσι, σήμερα η υπαίθρια εκπαίδευση βρίσκεται κατά κανόνα στο περιθώριο του προγράμματος σπουδών.

β. Μέσω της υπαίθριας εκπαίδευσης εκφράζονται πολλές σύγχρονες εκπαιδευτικές αντιλήψεις (βιωματικότητα, διάδραση, εργασία σε ομάδες, hands on εκπαίδευση...), συνεπώς, θα συνεχίσει όλο και περισσότερο να έλκει εκπαιδευτές και εκπαιδευόμενους.

Πώς ορίζεται όμως η υπαίθρια εκπαίδευση και ποια, πιο συγκεκριμένα, είναι τα οφέλη της; Για τις ανάγκες της παρούσας εργασίας αρχικά επισημαίνουμε πως ο όρος «υπαίθρια εκπαίδευση» δεν ταυτίζεται με τον ευρύτερο όρο «εκτός τάξης/ σχολείου εκπαίδευση», όρος που αναφέρεται σε εκπαιδευτικές δραστηριότητες που υλοποιούνται εκτός τάξης/ σχολείου αλλά όχι οπωσδήποτε στην ύπαιθρο. Ειδικότερα, ο όρος «υπαίθρια εκπαίδευση» αφορά μια σειρά από δομημένες και στοχευμένες υπαίθριες εκπαιδευτικές δραστηριότητες: από οργανωμένα παιχνίδια στο προαύλιο και καλλιέργεια σχολικού κήπου έως υπαίθρια μαθήματα θεσμικά ενσωματωμένα στο σχολικό πρόγραμμα ή ακόμη και μέρος του προγράμματος εκτός τάξης. Βέβαια, η υπαίθρια εκπαίδευση θα μπορούσε να αφορά ακόμη και ενήλικες και να υλοποιείται παντού, αλλά εδώ περιορίζουμε το πεδίο μας σε παιδιά/ εφήβους σχολικής ηλικίας και την αντιλαμβανόμαστε να λαμβάνει χώρα σε ανοικτό χώρο σε πολλές πιθανές ζώνες: κατάλληλοι χώροι σχολείου, γειτονιά, ολιγόωρες εκπαιδευτικές επισκέψεις σε επιλεγμένες περιοχές, όπως χώροι αρχαιολογικοί ή βιομηχανικών εγκαταστάσεων, εκπαιδευτικές εκδρομές ημερήσιες ή πολυήμερες, καλοκαιρινά σχολεία, κατασκηνώσεις. Αλλά όλα αυτά γίνονται, γιατί προφανώς εκτιμάται πως η μάθηση σε εξωτερικούς χώρους αποφέρει πολλαπλά οφέλη συνεισφέροντας αποτελεσματικά στη σωματική και ψυχική υγεία καθώς και στη γνωστική και κοινωνική ανάπτυξη των μαθητών, γεγονός που αποδεικνύεται από πληθώρα σχετικών ερευνών²¹. Από τα πολλαπλά αυτά οφέλη στο περιορισμένο πλαίσιο της παρούσας εργασίας θα επικεντρωθούμε σε κάποια. Συγκεκριμένα:

²¹Βλ. Ανασκοπήσεις βιβλιογραφίας, όπως Becker et al, 2017; Mann et al, 2021; McCormick, 2017; University of Wisconsin (n.d.). κ.ά. όπου περιλαμβάνονται πολλές σχετικές έρευνες.

- Ένας αυξανόμενος όγκος ερευνών καταλήγει πως η υπαίθρια σωματική δραστηριότητα βελτιώνει τη σωματική υγεία των παιδιών. Μάλιστα, η προτροπή για δραστηριότητες στη φύση -μια οικονομικά προσιτή και εύκολα πραγματοποιήσιμη πρακτική για την αντιμετώπιση διάφορων παιδικών παθήσεων- κρίνεται τόσο σημαντική, ώστε πολλοί θεωρούν πως πρέπει να «συνταγογραφείται» η φύση για τα παιδιά και να καθορίζεται ανάλογα η πολιτική για την υγεία τους (λ.χ. πράσινο περιβάλλον στο σχολείο, θεραπευτικοί κήποι σε νοσοκομειακές εγκαταστάσεις...) (McCurdy, Winterbottom, Mehta, & Roberts, 2010; McCormick, 2017). Από αυτά τα δεδομένα καταδεικνύεται και η σημασία της εκπαίδευσης στην ύπαιθρο, εφόσον εγγυάται ότι τα παιδιά μπορούν δομημένα και συστηματικά να μαθαίνουν και ταυτόχρονα να είναι ενεργά. Άλλωστε, η «ενσωμάτωση της φύσης» στο σχολικό πρόγραμμα είναι ένας τρόπος για να διασφαλίζουμε ότι τα παιδιά περνούν τον απαραίτητο χρόνο έξω (Jordan, 2011: 5).

Παραπέρα ακόμη, σημαντικά στοιχεία δείχνουν πως και η ψυχική υγεία των παιδιών μπορεί να βελτιωθεί με δραστηριότητες σε εξωτερικούς χώρους, εφόσον οι εμπειρίες της φύσης μπορούν να ανακουφίσουν μερικές από τις καθημερινές πιέσεις (στρεσογόνα γεγονότα, άγχος...) που αντιμετωπίζουν τα παιδιά ή να αντιστρέψουν κακές συνήθειες, όπως η προσκόλληση στην ηλεκτρονική οθόνη. Για παράδειγμα, σε έρευνα του 2018 με τίτλο «Outdoor Adventures and Adolescents' Mental Health: Daily Screen Time as a Moderator of Changes» που αφορούσε εφήβους με υψηλό επίπεδο ημερήσιου χρόνου οθόνης οι ερευνητές μετά από ένα πρόγραμμα υπαίθριας εμπειρίας 10 ημερών διαπίστωσαν σημαντικές θετικές αλλαγές, εφόσον μειώθηκαν τα επίπεδα ανησυχίας και έντασης, ενώ αυξήθηκαν τα επίπεδα χαράς και ικανοποίησης από τη ζωή (Jordan, 2011: 4; Mutz, Müller, & Göring, 2019).

- Τα παιδιά σήμερα μεγαλώνουν σε έναν κόσμο όπου συχνά η πραγματική ζωή υποχωρεί μπροστά στα stories στα social media και η φίλια συνδέεται με τα likes στο Facebook και τους ακόλουθους στο Instagram. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, η έκθεση στη φύση μπορεί να αποβεί πολύτιμη για τα παιδιά αναφορικά με την καλλιέργεια κοινωνικών δεξιοτήτων και την οικοδόμηση διαπροσωπικών κοινωνικών σχέσεων. Στο φυσικό περιβάλλον διευκολύνεται η δόμηση ισχυρών δεσμών μεταξύ των παιδιών, εφόσον οι κοινές εμπειρίες προωθούν την κοινωνική αλληλεπίδραση και δημιουργούν ισχυρούς δεσμούς μεταξύ των παιδιών. Μάλιστα, μια σουηδική μελέτη δείχνει ότι τα παιδιά που ζουν σε μέρη που επιτρέπουν την πρόσβαση στην ύπαιθρο έχουν διπλάσιο αριθμό φίλων από εκείνα που έχουν περιορισμένη πρόσβαση σε εξωτερικούς χώρους (Loun, 2008: 79; Jordan, 2011: 3; Paci, 2016: 8).

- Έρευνες έχουν δείξει ότι η υπαίθρια μάθηση μπορεί να συντελέσει και στη βελτίωση των ακαδημαϊκών επιδόσεων των μαθητών (μεγαλύτερες βαθμολογίες στα τεστ, πιο θετική στάση για το σχολείο, βελτιωμένη συμπεριφορά εντός του σχολείου, γενικά βελτιωμένες επιδόσεις ...). Οι μαθητές είναι πιο ήρεμοι και πιο ικανοί να εστιάζουν, όταν μαθαίνουν στη φύση, και οι δάσκαλοι αναφέρουν καλύτερη συμπεριφορά και κοινωνικές αλληλεπιδράσεις με λιγότερα πειθαρχικά ζητήματα (Bauld, 2021; University of Wisconsin, n.d.). Ενδεικτικά, σε μια από τις μελέτες, που αφορούσε τα αποτελέσματα των προγραμμάτων εκπαίδευσης σε εξωτερικούς χώρους για παιδιά στην Καλιφόρνια, διαπιστώθηκε ότι τα παιδιά που συμμετείχαν σε προγράμματα υπαίθριας εκπαίδευσης, συγκριτικά με τα παιδιά που δεν συμμετείχαν, αύξησαν τις σχολικές τους επιδόσεις, ενώ έλαβαν και σημαντικά υψηλότερες βαθμολογίες αναφορικά με: αυτοεκτίμηση, επίλυση συγκρούσεων, σχέση με συνομηλίκους, επίλυση προβλημάτων, κίνητρα για μάθηση, συμπεριφορά στην τάξη (American Institutes for Research, 2005).

Στη βελτίωση των επιδόσεων συντελεί και το ότι στην υπαίθρια εκπαίδευση η διδασκαλία και η μάθηση είναι διασκεδαστική! (University of Wisconsin, n.d.). Οι μαθητές απολαμβάνουν την αλλαγή της σχολικής ρουτίνας που προκαλεί η έξοδος στη φύση και η απελευθέρωση από τους τοίχους της τάξης. Αλλά και οι εκπαιδευτικοί το απολαμβάνουν. Από τη μελέτη *Gaining Ground* (2003) στα σχολεία της περιφέρειας του Τορόντο φαίνεται ότι τα αποτελέσματα των πράσινων πρωτοβουλιών (πράσινοι χώροι σχολείων – κήποι, υπαίθριες τάξεις) είναι ενθαρρυντικά, εφόσον όχι μόνο οι μαθητές επέδειξαν πιο θετική κοινωνική συμπεριφορά και μάθαιναν καλύτερα αλλά και οι δάσκαλοι ήταν σε θέση να διδάξουν ένα ευρύ φάσμα θεμάτων με ανανεωμένο ενθουσιασμό και μεγάλη ποικιλία καινοτόμων εκπαιδευτικών στρατηγικών. «Όταν διδάσκω έξω, νιώθω ξανά ενθουσιασμένος... Συνειδητοποιώ ότι έχω ακόμα πολύ πάθος για τη διδασκαλία», σχολιάζει ένας δάσκαλος (Dyment, n.d.).

- Ζούμε σε ένα όμορφο μέρος του κόσμου αλλά τόσοι πολλοί δεν βλέπουν τι υπάρχει γύρω τους. Θέλουμε λοιπόν τα παιδιά μας να πάρουν τη σωστή εκπαίδευση, ώστε να «βλέπουν» τον κόσμο γύρω τους, να εκτιμούν και να προστατεύουν έναν μπλε ουρανό κι ένα πράσινο δάσος. Η περιβαλλοντική ευαισθητοποίηση με τα συμφραζόμενά της είναι μια βασική αξία ζωής που μπορεί να προωθηθεί ιδιαίτερα αποτελεσματικά από την υπαίθρια εκπαίδευση. Και για αυτό –μαζί με όσα προαναφέρθηκαν και πολλά ακόμη που δεν αναφέρθηκαν - αξίζει να την υποστηρίξουμε και να την προβάλλουμε με πάθος.

Μάλιστα, πιστεύοντας και υποστηρίζοντας τα οφέλη της υπαίθριας εκπαίδευσης το Μουσείο Σχολικής Ζωής και Εκπαίδευσης με εταίρους από την Ιταλία και την Ισπανία διεξάγει το Ευρωπαϊκό Πρόγραμμα *Outdoor Education for Museums and Cultural Organizations* (OEMCO)²², ένα πρόγραμμα το οποίο στοχεύει στην προβολή των αρχών της υπαίθριας εκπαίδευσης και στην ενίσχυση μουσείων, πολιτιστικών οργανισμών και σχολείων, ώστε να υιοθετήσουν τις αρχές και τη φιλοσοφία της και να τις ενσωματώσουν στις δράσεις και στα εκπαιδευτικά τους προγράμματα.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- American Institutes for Research (2005). *Effects of outdoor education programs for children in California*. Retrieved from <http://www.seer.org/pages/research/AIROOutdoorSchool2005.pdf>
- Bauld, A. (2021). *Make Outdoor Learning Your Plan A - The pandemic moved classes outdoors. We should keep them there*. Retrieved from <https://www.gse.harvard.edu/news/uk/21/08/make-outdoor-learning-your-plan>
- Becker, C., Lauterbach, G., Spengler, S., Dettweiler, U., & Mess, F. (2017). Effects of Regular Classes in Outdoor Education Settings: A Systematic Review on Students' Learning, Social and Health Dimensions. *International Journal. Environ. Res. Public Health*, 14(5). Retrieved from <https://doi.org/10.3390/ijerph14050485>
- Dyment, J. (n.d.). *Gaining Ground: The Power and Potential of School Ground Greening in the Toronto District School Board*. Retrieved from <https://www.evergreen.ca/downloads/pdfs/Gaining-Ground-Summary.pdf>
- Jordan, J. (2021). *The Benefits of Outdoor Education and Guidelines for Implementation in an Elementary Classroom*. Thesis Presented to the College of Education and The Honors

²²<https://oemco.weebly.com/>

- Program of Butler University. Retrieved from <https://digitalcommons.butler.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1582&context=theses>
- Larson, L. R., Green, G. T., & Cordell, H. K. (2011). Children's time outdoors: Results and implications of the national kids survey. *Journal of Park and Recreation Administration*, 29(2), 1-20. Retrieved from http://www.srs.fs.usda.gov/pubs/ja/2011/ja_2011_larson_001.pdf
- Louv, R. (2008). *Last Child in the Woods: Saving Our Children from Nature-Deficit Disorder*. New York, United States: Algonquin Books.
- Mann, J., Gray, T., Truong, S., Sahlberg, P., Bentsen, P., Passy, R., Ho, S., Ward, K., & Cowper, R. (2021). A Systematic Review Protocol to Identify the Key Benefits and Efficacy of Nature-Based Learning in Outdoor Educational Settings. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 18, 1199. Retrieved from <http://dx.doi.org/10.3390/ijerph18031199>
- McCormick, R. (2017). Does Access to Green Space Impact the Mental Well-being of Children: A Systematic Review, *Journal of Pediatric Nursing*, 37, 3-7. Retrieved from <https://doi.org/10.1016/j.pedn.2017.08.027>
- McCurdy, L., Winterbottom, K., Mehta, S. & Roberts, J. (2010). Using Nature and Outdoor Activity to Improve Children's Health. *Current Problems in Pediatric and Adolescent Health Care*, 40(5), 102-117. Retrieved from <https://doi.org/10.1016/j.cppeds.2010.02.003>
- Mutz, M., Müller, J., & Göring, A. (2018). Outdoor adventures and adolescents' mental health: Daily screen time as a moderator of changes. *Journal of Adventure Education and Outdoor Learning*, 19(1), 56-66. Retrieved from DOI: 10.1080/14729679.2018.1507830
- Paci, S. (2016). *Outside the Walls: Exploring the Benefits of Outdoor-Based Learning for Children's Development* (Unpublished Education Studies capstone). Yale University, New Haven, CT. Retrieved from <https://educationstudies.yale.edu/sites/default/files/files/sophieSPaci%20Capstone%202016.pdf>
- University of Wisconsin-Stevens Point (n.d.). *Outdoor Education—Research Summary*. Retrieved from <https://www3.uwsp.edu/cnr-ap/leaf/school-grounds/documents/outdoor%20education%20research%20for%20school%20Grounds.pdf>

Η Δύναμη των Λέξεων περί Αναπηρίας στην Ειδική Αγωγή και Εκπαίδευση

Μπαρμπαγιάννης Παναγιώτης

ΕΝΕΕΓΥΛ Περιστερίου

Ακαδημαϊκός Υπότροφος – Τμήμα Εργοθεραπείας, ΠΑΔΑ

pbarbagiannis@uniwa.gr

Περίληψη

Ξεκινώντας από το ιστορικό της ειδικής αγωγής και εκπαίδευσης, θα αναλυθούν όλα αυτά τα δεδομένα που συνθέτουν την κοινωνικοπολιτισμικά προσδιορισμένη μάθηση που διέπει την 'αναπηρία' ως όρο αλλά και ως μαζική κουλτούρα. Με μέσο αλλά και στόχο την κριτική σκέψη και το κοινωνικό μοντέλο κατανόησης της αναπηρίας εν αντιθέση με το ιατροκεντρικό, η προσπάθεια θέλει να αναδείξει την ανάγκη για όσο το δυνατόν πιο πολυπρισματική κατανόηση των λέξεων και φράσεων που χρησιμοποιούνται στην καθημερινή ζωή και στην διαδικασία της ειδικής αγωγής, αντικατοπτρίζοντας τις κυρίαρχες αφηγήσεις που έχουν συν-δημιουργηθεί.

Λέξεις Κλειδιά: Αναπηρία, Ειδική Αγωγή και Εκπαίδευση, Χρήση Γλώσσας, Κοινωνικό Μοντέλο Κατανόησης της Αναπηρίας, Συμπερίληψη, Ετερότητα.

Abstract

Starting from the history of special education, all the data which make up the socio-culturally determined learning that governs 'disability' as a term and as a mass culture, will be analyzed in this paper. With critical thinking and the social model of understanding disability as a means but also as a goal, as opposed to the medical-centered one, this effort wants to highlight the need for a more multi-prismatic understanding of the words and phrases used in everyday life and in the process of special education, reflecting the dominant narratives that have been co-created.

Keywords: Disability, Special Education, Language use, Social Model of Understanding Disability, Inclusion, Otherness.

1. Εισαγωγή

Η ειδική αγωγή στην Ελλάδα ξεκίνησε το 1906 με την ίδρυση του οίκου Τυφλών υπό τη μορφή ενός φιλανθρωπικού σωματείου στην περιοχή της Καλλιθέας. Με πρόεδρο τον Αρχιεπίσκοπο Αθηνών, σκοπός του κέντρου ήταν η προστασία των τυφλών ατόμων από εξωγενείς παράγοντες (Γεωργόπουλος, 2009). Θεωρώντας αυτή την ίδρυση ως τον πρώτο σπόρο της ειδικής αγωγής, ο συνδυασμός λέξεων όπως η τύφλωση (μία αναπηρία που γίνεται αντιληπτή μέσω της οπτικής οδού), η εκκλησία (και όχι το κράτος), η φιλανθρωπία (και όχι η συνυπευθυνότητα) και η προστασία από το 'έξω' (και όχι η συνέργεια όλων) ίσως να υποδηλώνει και μία ανθοφορία προς το διαχωρισμό, την κατηγοριοποίηση και τη λύπηση ως βασικές αρχές της εκπαίδευσής αυτής. Ιδιαίτερα, εάν σε αυτή την καταγραφή, ενταχθεί και το δεδομένο μίας εθνικής πραγματικότητας, το κοινωνικοπολιτισμικά προσδιορισμένο περιβάλλον που τη διέπει συνδέεται άμεσα με τη μάθηση αλλά και τη δράση των πολιτών, γύρω από το συγκεκριμένο ζήτημα (Slavin, 2011).

Με τον αναγκαστικό νόμο 453/1937 θεσμοθετείται το πρώτο ειδικό σχολείο στην περιοχή της Καισαριανής με ξεχωριστό οίκημα και λειτουργία από τις υπόλοιπες εκπαιδευτικές μονάδες που βρίσκονταν τριγύρω και καθορίζεται η έννοια του νοητικά

καθυστερημένου παιδιού ως ένα παιδί που καθυστερεί έναντι των άλλων, αλλά πραγματολογικά κάποια στιγμή θα 'φτάσει' στο επιθυμητό νοητικό επίπεδο. Με αρκετούς νόμους κατά το ενδιάμεσο και συνεχίζοντας το τεχνοκρατικό διαχωρισμό μίας μερίδας μαθητών/μαθητριών, ο νόμος 227/1975 διαχωρίζει την ειδική αγωγή και σε πλαίσιο εκπαιδευτικών με την ίδρυση του Μαρασλείου Διδασκαλείου, εξειδικεύοντας όχι μόνο τα πρόσωπα (μαθητές/μαθήτριες και εκπαιδευτικοί) αλλά και την ίδια τη δυναμική διαδικασία της αγωγής σε ειδική και γενική.

Αυτός ο συνεχής διαχωρισμός και η απομόνωση των σχολικών μονάδων από τα γενικά σχολεία, είχε ως αποτέλεσμα η Ειδική Αγωγή να αποτελέσει, έως το 1980, ένα ανεξάρτητο μέρος του εκπαιδευτικού συστήματος και οι χαρακτηρισμοί για τους/τις μαθητές/μαθήτριες να μεταβάλλονται διαρκώς από 'μειονεκτικά παιδιά' (Άρθρο 16, παράγραφος 4/1974 του Συντάγματος), 'αποκλίνοντα εκ του φυσιολογικού άτομα' (Νόμος 1143/1981), 'άτομα με ειδικές ανάγκες' (Νόμος 1566/1985), 'άτομα με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες' (Νόμος 2817/2000) σε 'άτομα με αναπηρία ή άτομα με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες' με τον τελευταίο νόμο 3699/2008. Φανερό είναι, λοιπόν, η εξατομίκευση της αναπηρίας και ο διαχωρισμός των ατόμων με αναπηρία από το ίδιο το κρατικό σύστημα, δημιουργώντας μία μαζική κουλτούρα που δρα και αναπτύσσεται στα πλαίσια της κοινωνικής διαστρωμάτωσης και του κυρίαρχου – κυριαρχούμενου. Ο στιγματισμός, με άλλα λόγια, γίνεται προσωπική υπόθεση του εκάστοτε ατόμου (Gray, 2003).

2. Κοινωνικό και Ιατροκεντρικό Μοντέλο Κατανόησης της Αναπηρίας

Το κοινωνικό μοντέλο της αναπηρίας, έχοντας τις ρίζες του στο έργο του Μαρξ, αποτελεί ένα συνδυασμό σκέψεων και προτάσεων από κοινωνιολόγους που ήταν και οι ίδιοι άτομα με αναπηρία. Με πρωτεργάτη τον Oliver (2009), η ανάπτυξη αυτής της θεωρίας αποκτά μία μεγαλύτερη βαρύτητα, καθώς αποτελεί προσπάθεια αυτοπροσδιορισμού και επαναπροσδιορισμού της προσωπικής ταυτότητας μίας πληθυσμιακής ομάδας από τα ίδια της τα μέλη. Η αναπηρία δεν είναι πια μία συνθήκη μελέτης από μη ανάπηρα άτομα, αλλά εξελίσσεται και μετασχηματίζεται από τους/τις ίδιους/ίδιες ανθρώπους που τους/τις έχει δοθεί το συγκεκριμένο γνώρισμα.

Η κατανόηση της αναπηρίας ως προσωπικό πρόβλημα του ίδιου του ατόμου ακολουθεί μία ιατροκεντρική αντίληψη του συγκεκριμένου όρου. Ωστόσο, το κοινωνικό μοντέλο προσπαθεί να έχει μία πολυπρισματική οπτική της αλήθειας (Goffman, 1994). Με αυτό τον τρόπο, κατάφερε να αλλάξει την εστίαση από τις δυσκολίες που αντιμετωπίζει το άτομο στα προβλήματα που δημιουργούνται μέσα στο περιβάλλον που δρα κι αναπτύσσεται. Η αναπηρία χαρακτηρίζεται ως ένα κοινωνικό κατασκευάσμα, καθώς αποτελεί το παράγωγο πολλαπλών φυσικών και συμπεριφορικών εμποδίων που υπάρχουν στην ίδια την κοινωνία και δεν αποτελεί ένα από τα πολλαπλά χαρακτηριστικά ενός και μόνο ατόμου ή μίας ομάδας (Oliver, 2009).

Βασική πηγή αποτελεί μία εκ των πολλών αρχών που διατυπώνεται το 1976 στις Θεμελιώδεις αρχές της αναπηρίας από την Ένωση Αναπήρων κατά του Ρατσισμού, ότι «*Κατά την άποψή μας, η κοινωνία είναι αυτή που καθιστά ανάπηρους τους ανθρώπους με σωματικές βλάβες. Η αναπηρία επιβάλλεται επιπρόσθετα από τις βλάβες μας με τρόπο τέτοιο που απομονωνόμαστε χωρίς λόγο και αποκλειόμαστε από την πλήρη συμμετοχή μας στην κοινωνία*» (Urias, 1976).

Με άλλα λόγια, το κοινωνικό μοντέλο της αναπηρίας διαχωρίζει τους όρους 'αναπηρία' και 'βλάβη', εναποθέτοντας το πρώτο ως γνώρισμα της κοινωνίας και το δεύτερο ως

χαρακτηριστικό γνώρισμα του ατόμου, καθώς δεν αμφισβητεί τη βιολογική όψη της αναπηρίας, αλλά το τρόπο αντίληψης της έννοιας αυτής. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το άτομο – χρήστης αναπηρικού αμαξιδίου που ναι μεν μπορεί να έχει μία σωματική βλάβη, αλλά η κίνηση του/της στο χώρο πραγματοποιείται με απόλυτη ελευθερία (Thomas, 2004). Η αναπηρία, ως έννοια, θα εμφανιστεί τη στιγμή που ένα τεχνητό κατασκεύασμα, όπως η ξύλινη σκάλα, θα λειτουργήσει ως εμπόδιο ανάμεσα στο άτομο και την ανεξαρτησία του/της. Με αυτό το σκεπτικό, η κοινωνία είναι αυτή που καθιστά ανάπηρους/ανάπηρες τους/τις ανθρώπους και τους/τις αποκλείει από την ενεργό και πλήρη συμμετοχή στα κοινωνικοπολιτισμικά γεγονότα.

Η ύπαρξη, λοιπόν, ένας άλλου μοντέλου αντίληψης του όρου – πέρα από το ιατροκεντρικό – μπορεί να αποδυναμώσει την αυθεντία των ιατρικών διαγνώσεων, να αλλάξει τη μαζική κουλτούρα αντίληψης του όρου, να ενδυναμώσει τη σκέψη πριν τη δράση (σε πολλαπλούς κλάδους όπως η χρήση της γλώσσας, η ανέγερση καθολικά προσβάσιμων κτιρίων κ.α.), να αναδιαμορφώσει το πολιτικό σύστημα, αλλά και να βάλει τους πρώτους λίθους της συμπεριληπτικής σκέψης. Στον αντίποδα δε, η κριτική που έχει δεχθεί το παραπάνω μοντέλο σχετίζεται, τόσο με τον καταναγκασμό της πολιτικής ορθότητας, όσο και με τη δυσκολία εφαρμογής όλων αυτών των θεωρητικών προσεγγίσεων, κάτι που ίσως ανάγεται και στην κριτική παιδαγωγική σχετικά με τις μικρές αλλαγές ενός μακροπρόθεσμου και επιθυμητού μετασχηματισμού (Oliver, 2009).

Ωστόσο, τα τελευταία χρόνια, και καθώς το κοινωνικό μοντέλο κατανόησης της αναπηρίας δημιουργήθηκε από την ανάγκη της πόλωσης του ιατροκεντρικού τρόπου σκέψης, η γνώση ότι η αναπηρία μπορεί να ειπωθεί ως ένα κοινωνικό κατασκεύασμα έφερε στην επιφάνεια και τον όρο της αρτιμέλειας ως ένα τέτοιο. Ούτως ή άλλως, ακόμη και η έννοια της γνώσης θα μπορούσε να καταγραφεί ως η ποικιλία από πολύ συχνά παγιωμένες προκαταλήψεις, που ίσως με τη σειρά του οδηγεί στην κυκλική σύνδεση αρτιμέλειας – αναπηρίας ως κατασκευάσματα που παίρνουν τις λειτουργίες τους από τον ίδιο το χώρο μέσα στον οποίο αναπτύσσονται και δρουν.

3. Η Δύναμη των Λέξεων

Η λεκτική επικοινωνία μεταξύ των ανθρώπων είναι ένας από τους πολλούς τρόπους αλληλεπίδρασης, συνεννόησης και ζώσης. Οι λέξεις, ωστόσο, δεν αφορούν μόνο στην ομιλία (Χατζηχρήστου, 2015). Το κείμενο, με την οπτική του ότι κάτι είναι νεκρό και κείτεται, μπορεί με διάφορους τρόπους να ‘σηκωθεί’ από το χαρτί και να πάρει οριζόντια θέση, να γίνει μία έκφραση, μία γνώμη, μία πολιτική. Οι λέξεις που το αποτελούν, δε, είναι μία σειρά από γράμματα, από κοινωνικά κατασκευασμένα σύμβολα που όταν τοποθετηθούν σε διαφορετική θέση, παράγουν κι ένα άλλο νόημα. Έτσι, η κάθε λέξη αποτελεί και μια δήλωση που είναι εμποτισμένη από το κοινωνικοπολιτισμικά προσδιορισμένο περιβάλλον τόσο αυτού που την παράγει όσο κι αυτού που τη δέχεται.

Ο αυθεντικός λόγος ως βασική αρχή ενός απελευθερωτικού μαθήματος είναι το μέσο κατανόησης αλλά και αλληλεπίδρασης με την κοινωνία. Ο λόγος ως μορφή επικοινωνίας έχει μία πολιτική διάσταση καθώς η δύναμη των λέξεων δρα και διαμορφώνει τον συνομιλητή, όπως ακριβώς διαμορφώνεται και ο πομπός από το λόγο του δέκτη (Freire and Shor, 2008). Ο διάλογος μπορεί να γίνει μία δημοκρατική διαδικασία που αμφισβητεί την κυριαρχία και διαφωτίζει την ελευθερία των ομιλητών (Darder, 2011).

Αναζητώντας, λοιπόν, τις διαφορές έννοιες που χρησιμοποιούνται για την αναπηρία στην εκπαιδευτική διαδικασία, παρατηρήθηκε πως το ‘ορίζον’ προσπαθεί να τοποθετήσει

εννοιολογικές γραμμές που οριοθετούν τη λειτουργία του, ενώ συχνά παραμελείται η οπτική της λέξης 'ορίζοντας' που δηλώνει την ελευθερία ενός ανοιχτού πεδίου όπως αυτό της ίδιας της λέξης – βάσει του αυθεντικού λόγου και της πραγματολογικής χρήσης που της δίνει το κάθε άτομο. Στα πλαίσια της κριτικής παιδαγωγικής και του απελευθερωτικού σχολείου η προσπάθεια διερεύνησης των λέξεων που χρησιμοποιούνται και διδάσκονται μπορεί να συνδυάσει, πιθανά, τόσο την πολιτική όσο και τη μαθησιακή πράξη με στόχο την αναγνώριση της ανάγκης για απελευθέρωση μαθητών/μαθητριών αλλά και εκπαιδευτικών. Αυτό θα μπορούσε να έχει ως αποτέλεσμα το να βρεθεί ένας ακόμη δίαυλος για το μακροπρόθεσμο μετασχηματισμό της ίδιας της κοινωνίας.

Βάσει αυτών, παρακάτω ακολουθεί μία καταγραφή κάποιων συνηθισμένων λέξεων και φράσεων που χρησιμοποιούνται κατά την προσέγγιση της αναπηρίας. Βασιζόμενοι/Βασιζόμενες στα λόγια των Freire και Shor (2008) πως το απελευθερωτικό μάθημα διαφωτίζει την ίδια την πραγματική ζωή και δεν είναι απλώς ένας αντικατοπτρισμός της κοινωνίας, οι λέξεις και φράσεις που ακολουθούν μπορεί να αποτελέσουν μία προσπάθεια μετασχηματισμού πρώτα του ατόμου και, εν γένει, της κοινωνίας συνολικά.

3.1. Αναπηρία

Η λέξη αναπηρία προέρχεται από το ρήμα 'πήρω' που ετυμολογικά σημαίνει «*καθιστώ κάποιον μη ικανό, ατελή*», ενώ, με τη σειρά της, η συγκεκριμένη λέξη έχει τις ρίζες της στο 'πήμα', ένα ουσιαστικό που χρησιμοποιείται για να δηλώσει αισθήματα πόνου και δυστυχίας (Μπαμπινιώτης, 2011). Διερευνώντας την προέλευση των δύο αυτών εννοιών λίγο περισσότερο, μπορεί κάποιος/κάποια να ανακαλύψει κι άλλες έννοιες όπως αυτή της 'πήρωσις' που νοσηματοδοτεί την κατάσταση κατά την οποία υπάρχει έλλειψη αρτιότητας είτε κάποιου μέλους, οργάνου είτε οποιασδήποτε λειτουργίας.

Κατά τη χρήση της επεξεργαζόμενης λέξης, η θεωρία του κοινωνικού μοντέλου κατανόησης της αναπηρίας, να μεν αποδέχεται τη χρήση της, αλλά προσπαθεί να αποδώσει την ετυμολογική εξήγηση της προέλευσης στη λέξη 'πίρος', που σημαίνει τη σύνδεση διαφόρων εξαρτημάτων ενός μηχανισμού ή μίας κατασκευής. Αυτή η οπτική δεν συνδέεται με την ανικανότητα ή την έλλειψη αλλά με τη χρήση ενός εργαλείου, κάτι που θα μπορούσε να ανάγει τη σκέψη στην αντικατάσταση της φράσης «*άτομο σε καρτσάκι*» με την έκφραση «*χρήστης αναπηρικού αμαξιδίου*».

Κατά την εκπαιδευτική διαδικασία δε, είτε αυτή αναφέρεται στην γενική αγωγή, είτε στην ειδική αγωγή και εκπαίδευση, οι εκπαιδευτικοί χρησιμοποιούν τη λέξη 'ανάπηρος/ανάπηρη', θέλοντας να περιγράψουν κάποιο άτομο με δυσκολία ή διάγνωση κάποιας διαταραχής. Η χρήση της λέξης, δηλαδή, έχοντας το πρόσημο της κοινωνικά αποδεκτής προέλευσης της που σχετίζεται με το έλλειμμα, συνεχίζει να χαρακτηρίζει την ικανότητα ενός προσώπου, ανάγοντας την έλλειψη αυτή σε προσωπική υπόθεση. Ωστόσο, εάν η λέξη χρησιμοποιηθεί ως επιθετικός προσδιορισμός πριν από άλλες λέξεις όπως 'κοινωνία' ή 'σύστημα' να μεν εμπίπτει με την πεποίθηση του κοινωνικού μοντέλου, αλλά συνεχίζει να δικαιώνει το αρνητικό πρόσημο της μειονεξίας (Barnes et. al., 2002).

Προσπαθώντας να διερευνηθούν περαιτέρω οι λόγοι για τους οποίους η λέξη αναπηρία προσδιορίζει ένα ατομικό προσάρτημα, νέα ερωτήματα γεννιούνται και αναπαράγονται. Η ιατροκοποίηση ως μέσο και στόχος ενός καπιταλιστικού συστήματος (Goffman, 2001), η διατήρηση της κοινωνικής διαστρωμάτωσης καθώς και η ύπαρξη σχέσεων κυρίαρχου – κυριαρχούμενου είναι μερικά εξ αυτών. Ο/Η εκπαιδευτικός που δρα ως κριτικός/κριτική και ερευνητής/ερευνήτρια μπορεί να χρησιμοποιήσει μαζί με τους/τις μαθητές/μαθήτριες τις

ερωτήσεις αυτές και να συνδιαμορφώσουν ένα γνωστικό αντικείμενο που αναδημιουργείται διαρκώς (Freire, 2011).

Τα τελευταία χρόνια, δε, διάφορες παγκόσμιες και εθνικές οργανώσεις, όπως η Κίνηση Χειραφέτησης Αναπήρων, επαναπροσδιορίζει την ορολογία αναφέροντας πως η χρήση του όρου «άτομο με αναπηρία» δηλώνει το δεύτερο συνθετικό της φράσης εναποτίθεται στο άτομο και δρα ως μία άρνηση της ίδιας της ταυτότητας. Στον αντίποδα, η χρήση του όρου «ανάπηροι/ανάπηρες» ορίζει άμεσα τον/την άνθρωπο ως ανάπηρο υποκείμενο που δρα και μάχεται ακτιβιστικά για την εμπέδωση και εξέλιξη του κοινωνικού μοντέλου.

3.2. Φυσιολογικό

Η Φύση, ως μία συλλογική έννοια αλλά και ως μία πηγή δημιουργίας, δρα και αποτελεί τόσο το πομπό όσο και τον δέκτη όλων των αλληλεπιδράσεων. Χρησιμοποιώντας συνδυαστικά τα δύο συνθετικά της λέξης φυσιολογικό, θα μπορούσε να ειπωθεί πως η λογική της φύσης δεν μπορεί να αποσαφηνιστεί πλήρως καθώς ακόμη και οι έννοιες 'λογική' και 'φύση' είναι κοινωνικά κατασκευάσματα (Foucault, 2004).

Το μη φυσιολογικό ορίζεται βάσει του αντιθέτου του, ξεχνώντας πολλές φορές ότι ανάμεσα στη μέρα και στη νύχτα, υπάρχει το μεσημέρι και το απόγευμα και ανάμεσα στο άσπρο και το μαύρο, άπειρα άλλα χρώματα. Ο διαχωρισμός αυτός και η τοποθέτηση των ανθρώπων σε δύο μεγάλες κατηγορίες, επιφέρει έναν στιγματισμό που στην περίπτωση της αναπηρίας αποτελεί μία προσωπική υπόθεση χωρίς καμία πολιτική διάσταση (Goffman, 2001). Οι 'μη φυσιολογικοί/φυσιολογικές' παίρνουν το ρόλο των εξουσιαζόμενων που υποτάσσονται στους εξουσιαστές, οι οποίοι, από την αντίπερα όχθη και κρατώντας την κυρίαρχη θέση, δρουν ως σωτήρες αποστιγματισμού.

Όπως και με τον όρο 'φυσιολογικό', υπάρχουν πολλές λέξεις και φράσεις που εντάσσονται σε αυτό το δίπολο αντιθέτων που κομματιάζουν και ανακάμπτουν την κριτική σκέψη, τη διαφώτιση της πολυπρισματικής αλήθειας κι έμμεσα την ανθρώπινη χειραφέτηση (Barneset. al., 2002). Η τυπική και μη τυπική ανάπτυξη, η ειδική και γενική εκπαίδευση αλλά και η τρέλα με τη λογική, είναι μερικά χαρακτηριστικά παραδείγματα.

3.3. Διαφορετικότητα

Η διαφορετικότητα είναι μία έννοια που χρησιμοποιείται κατά κόρον τόσο από τους/τις εκπαιδευτικούς αλλά και από πολλά σύνολα της κοινωνίας, θέλοντας να προαχθεί ο σεβασμός προς το 'άλλο εγώ'. Μη κερδοσκοπικές εταιρίες, σεμινάρια, συνέδρια, οργανώσεις αλλά και διάφοροι φορείς γίνονται κοινωνοί μίας έννοιας που ναι μεν προσπαθεί να διαφωτίσει την ποικιλομορφία των ανθρώπων ως προς τα διάφορα δεδομένα που συντελούν μία ανθρώπινη ύπαρξη π.χ. βιολογικό και κοινωνικό φύλο, εθνικότητα, θρήσκευμα, χρώμα, σεξουαλικός προσανατολισμός, αλλά συγχρόνως αποκρύπτει και μία βαθιά ριζωμένη και κοινωνικοπολιτισμικά προσδιορισμένη αντίληψη.

Για να υπάρχει το διαφορετικό σημαίνει πως υπάρχει και κάτι ίδιο. Αυτή η οπτική και μόνο, έχει ως αποτέλεσμα τη δημιουργία δύο οντοτήτων, αυτό του 'εμείς' και αυτό του οι 'άλλοι/άλλες'. Σε έναν τέτοιο διαχωρισμό δημιουργούνται, συνήθως, δύο κοινωνικές ταυτότητες και δηλώνονται το ποιοι/ποιες μπορούν να είναι μέσα σε αυτές και ποιοι/ποιες αποκλείονται βάσει περιεχομένου. Πολλές φορές, αυτό το φαινόμενο είναι αυθαίρετο, καθώς μπορεί να είναι αποτέλεσμα διάφορων κοινωνικών, ιστορικών, πολιτικών, οικονομικών και άλλων διαδικασιών που διαχωρίζει τους ανθρώπους βάσει του ενός εξ αυτών (Freud, 2005). Το διαφορετικό, λοιπόν, προσδιορίζεται ως προς το ένα χαρακτηριστικό

μίας προσωπικής ταυτότητας και δεν σημαίνει πως οι 'άλλοι/άλλες' είναι σε όλα τα άλλα χαρακτηριστικά ίδιοι/ίδιες (Goffman, 2001).

Η παραπάνω σκέψη, συνδέεται άμεσα με την κριτική παιδαγωγική καθώς εάν ο/η εκπαιδευτικός τοποθετήσει τον εαυτό του/της στο 'εμείς', οι μαθητές/μαθήτριες γίνονται η οντότητα των 'άλλων' κι έτσι η απόσταση μεγαλώνει, αποκλείοντας τη δυναμική αλληλεξάρτηση και διάλογο των δύο ομάδων (Παναγιωτάκη και Τρούλη, 2016). Το ίδιο ακριβώς μπορεί να συμβεί και με το διαχωρισμό των ατόμων βάσει μίας βλάβης την οποία διαθέτουν. Η αναπηρία, λοιπόν, αποκτά το διαφορετικό χαρακτηριστικό που υπερισχύει όλων των άλλων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν τα διαφοροποιημένα αναλυτικά προγράμματα σπουδών βάσει της αναπηρίας μίας ομάδας ατόμων.

Τέλος, χρήσιμο θα ήταν να αναφερθεί πως η έννοια της διαφορετικότητας προσφέρει μία κατηγοριοποίηση που συνήθως συμβαίνει βάσει ενός χαρακτηριστικού, σε αντίθεση με την έννοια της ατομικότητας που, πιθανά, συνδέεται πιο εύστοχα με το γεγονός ότι κάθε/καθεμία άνθρωπος έχει τα προσωπικά του/της χαρακτηριστικά, είτε αυτά είναι απόρροια φυσικής είτε κοινωνικής διάστασης. Η ατομικότητα τόσο ως όρος όσο και ως πράξη, θα μπορούσε να είναι ένα σκαλοπάτι προς την ανθρώπινη χειραφέτηση (Freire and Shor, 2008).

4. Ένταξη

Στα πλαίσια της ανάλυσης που έγινε παραπάνω σχετικά με τη διαφορετικότητα, η ένταξη αποτελεί κι αυτή μία συνθήκη που προσπαθεί να εισάγει το διαφορετικό σε κάτι που αποτελεί το ίδιο ή το τυπικά αποδεκτό για μία συγκεκριμένη συνθήκη. Στα γενικά σχολεία υπάρχει το τμήμα ένταξης για παιδιά με μαθησιακές ή άλλου τύπου δυσκολίες, για τα άτομα - χρήστες ναρκωτικών ουσιών καθώς και για τα άτομα που μόλις έχουν αποφυλακιστεί υπάρχουν ομάδες επανένταξης, ενώ για τους/τις πρόσφυγες και μετανάστες/μετανάστριες υπάρχουν τα διάφορα πλαίσια ένταξης και ενσωμάτωσης (Gray, 2003).

Διαχωρίζοντας τη λέξη στα δύο συνθετικά της, η εννοιολογική προσέγγιση της γίνεται με την προσπάθεια να μπουν τα πράγματα / οι άνθρωποι σε τάξη ` μία τάξη που, ναι μεν, μπορεί να διαφέρει για κάθε κοινωνικό σύνολο αλλά ενέχει και την πιθανότητα να αποτελεί εκ προοιμίου ένα ήδη δομημένο κοινωνικό κατασκευάσμα (Goffman, 1994). Η ένταξη των δασκάλων/καθηγητών/καθηγητριών καθώς και των μαθητών/μαθητριών στο εκπαιδευτικό σύστημα ίσως αποτελεί κι αυτό μία μορφή ένταξης σε κάτι τεχνοκρατικά προσδιορισμένο.

Η έννοια της ένταξης, με άλλα λόγια, μπορεί να αποτελεί ένα μηχανισμό ενσωμάτωσης, αλλά συγχρόνως είναι και μία μέθοδος ομαδοποίησης και αφαίρεσης των ατομικών χαρακτηριστικών που διέπουν μία ανθρώπινη οντότητα (Foucault, 2004). Η εξομάλυνση των ρόλων καθημερινής ζωής που έχει ο/η κάθε άνθρωπος, η παγκοσμιοποίηση και το καπιταλιστικό σύστημα αλλά και η μαζική κουλτούρα είναι παραδείγματα που ένας/μία κριτικός/κριτική παιδαγωγός είναι σε θέση να τα αναγνωρίσει και να πάρει τη θέση ενός/μίας κριτικού/κριτικής ακτιβιστή/ακτιβίστριας (Freire and Shor, 2008). Η έννοια, ωστόσο, της συμπερίληψης όπου τα άτομα περιλαμβάνονται από κοινού σε ένα σύνολο που συνδιαμορφώνεται από τα ίδια του τα μέλη και τα ατομικά χαρακτηριστικά τους, ίσως να αλλάζει την κοινωνικοπολιτισμικά προσδιορισμένη αντίληψη της ένταξης τόσο ως λέξη όσο και ως πράξη (Slavin, 2011). Η προσέγγιση της συμπερίληψης στην εκπαιδευτική διαδικασία μπορεί να είναι ένα μικρό βήμα προς το μετασχηματισμό τόσο της υπάρχουσας σχολικής κουλτούρας όσο και του πολιτικού συστήματος.

4.1. Άλλες Λέξεις και Φράσεις

Στα πλαίσια της κριτικής παιδαγωγικής και του απελευθερωτικού μαθήματος, κατά το οποίο ένα γνωστικό αντικείμενο βρίσκεται ανάμεσα σε δυο γνωστικά υποκείμενα και δεν αποτελεί προνόμιο του ενός, θα μπορούσε να αναπτυχθεί ο διάλογος σχετικά με άλλες λέξεις και φράσεις που χρησιμοποιούνται κατά την καθημερινή ζωή (Darder, 2011).

Διάφορες λέξεις που μπορούν να χρησιμοποιηθούν για να δώσουν κάποιο χαρακτηριστικό γνώρισμα σε έναν/μία άνθρωπο, όπως η 'δυσκολία' και το 'πρόβλημα', επικυρώνουν την αντίληψη της προσωπικής τραγωδίας. Βλέπουν τον/την άνθρωπο ως ιδιώτη και όχι ως ενεργό/ενεργή πολίτη που βρίσκεται σε συνεχή διάλογο με την κοινωνία και δεν συνάδουν με το δημοκρατικό πνεύμα (Jaques, 2004).

Άλλο χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο επιθετικός προσδιορισμός «ευπαθής» στη λέξη ομάδα. Η έννοια της ομάδας, για αρχή, ακολουθεί τη συστημική προσέγγιση, όπου η ομάδα δεν φτιάχνεται αλλά διαμορφώνεται και ανασχηματίζεται διαρκώς τόσο από τα άτομα όσο και από τις συνθήκες που την αποτελούν (Μπαρμπαγιάννης και Μακρुकώστα, 2018). Η συστημική σκέψη εστιάζει στα επιμέρους στοιχεία που συνθέτουν ένα σύστημα – όπως ακριβώς και η ίδια η εκπαίδευση. Η ομάδα, ακριβώς όπως και η εκπαίδευση, σύμφωνα με τους Freire και Shor (2008) είναι ένα ζωντανό σύστημα που πράττει. Οπότε, τοποθετώντας, τον όρο 'ευπαθή' δίπλα σε ένα τέτοιο ζωντανό σύστημα, νοηματοδοτείται και η έλλειψη της καλής λειτουργίας του.

Τέλος, χρήσιμο θα ήταν να αναφερθεί η έννοια της θεραπείας στα πλαίσια της εκπαίδευσης των αναπήρων. Ο καταιγισμός του ατόμου στο να εμπλακεί σε διάφορα εκπαιδευτικά προγράμματα από επαγγελματίες εργοθεραπευτές, φυσικοθεραπευτές και λογοθεραπευτές, δηλώνει και την ανάγκη για τη θεραπεία αυτού που έχει. Άμεσα αυτό νοηματοδοτεί την αναπηρία ως μία ασθένεια που χρειάζεται ίαση, ως ένα πρόβλημα που χρειάζεται λύση. Για ακόμη μία φορά, η προσαρμογή γίνεται αντιληπτή ως μία υποχρέωση του ατόμου έναντι στην κοινωνία και όχι ως μία δυνατότητα της πολιτείας για προσαρμογή στα ατομικά χαρακτηριστικά των πολιτών της (Oliver, 2009).

5. Συμπεράσματα

Η σύνδεση του θεωρητικού πλαισίου με την κλινική πρακτική και ιδιαίτερα υπό το πρίσμα της συνεχούς αμφισβήτησης και κριτικής σκέψης, οδηγεί σε πολλά αδιέξοδα και ερωτηματικά, κάτι που αντί να προκαλεί μία δίψα για περισσότερη ανακάλυψη, τρομάζει και απορρίπτει. Αυτή η προσπάθεια ανακάλυψης νέων εκφάνσεων αλλά και ανασχηματισμού των κυρίαρχων αφηγήσεων που έχουν συν-δημιουργηθεί, οδηγεί σε μία πιο πολυπρισματική οπτική της αλήθειας της αναπηρίας ως κοινωνική σύμβαση/κατασκευάσμα και τη συνδέει τελικά τόσο με την επαγγελματική πρακτική όσο και με τις προσωπικές ιστορίες των ανθρώπων που μετέχουν στην εκπαιδευτική διαδικασία, υπό οποιοδήποτε ρόλο.

Η γλώσσα, δε, που χρησιμοποιούμε είναι μία γλώσσα αδυναμιών, και συστημικά μιλώντας, όσο πιο πολύ μιλάς τη γλώσσα των αδυναμιών, τόσο περισσότερες αδυναμίες δημιουργούνται και vice versa (κυκλική αιτιότητα). Πώς μπορούμε να μετατρέψουμε αυτή τη γλώσσα, σε μία γλώσσα δυνατοτήτων; Πώς μπορούμε αντί να βοηθάμε, να είμαστε αξιοποιήσιμοι • αντί για ένταξη, να δρούμε συμπεριληπτικά • αντί για διαφορετικότητα, να προσεγγίζουμε την ετερότητα • αντί για τον άνθρωπο, να συν-εκπαιδευόμαστε με και σε ολόκληρο το σύστημα.

«Οτιδήποτε λέγεται, λέγεται από κάποιον. Κάθε σκέψη γεννά έναν κόσμο και σαν τέτοια είναι μια ανθρώπινη δράση που πραγματοποιείται από συγκεκριμένο άτομο σε συγκεκριμένο τόπο» (Maturana & Varela, 1992).

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Barnes, C., Oliver, M. & Barton, L. (2002). Introduction. In C. Barnes, M. Oliver & L. Barton, (Eds.), *Disability Studies Today*. Cambridge: Polity Press.
- Darder, A. (2011). Δημιουργώντας τις συνθήκες για πολιτισμική δημοκρατία στην τάξη. Στο Μ. Νικολακάκη (Επιμ.), *Η κριτική παιδαγωγική στον νέο Μεσαίωνα*. Αθήνα: Σιδέρη.
- Foucault, M. (2004). *Η ιστορία της τρέλας* (Μτφ. Φ. Αμπατζοπούλου). Αθήνα: Ηριδανός.
- Freire, P. (2011). Για το δικαίωμα και το καθήκον να αλλάξουμε τον κόσμο. Στο Μ. Νικολακάκη (Επιμ.), *Η κριτική παιδαγωγική στον νέο Μεσαίωνα*. Αθήνα: Σιδέρη.
- Freire, P., Shor, I. (2011). *Απελευθερωτική παιδαγωγική. Διάλογοι για τη μετασχηματιστική εκπαίδευση* (Γ. Κουλαουζίδης, Μεταφ.). Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Freud, S. (2005). *Εισαγωγή στην Ψυχανάλυση* (Μτφ. Α. Πάγκαλος). Αθήνα: Γκοβόστη.
- Goffman, E. (1994). *Άσυλα* (Μτφ. Ξ. Κομνηνός). Τρίκαλα: Ευρύαλος.
- Goffman, E. (2001). *Στίγμα. Σημειώσεις για τη Διαχείριση της Φθαρμένης Ταυτότητας* (Μτφ. Δ. Μακρυνιώτη). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Gray, C. (2003). *Κοινωνική προσαρμογή* (Μτφ. Ε. Μιχαλέτου). Αθήνα: Σαββάλας.
- Jaques, D. (2004). *Μάθηση σε ομάδες* (Μτφ. Ν. Φίλιπς). Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Maturana, H. R., & Varela, F. (1992). *The Tree of knowledge: The biological roots of human understanding*. Boston: Shambhala.
- Oliver, M. (2009). *Αναπηρία και Πολιτική* (Μτφ. Θ. Μπεκερίδου). Αθήνα: Επίκεντρο.
- Slavin, R. E. (2007). *Εκπαιδευτική Ψυχολογία* (Μτφ. Ε. Εκκεκάκη). Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Thomas, C. (2004). Disability and impairment. In J. Swain, S. French, C. Barnes & C. Thomas, (Eds.), *Disabling Barriers – Enabling Environments* (pp. 21-27). London: SAGE.
- Union of Physically Impaired Against Segregation, (1976). *Fundamental Principles of Disability*. London.
- Γεωργόπουλος, Γ. (2009). Κ.Α.Α.Π Βούλας - Καινοτομίες. *Εισήγηση που παρουσιάστηκε στην ημερίδα με θέμα «Διοικητική Ενημέρωση»*. Αθήνα.
- Γραμματάς, Θ. (2004). *Το Θέατρο στο Σχολείο. Μέθοδοι Διδασκαλίας και Εφαρμογής*. Αθήνα: Ατραπός.
- Μπαμπινιώτης, Γ. (2011). *Ετυμολογικό λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας* (2η έκδ.). Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας.
- Μπαρμπαγιάννης, Π., & Μακρυκώστα, Κ. (2018). Η έννοια της ομάδας στο θεατρικό παιχνίδι. *Εισήγηση που παρουσιάστηκε στο ετήσιο πρόγραμμα 'Θεατρικό Παιχνίδι και Ειδική Αγωγή' του Aegean College*. Αθήνα.
- Παναγιωτάκη, Α., & Τρούλη, Κ. (2016). Αναπτύσσοντας τη Δημιουργικότητα μέσα από το Θεατρικό Παιχνίδι. Στο Κ. Καρράς, Μ. Σακελλαρίου, Α. Πεδιαδίτης, Μ. Δρακάκης (Επιμ.), *Παιδαγωγική της Χαράς - Προς ένα αντισυμβατικό σχολείο*. Ρέθυμνο: Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- Χατζηρήστου, Χ. (2015). *Πρόληψη και Προαγωγή της Ψυχικής Υγείας στο Σχολείο και στην Οικογένεια*. Αθήνα: Gutenberg.

Το μέλλον του κινηματογραφικού και μουσειακού κλάδου και οι προτιμήσεις των καταναλωτών

Αχιλλέας – Μιχαήλ Κανέλλης

*Τμήμα Διοίκησης Επιχειρήσεων και Τουρισμού, ΕΛ.ΜΕ.ΠΑ.
kanellisachilleas@gmail.com, dt20010@edu.hmu.gr*

Ειρήνη Παπαδάκη

*Επίκουρη καθηγήτρια, Τμήμα Διοίκησης Επιχειρήσεων και Τουρισμού, ΕΛ.ΜΕ.ΠΑ.
eirpapadaki@hmu.gr*

Περίληψη

Η παρούσα έρευνα εξετάζει τη συμπληρωματική σχέση του κινηματογράφου με τον ψηφιακό κινηματογράφο και των μουσείων με τις ψηφιακές συλλογές μουσείων αντίστοιχα. Το κείμενο αυτό παρουσιάζει μια ποσοτική έρευνα, μέσα από δείγμα ευκολίας, στη φοιτητική κοινότητα του Ελληνικού Μεσογειακού Πανεπιστημίου (ΕΛΜΕΠΑ). Το δείγμα αποτελείται από φοιτητές και επιλέχθηκε στη βάση της εξοικειώσής του με τα ψηφιακά μέσα, καθώς θεωρήθηκε ότι ήδη δαπανά μεγάλο μέρος του χρόνου του στο ψηφιακό περιβάλλον, ενώ δεν έχει προλάβει να ζήσει πολύ τη συμβατική μορφή των εξεταζόμενων κλάδων, χωρίς την ταυτόχρονη παρουσία τους στο ψηφιακό περιβάλλον. Ο χρόνος διεξαγωγής της έρευνας ήταν το διάστημα Νοεμβρίου-Δεκεμβρίου του 2022 και το δείγμα αποτελείται από εκατό ένα άτομα (101), που κλήθηκαν να απαντήσουν σε ερωτήματα σχετικά με τις προτιμήσεις και τον τρόπο πρόσβασής τους σε κλάδους όπως οι συναυλίες, το θέατρο, τα φεστιβάλ, ο κινηματογράφος και τα μουσεία. Η εργασία αναφέρεται επίσης σε στρατηγικές επέκτασης των κλάδων, μέσα από την επέκταση της επιρροής της κανονικής τους λειτουργίας ως ωφέλιμα αγαθά. Τέλος, η έρευνα καταλήγει στο συμπέρασμα ότι πολιτιστικές βιομηχανίες όπως ο κινηματογράφος και τα μουσεία προσφέρουν ένα είδος θέασης που μπορεί να διαμεσολαβηθεί και να προβληθεί από απόσταση. Η ψηφιακή παρουσία τους λειτουργεί ως «συμπληρωματικό» αγαθό, ενώ η μείωση του αριθμού των επισκεπτών σε μουσεία και κινηματογραφικές αίθουσες φαίνεται να προκαλείται από οργανικά προβλήματα των ίδιων των οργανισμών κι όχι από τον ψηφιακό μετασχηματισμό.

Λέξεις-κλειδιά: μουσεία, κινηματογράφος, τεχνοπολιτισμός, ψηφιακός μετασχηματισμός, αγορά.

1. Εισαγωγή

Πολλοί μελετητές, αλλά και επισκέπτες πολιτιστικών χώρων, υιοθετούν μια δυστοπική θεώρηση του ψηφιακού μετασχηματισμού των πολιτιστικών βιομηχανιών, υποστηρίζοντας ότι η ψηφιακή συνθήκη θα απομακρύνει το κοινό από τον παραδοσιακή, δια ζώσης επαφή με τα πολιτιστικά αγαθά. Είναι όμως πλέον κατανοητό ότι η ψηφιακή επικοινωνία με τα εκθέματα ενός μουσείου μπορεί να πραγματοποιηθεί και κατά τη διάρκεια της φυσικής μας παρουσίας (πέρα από εξ αποστάσεως), μέσω επαυξημένων τεχνολογιών, εμπλουτίζοντας το «*story telling*» κάθε εκθέματος, ενώ αντίθετα σε έναν κινηματογράφο, φαίνεται ότι οι ψηφιακές πλατφόρμες τείνουν να μειώσουν σε μεγάλο βαθμό την επίσκεψη στις κινηματογραφικές αίθουσες. Ο βαθμός που έχει επηρεάσει τη ζωή μας η ψηφιακή επανάσταση είναι τόσο μεγάλος, που κατά την περίοδο της πανδημίας, παρατηρήθηκε ότι αρκετά είδη ψυχαγωγίας παρουσιάστηκαν και σε ψηφιακή μορφή. Μένει να φανεί, αν η εξέλιξη της τεχνολογίας θα ενισχύσει το κοινωνικό νόημα ενός εκθέματος, εάν μπορεί να προσελκύσει καινούργιο κοινό και αν ο ψηφιακός κινηματογράφος βοηθήσει στην εξέλιξη των κινηματογραφικών αιθουσών.

2. Ερευνητικοί στόχοι

Η εν λόγω έρευνα έχει ως στόχο να αποδείξει τη συμπληρωματική σχέση του κινηματογράφου με τον ψηφιακό κινηματογράφο και της φυσικής περιήγησης στα μουσεία με την ψηφιακή περιήγηση, σε σύγκριση με άλλες πολιτιστικές βιομηχανίες, όπως η μουσική, τα φεστιβάλ/εκδηλώσεις και οι παραστατικές τέχνες. Σημαντικός επίσης στόχος αυτής της έρευνας είναι να αποτυπωθούν οι δυνητικές μελλοντικές τάσεις των «ψηφιακών πολιτών», και οι δυνατότητες διαφοροποίησης και εμπλουτισμού του ήδη υπάρχοντος προσφερόμενου πολιτιστικού αγαθού ανά εκάστοτε βιομηχανία. Μπορούν εν τέλει οι συγκεκριμένες πολιτιστικές βιομηχανίες να προσαρμοστούν στους μελλοντικούς καταναλωτές, στην εξέλιξη της εικονικής πραγματικότητας και της ψηφιακής εικόνας/μετάδοσης και στην επιρροή των αγαθών της ψηφιακής παραγωγής και οικονομίας;

3. Βιβλιογραφική ανασκόπηση

Στη βιβλιογραφία έχουν καταγραφεί απόψεις τόσο δυστοπίας, όσο και ουτοπικής, άκριτης υιοθέτησης της ψηφιακής συνθήκης (Θεοδοσίου & Παπαδάκη, 2018). Τα ψηφιακά μουσεία έχουν χαρακτηριστεί ως υποκατάστατα ή συμπληρωματικά των φυσικών μουσειακών χώρων. Τα ψηφιακά μουσεία παρέχουν μια εικονική εμπειρία, αλλά ορισμένοι υποστηρίζουν ότι αποτελούν υποκατάστατο των φυσικών μουσείων, καθώς προσφέρουν πρόσβαση σε συλλογές που διαφορετικά μπορεί να είναι απρόσιτες και παρέχουν στους επισκέπτες μια πιο καθηλωτική εμπειρία, μέσω της χρήσης της εικονικής πραγματικότητας. Ωστόσο, άλλοι υποστηρίζουν ότι τα ψηφιακά μουσεία δεν μπορούν να αναπαράγουν την απτή εμπειρία που προσφέρουν τα φυσικά μουσεία και το ζήτημα της αυθεντικότητας παραμένει. Τα ψηφιακά μουσεία μπορούν επίσης να θεωρηθούν ως συμπληρωματικά, καθώς μπορούν να παρέχουν στους επισκέπτες πληροφορίες υποβάθρου και πλαίσιο, τα οποία μπορεί να μην είναι διαθέσιμα σε ένα φυσικό μουσείο και μπορούν να επεκτείνουν την εμπειρία του μουσείου πέρα από τον φυσικό χώρο.

Η σχέση μεταξύ του παραδοσιακού και του ψηφιακού κινηματογράφου έχει επίσης συζητηθεί. Οι υποστηρικτές του ψηφιακού κινηματογράφου υποστηρίζουν ότι προσφέρει υψηλότερη ποιότητα εικόνας και ήχου, καθώς και μεγαλύτερη ευελιξία όσον αφορά τη διανομή και την προβολή. Ωστόσο, οι κριτικοί του υποστηρίζουν ότι δεν μπορεί να αναπαράγει τη μοναδική οπτική και αισθητική εμπειρία που προσφέρει ο παραδοσιακός κινηματογράφος. Ο ψηφιακός κινηματογράφος μπορεί να θεωρηθεί συμπληρωματικός του παραδοσιακού κινηματογράφου, καθώς μπορεί να βελτιώσει την κινηματογραφική εμπειρία παρέχοντας στο κοινό υψηλότερη ποιότητα και ευρύτερη διανομή ταινιών.

4. Στρατηγικές επιβίωσης των κλάδων στο μέλλον και επέκταση των δυνατοτήτων της παραγωγής αγαθών εμπειρίας

Αρχικά, η αργή μεταφορά (ή και η απουσία αυτής) αυτών των δύο κλάδων στο ψηφιακό κανάλι διανομής, οδήγησε τρίτες εταιρίες να εκμεταλλευτούν αυτήν την αγορά. Αυτό συμβαίνει εξαιτίας της μεταβολής της ζήτησης από την κατανάλωση αγαθών στον ελεύθερο χρόνο των ατόμων μακριά από το σπίτι στην κατανάλωση αγαθών στον ελεύθερο χρόνο των ατόμων μέσα στο σπίτι, μετά την εμφάνιση νέων πολιτιστικών και δημιουργικών βιομηχανιών (Θεοδοσίου & Παπαδάκη, 2018), όπως τα βιντεοπαιχνίδια και οι πλατφόρμες μετάδοσης ψηφιακών ταινιών και σειρών (Οικονόμου, 2003; Μπούνια, 2005; Μπούνια & Οικονόμου, 2008). Πάνω σε αυτό το επιχειρηματικό μοντέλο καλούνται να «πατήσουν» τα

μουσεία και οι κινηματογράφοι για να επιβιώσουν στον 21^ο αιώνα και να εξελίξουν τις υπηρεσίες τους. Η προσθήκη μιας νέας εμπειρίας που θα λειτουργήσει συμπληρωματικά στο βασικό τους αγαθό, θα μπει στην ψηφιακή οικονομία σαν υποκατάστατο των ήδη υπαρχουσών ψηφιακών εμπειριών ελεύθερου χρόνου.

Ωστόσο, ένα νόμισμα έχει πάντα δύο όψεις. Αρχικά, είναι σημαντική στρατηγικά η χρήση της ψηφιακής τεχνολογίας για τα οικονομικά μεγέθη αυτών των δύο κλάδων (Γιαννούτσου κ.α., 2016). Πρώτα από όλα, στην περίπτωση του νεανικού κοινού, το οποίο αξιοποιεί πλήρως ενέργειες, όπως αυτές της ψηφιακής εγγραμματοσύνης, που οδηγεί τα παιδιά να περιηγούνται για πολλές ώρες στο διαδίκτυο. Στην περίπτωση πολιτιστικών βιομηχανιών όπως ο κινηματογράφος και τα μουσεία, το δεδομένο της «κατάχρησης» των ψηφιακών μέσων από το νεανικό κοινό θα μπορούσε να λειτουργήσει θετικά, εάν οι οργανισμοί έβρισκαν δημιουργικούς τρόπους να φέρουν αυτά τα κοινά στους χώρους τους, φυσικούς ή ψηφιακούς. Έχει εξάλλου αποδειχθεί ότι η ψηφιακή παρουσία μπορεί να λειτουργήσει ως πρόσκληση στην αυθεντική εμπειρία. Ο κινηματογράφος θα μπορούσε να επενδύσει στη δημιουργία εκπαιδευτικών προγραμμάτων ως ντοκιμαντέρ ή μέσω μικρών φιλμ, ενισχύοντας την αγάπη για την έβδομη τέχνη. Από την άλλη μεριά και το μουσείο (ως ωφέλιμο αγαθό) θα μπορούσε να δημιουργήσει για τους μικρούς περιηγητές ψηφιακές διαδρομές σε σημεία ενδιαφέροντος που συμβαδίζουν με αυτά που τα παιδιά μαθαίνουν στα σχολικά/παιδικά βιβλία, ή ολιγοσέλιδα ψηφιακά παιδικά βιβλία γνώσεων (για επαναστόχευση, σχεσιακό μάρκετινγκ) ή ακόμη και παιχνίδια γνώσεων βασισμένα στα εκθέματα του μουσείου (Αργύρης, 2018). Για άλλα στοχευόμενα/ειδικά κοινά (όπως τα άτομα που είτε είναι πολύ μεγάλα σε ηλικία, έχουν προβλήματα κίνησης, είναι ΑΜΕΑ, ή ζουν σε απομακρυσμένες περιοχές), ο ψηφιακός τρόπος κατανάλωσης εμπειριών μπορεί να δημιουργήσει επιπρόσθετες πηγές εσόδων (οριακά έσοδα), οι οποίες μπορούν να επενδυθούν εκ νέου, είτε στην προσφορά υπηρεσιών με φυσική παρουσία, είτε από το σπίτι. Όμως, πέρα από την παροχή προσβασιμότητας σε εμπειρίες που μέχρι πρότινος δεν είχαν τα παραπάνω άτομα, σημαντικός είναι και ο ρόλος της ψηφιακής δράσης αυτών για τη διεξαγωγή εκπαίδευσης, εξοικείωσης και διαμόρφωσης καταναλωτικών προτύπων (Nikonanopou & Bounia, 2014).

Τελικά τι πρέπει να κρατήσουμε από αυτήν την εξέλιξη; Η είσοδος σε μια νέα αγορά με το ίδιο ακριβώς προϊόν, μπορεί μόνο να μας ευνοήσει. Πιο συγκεκριμένα, η ύπαρξη διαφόρων ειδών καταναλωτών και η ικανοποίησή τους, μέσω της ψηφιακής προσβασιμότητας ή της καλύτερης απτής εμπειρίας, μπορεί να θεωρηθεί ίσως ως υποκατάσταση των πλατφορμών μεταδόσεων ταινιών για τον κινηματογράφο και εκμετάλλευση μιας νέας αγοράς για τα μουσεία. Αρνητικά σημεία θα μπορούσαν να θεωρηθούν η έλλειψη κοινωνικοποίησης σε χώρους εκδηλώσεων, συναντήσεων και αλληλεπίδρασης με τον κόσμο ή η εξέλιξη της οικονομίας που έχει αναπτυχθεί γύρω από αυτές τις επιχειρήσεις, όπως για παράδειγμα καφετέριες και εστιατόρια. Όπου εξελίσσεται η υπηρεσία, θα δούμε νέες πληρότητες στις αίθουσες μας, είτε κινηματογράφου είτε μουσείου (κυρίως από άτομα με προβλήματα όρασης, τα οποία θα μπορούν να αισθανθούν πράγματα μέσα από την αφή ή την ακοή).

5. Μεθοδολογία Έρευνας

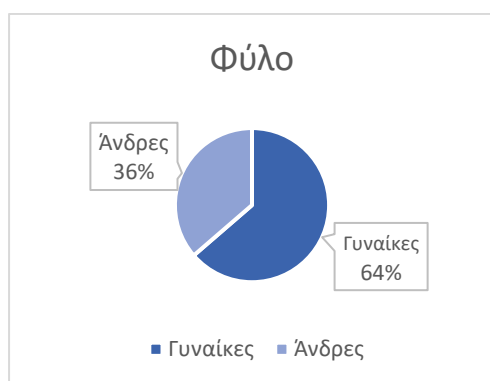
Για να δοθούν οι απαντήσεις στα παραπάνω ερευνητικά ερωτήματα, χρησιμοποιήθηκε ερωτηματολόγιο σε δείγμα 101 ατόμων. Το μεγαλύτερο ποσοστό των ερωτηθέντων ανήκε στην ηλικιακή ομάδα 16-23 ετών, ακριβώς επειδή αυτά τα άτομα έχουν μεγαλώσει

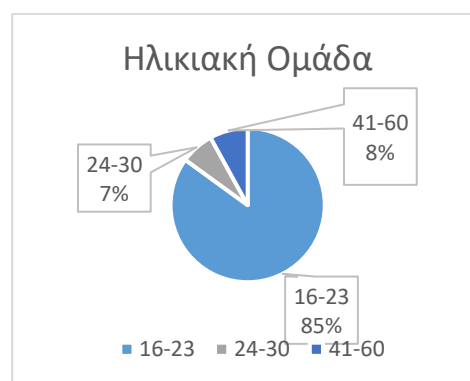
παράλληλα με τη γιγάντωση του ρυθμού ανάπτυξης της τεχνολογίας. Οι ερωτήσεις αφορούν τις χρονικές περιόδους πριν, κατά τη διάρκεια και μετά την καραντίνα του COVID-19, όπου η τεχνολογία στον χώρο του πολιτισμού εξελίχθηκε πολύ ραγδαία, γιατί έμελλε να προσαρμοστεί και να καλύψει ένα τεράστιο κενό αναγκών ψυχαγωγίας που δημιουργήθηκε στην αγορά από τη μη λειτουργία των φυσικών μορφών των πολιτιστικών χώρων.

6. Ανάλυση αποτελεσμάτων

Το δείγμα της έρευνας αποτελείται από 37 άνδρες και 64 γυναίκες, ηλικιακής ομάδας κυρίως 16 έως 23, ποσοστό που φτάνει και το 85%. Ο λόγος που προτιμήθηκε η πλειοψηφία του δείγματος να αποτελείται από άτομα νεαρής ηλικίας είναι λόγω του ότι αυτά τα άτομα έχουν μεγαλώσει παράλληλα με την εξέλιξη της τεχνολογίας στη μορφή που τη γνωρίζουμε σήμερα και κατ' επέκταση, έχουν διαφορετικές καταναλωτικές συνήθειες απέναντι σε αγαθά και υπηρεσίες όπως είναι και αυτά που προσφέρουν οι πολιτιστικές (και οι δημιουργικές) βιομηχανίες.

Διάγραμμα 1. Η κατανομή του φύλου ομάδων

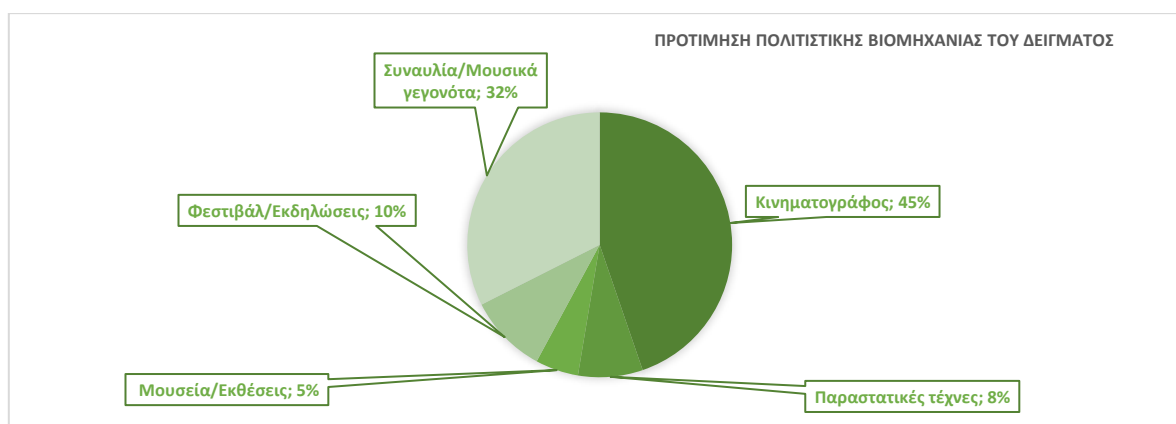

Διάγραμμα 2. Η κατανομή των ηλικιακών ομάδων

Στην ερώτηση για το ποια είναι η αγαπημένη πολιτιστική βιομηχανία του κοινού, σε σειρά κατάταξης από το 1 έως το 5, οι απαντήσεις που δόθηκαν για την 1^η και 5^η προτίμηση αντίστοιχα είναι οι εξής (στις προτιμήσεις 2, 3 και 4, υπάρχει συχνή εναλλαγή των μεσaiών πολιτιστικών βιομηχανιών):

1. Κινηματογράφος	3. Φεστιβάλ/εκδηλώσεις
2. Συναυλία/Μουσικά γεγονότα.	4. Παραστατικές τέχνες
	5. Μουσεία

Διάγραμμα 2. Προτιμήσεις του δείγματος στις πολιτιστικές βιομηχανίες

Αυτό φανερώνει την επιρροή των πρώτων δύο στις προτιμήσεις πολιτιστικών βιομηχανιών, από το κοινό τους, λόγω της μαζικής παραγωγής, με μικρό οικονομικό κύκλο (το προϊόν ανακυκλώνεται επειδή ενημερώνεται συνεχώς με νέα έκδοση σε σύντομο χρονικό διάστημα πριν την ωρίμανσή του), αλλά και των στρατηγικών προβολής και προώθησης που χρησιμοποιούνται από τις εταιρίες των εν λόγω κλάδων (κινηματογραφικές και μουσικές παραγωγές). Τόσο ο καταγιγισμός διαφημίσεων, όχι μόνο σε μορφή βίντεο, αλλά και ως συνεργασία με δημοφιλή άτομα (viral/influencer marketing), όσο η συνεχής παραγωγή συμπληρωματικών προϊόντων (αναμνηστικών/ σουβενίρ) τα οποία στοχεύουν στο γρήγορο ξάφνιασμα του αγαθού είτε είναι μια ταινία είτε ένας μουσικός δίσκος, επαναστοχεύουν τον καταναλωτή, δημιουργώντας του συναισθήματα, γεγονός που τον ωθεί να ψάξει το πολιτιστικό αγαθό ξανά στην ψηφιακή του μορφή.

Πάνω σε αυτό, είναι σημαντικό να αναφερθεί (ειδικά για τον κινηματογράφο), πως το διαδίκτυο και γενικότερα η τεχνολογία βοηθάει τις εταιρείες να μεγαλώσουν την προσφορά του κύριου προϊόντος τους, δηλαδή των ταινιών, μέσω του ψηφιακού κινηματογράφου, και έτσι να αναπτύξουν τη ζήτησή τους, εισχωρώντας παράλληλα σε κοινό που δεν έχει πρόσβαση στο σινεμά για λόγους γεωγραφικούς, υγείας ακόμα και έλλειψης ανάλογων υποδομών. Αυτή η ανάπτυξη του κοινού συμβάλει στη δημιουργία νέου τμήματος αγοράς για την εταιρεία, που μέχρι πρότινος δεν απευθυνόταν, επομένως κερδίζει παραπάνω χρήματα με αυτόν τον τρόπο, κάνοντας τη δυνητική ζήτηση για ταινίες, πραγματική.

Επίσης, σημαντικό είναι να αναλογιστεί κανείς σε αυτό το σημείο, ότι το επιπρόσθετο αυτό κανάλι διανομής του αγαθού προς τον καταναλωτή, μέσω της τεχνολογίας, ίσως μπορεί να μετατραπεί σε ένα εργαλείο μάρκετινγκ σχέσεων, στο οποίο οι εταιρίες μπορούν να ψυχαγωγούν το κοινό τους, ενώ παράλληλα του δημιουργούν το καταναλωτικό πρότυπο του «κινηματογράφου φίλου», με μονοπωλιακή ωστόσο διάθεση, για δυνητική τους επίσκεψη με φυσική παρουσία στον κινηματογράφο για να δουν από εκεί την προβολή της ταινίας. Άρα, αυτή η μορφή διαπαιδαγώγησης δημιουργεί δυνητικούς καταναλωτές κινηματογράφου, πέρα από τους καταναλωτές ταινιών και επίσης ο κινηματογράφος, αν προσαρμοστεί και αυτός και κάνει κάποιες αλλαγές που θα αναφερθούν παρακάτω, μπορεί να επαναφέρει την πελατεία που είχε τα προηγούμενα χρόνια.

Τέλος, τα μουσεία και οι παραστατικές τέχνες, σαφώς έχουν μικρότερο κοινό, καθώς προϋποθέτουν κάποια μορφή εξοικείωσης και γνώσης πάνω σε ένα έργο ή έκθεμα που θα δει ο εκάστοτε καταναλωτής ενώ, πέρα από αυτό, η εκπαίδευση για το θέατρο, τον χορό, τη

ζωγραφική και την πολιτιστική κληρονομιά σταματούν κυρίως στο δημοτικό και δεν ακολουθούν τη μόρφωση ενός νεαρού ατόμου έως και την ενηλικίωση.

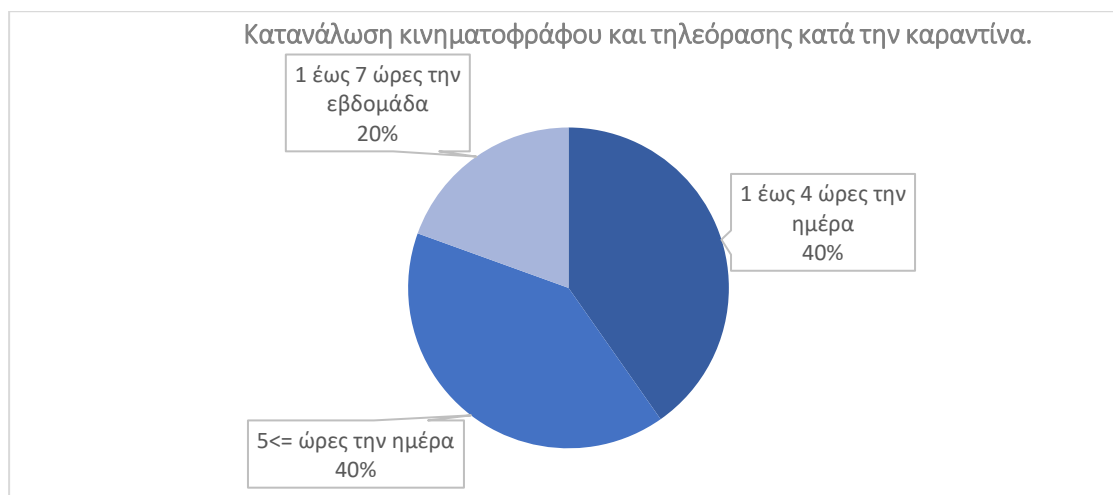
Στο διάγραμμα που ακολουθεί αποτυπώνονται οι απαντήσεις του δείγματος όσον αφορά τη συχνότητα επισκέψεων σε αγαθά εμπειρίας πριν την καραντίνα. Θα δούμε ότι ο κινηματογράφος είναι το πιο εύκολα «αναλώσιμο» (ή προτιμότερο) καταναλώσιμο αγαθό εμπειρίας, με επισκέψεις 4 φορές τον μήνα από δυο ερωτηθέντες και 2 φορές τον μήνα από 19 ερωτηθέντες. 35 άτομα δήλωσαν ότι επισκέπτονται κινηματογραφικές αίθουσες από 1 έως 2 φορές το τρίμηνο, 18 άτομα απάντησαν ότι επιλέγουν να δουν μια κινηματογραφική ταινία μια ή δυο φορές το εξάμηνο, 17 φορές δόθηκε η απάντηση μια με δύο φορές τον χρόνο και 7 φορές καθόλου. Αυτό συμβαίνει ίσως για πολλούς λόγους.

Διάγραμμα 4. Κατανάλωση αγαθών εμπειρίας πριν την καραντίνα

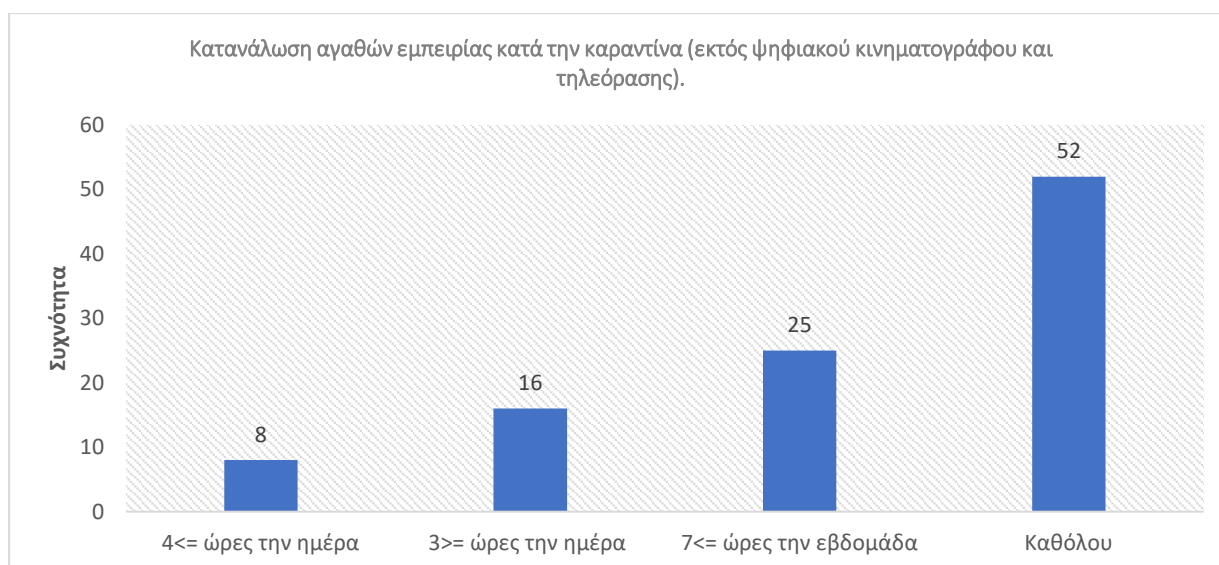
Πρώτα από όλα, η προσφορά ταινιών είναι πολύ μεγάλη και εισέρχεται σε μεγάλες ποσότητες στην αγορά του κινηματογράφου και σε διάφορα είδη (genres) για να ικανοποιεί τη ζήτηση του συνόλου των καταναλωτών ταινιών. Έπειτα, είναι η λιγότερη απαιτητική πολιτιστική βιομηχανία, όσον αφορά την ηλικία, τις γνώσεις και το εισόδημα. Ένα παιδί (σε ταινίες όπου επιτρέπεται η είσοδος παιδιών), ένας χαμηλόμισθος (το ποσό για την αγορά εισιτηρίου είναι μονοψήφιος αριθμός) και ένας απλός θεατής, χωρίς γνώσεις πολλές φορές του τι πρόκειται να δει ακριβώς, μπορούν να ευχαριστηθούν επίσης την προβολή της ταινίας. Τέλος, πολύ συχνά, οι παραγωγοί ταινιών, επεκτείνουν τη συνέχεια της ιστορίας μιας ταινίας, κυκλοφορώντας “sequel” οπότε, για όσο καιρό η ιστορία παραμένει «ανεκπλήρωτη», η ταινία θα έχει φανατικούς οπαδούς δημιουργώντας έτσι μια πελατειακή σχέση. Ωστόσο, κατά την περίοδο της καραντίνας, οι κινηματογραφικές αίθουσες, τα μουσεία και οι υπόλοιπες πολιτιστικές βιομηχανίες έπρεπε να μείνουν κλειστές, λόγω νομοθετικών ρυθμίσεων για τον περιορισμό της διασποράς του ιού, και αναγκάστηκαν να αναπτύξουν την ψηφιακή τους παρουσία και επικοινωνία με τις διάφορες ομάδες του κοινού, διότι η ανάγκη αξιοποίησης του μεγάλου σε όγκο ελεύθερου χρόνου ήταν πολύ μεγάλη.

Διάγραμμα 5. Κατανάλωση κινηματογράφου και τηλεόρασης κατά την καραντίνα. εμπειρίας πριν την καραντίνα

Έτσι λοιπόν θα δούμε ότι, στο παραπάνω σχήμα το 40% του δείγματος των νέων, την περίοδο της καραντίνας πάνω από 5 ώρες ημερησίως έβλεπε ταινίες ή σειρές μέσα από ψηφιακές πλατφόρμες μετάδοσης τέτοιου υλικού. Από το υπόλοιπο 60%, το 40% έβλεπε ταινίες ή σειρές για περίπου 1 με 4 ώρες (1 με 2 ταινίες σε διάρκεια) ενώ το υπόλοιπο 20% από μια ώρα περίπου την ημέρα.

Διάγραμμα 6. Κατανάλωση αγαθών εμπειρίας κατά την καραντίνα (εκτός ψηφιακού κινηματογράφου και τηλεόρασης)

Σε αντίθεση με τον κινηματογράφο, η ψηφιακή μορφή στις άλλες πολιτιστικές βιομηχανίες, δεν μπορούσε να αποδώσει το ίδιο καλά, καθώς παραπάνω από τους μισούς ερωτώμενους (52) απάντησαν ότι ουδέποτε κατά την περίοδο της καραντίνας περιηγήθηκαν σε ένα μουσείο, είδαν/άκουσαν ψηφιακά μια συναυλία και το ίδιο ποσοστό αντιστοίχως στις άλλες πολιτιστικές βιομηχανίες. Αυτό σημαίνει ότι τα τεχνολογικά μέσα που υπάρχουν για να μετασχηματίσουν ψηφιακά τις πολιτιστικές βιομηχανίες δεν μπορούν, τουλάχιστον προς

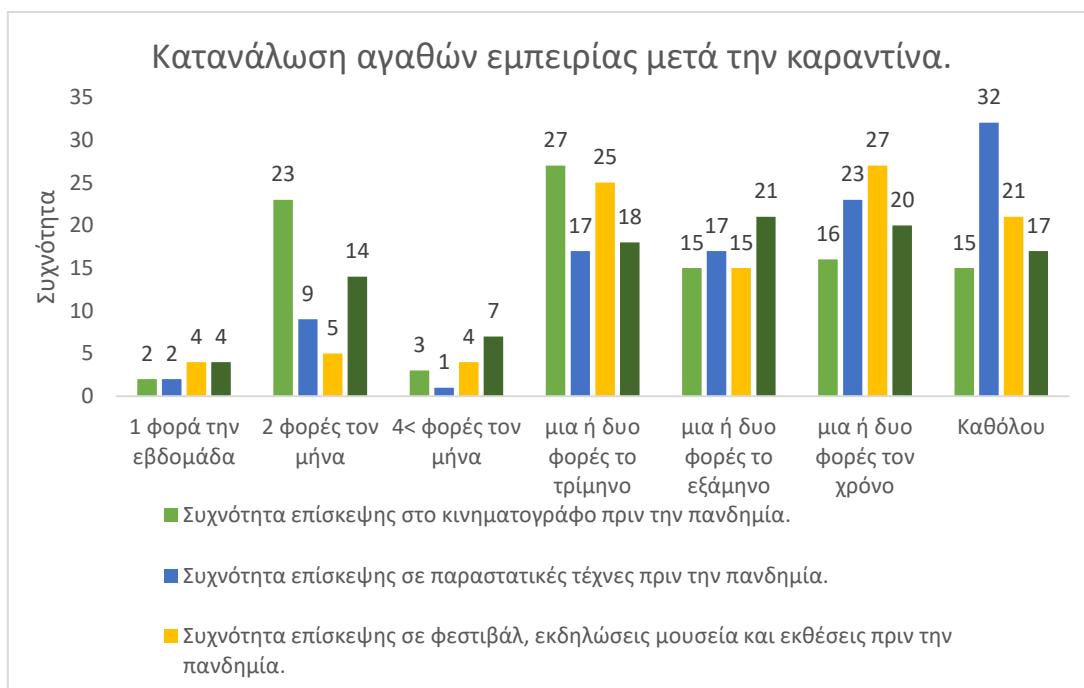

το παρόν, να συμπληρώσουν, ή πόσο μάλλον να υποκαταστήσουν την εμπειρία της φυσικής παρουσία (για τις ηλικίες καταναλωτών 18-23).

Σε επόμενη ερώτηση, που αφορούσε την κατανάλωση αγαθών εμπειρίας μετά την καραντίνα (δηλαδή μετά την ανάπτυξη και την εξοικείωση των χρηστών με τις ψηφιακές πολιτιστικές εμπειρίες), η ζήτηση για τα αγαθά έμεινε η ίδια, με εξαίρεση ότι υπήρξε μεταβολή:

- στη μη επίσκεψη στον κινηματογράφο από 7 σε 15 άτομα,
- στη μη επίσκεψη σε παραστατικές τέχνες από 24 σε 32 άτομα,
- στη μη επίσκεψη σε φεστιβάλ από 6 σε 21 άτομα

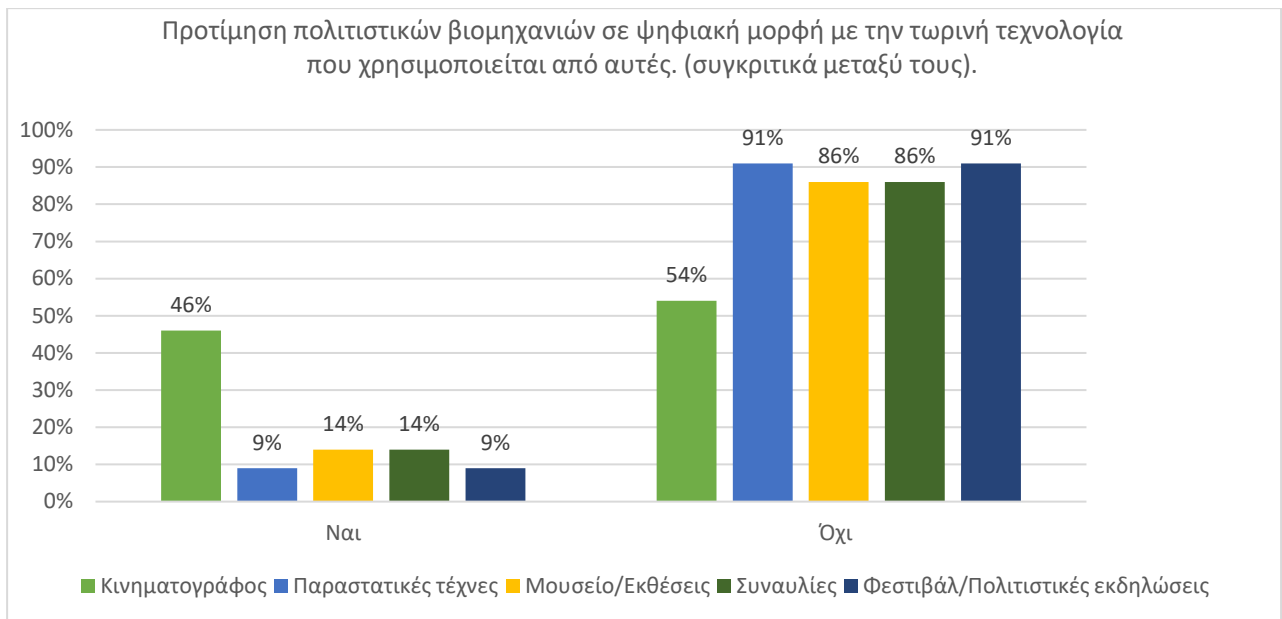
Αυτά τα άτομα φαίνεται ότι δεν ήταν σταθεροί πελάτες των συγκεκριμένων πολιτιστικών βιομηχανιών, καθώς τις επισκέπτονταν μια ή δύο φορές τον χρόνο (βλ. διαγράμματα).

Διάγραμμα 7. Κατανάλωση αγαθών εμπειρίας μετά την καραντίνα.

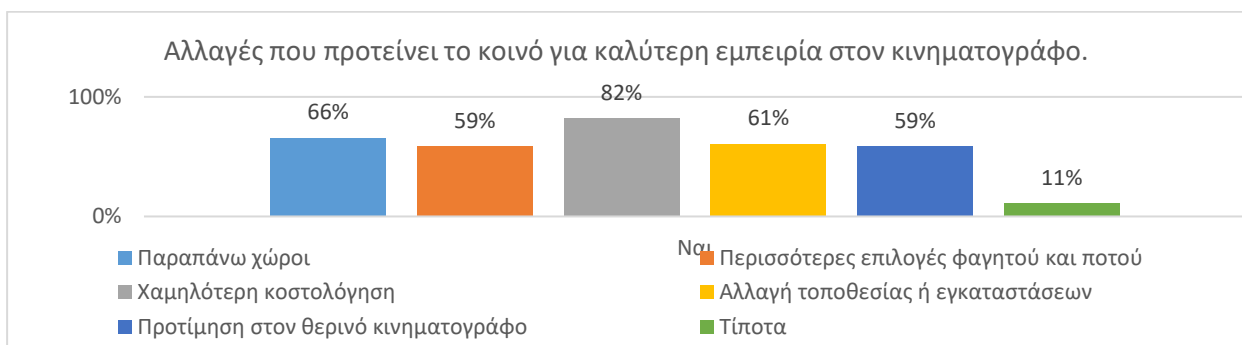
Όλα τα δεδομένα που έχουν συγκεντρωθεί από την έρευνα οδηγούν στις παρακάτω παρατηρήσεις που αφορούν τις προτιμήσεις των καταναλωτών για τις πολιτιστικές βιομηχανίες των κινηματογράφων και των μουσείων, σε σύγκριση με τις υπόλοιπες που επίσης έχουν αναφερθεί. Όταν συγκρίθηκαν οι επιμέρους πολιτιστικές βιομηχανίες στην τωρινή ψηφιακή τους μορφή, τα αποτελέσματα έδειξαν ότι ο κινηματογράφος στην παρούσα του μορφή είναι περισσότερο «φιλικός» από ότι τα άλλα αγαθά, καθώς περίπου οι μισοί του δείγματος (46%) προτιμούν το «home-cinema», σε αντίθεση για παράδειγμα με τα μουσεία, που το 86% προτιμά την περιήγηση στους χώρους του μουσείου με τον παραδοσιακό τρόπο.

Διάγραμμα 8. Προτίμηση πολιτιστικών βιομηχανιών σε ψηφιακή μορφή με την τωρινή τεχνολογία που χρησιμοποιείται από αυτές. (συγκριτικά μεταξύ τους)

Ολοκληρώνοντας, στις τελευταίες ερωτήσεις του ερωτηματολογίου, οι ερωτηθέντες μπόρεσαν να επιλέξουν ανάμεσα σε ορισμένα χαρακτηριστικά που επηρεάζουν άμεσα την εμπειρία του επισκέπτη, καθώς και να καταγράψουν τις απόψεις τους για ενδεχόμενες αλλαγές που χρειάζεται να γίνουν. Αναφορικά με τον κινηματογράφο, το 82% του δείγματος θεωρεί ότι η τιμή τη σημερινή εποχή είναι υψηλή (και υπάρχει και η φθηνότερη λύση του streaming), το 61% θεωρεί ότι είτε η τοποθεσία χρειάζεται αλλαγή, είτε τα τεχνικά χαρακτηριστικά της προβολής της ταινίας χρειάζονται αναβάθμιση (αίθουσες, ανάλυση, 3D, VR), το 59% θεωρεί ότι οι επιλογές προς κατανάλωση φαγητών και ποτών είναι πολύ περιορισμένες, το 66% θεωρεί ότι οι χώροι σε έναν κινηματογράφο πρέπει να επεκταθούν πέρα από τους οργανικούς χώρους διεξαγωγής της ταινίας (αίθουσα προβολής και lobby), για να υπάρχει παραπάνω κίνηση και ενδιαφέρον γύρω από το βασικό προϊόν (ταινία). Μόλις το 11% απάντησε ότι δε χρειάζεται να αλλάξει τίποτα στη λειτουργία των κινηματογραφικών αιθουσών.

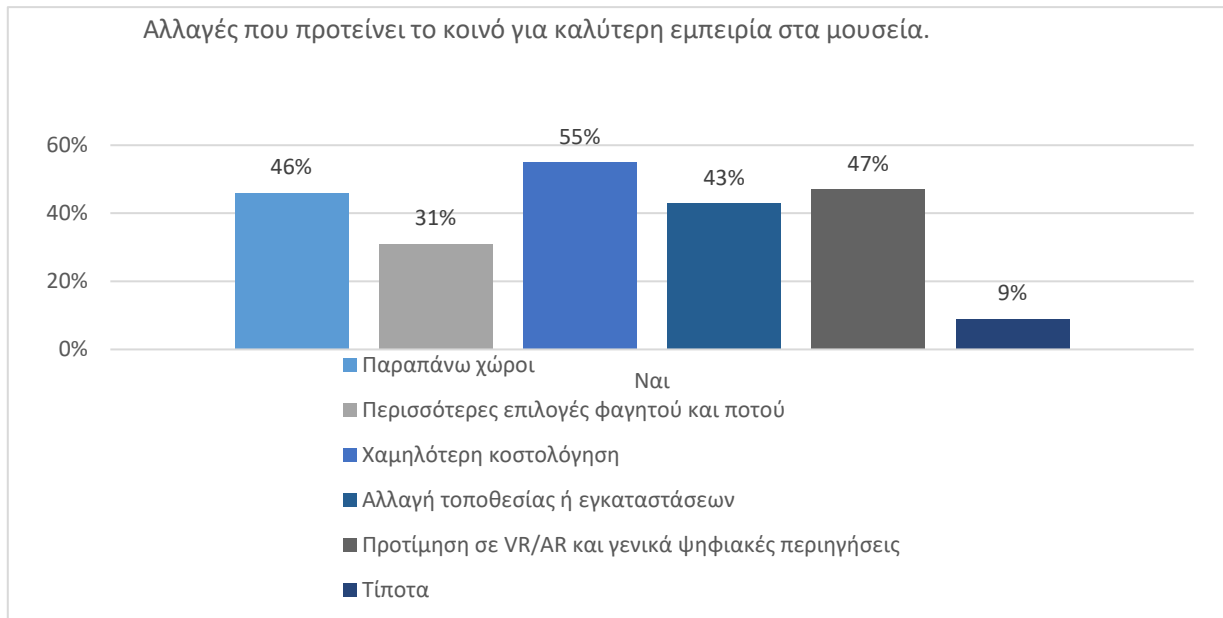

Διάγραμμα 9. Αλλαγές που προτείνει το κοινό για καλύτερη εμπειρία στον κινηματογράφο

Η ίδια λογική ακολουθήθηκε και στα μουσεία, με τη μόνη εξαίρεση ότι σε σχέση με τα υπόλοιπα ποσοστά, το κοινό θα ήθελε να δει VR/AR περιηγήσεις μέσα στο μουσείο, για μια

πιο ρεαλιστική και επαυξημένη εμπειρία. Κάτι τέτοιο θα μπορούσε να επιτευχθεί με τη χρήση της τεχνολογίας, ενώ με αυτόν τον τρόπο το κάθε μουσείο που έχει την παραπάνω δυνατότητα θα έχει μεγαλύτερες πληρότητες από το σημείο της επένδυσης και έπειτα.

Διάγραμμα 10. Αλλαγές που προτείνει το κοινό για καλύτερη εμπειρία στα μουσεία

7. Συμπεράσματα

Τα αποτελέσματα της έρευνας έδειξαν πως:

α) Η παρούσα ψηφιακή τεχνολογία που υποστηρίζουν οι διαδικτυακές πλατφόρμες μετάδοσης ταινιών μπορεί να μειώσει σημαντικά την δια ζώσης κατανάλωση ταινιών και β) ότι τα μουσεία θα μπορούσαν να αυξήσουν την επισκεψιμότητά τους, αν εκμεταλλευτούν τεχνολογίες VR/AR εντός των χώρων τους.

Συμπεραίνουμε ότι η καραντίνα τοποθέτησε τις πολιτιστικές βιομηχανίες σε μια μεταβατική συνθήκη, στην οποία αναγκάστηκαν, με σκοπό να μείνουν σε επικοινωνία με το κοινό τους, να παρουσιάσουν ψηφιακές πολιτιστικές δράσεις ή/και υπηρεσίες. Η αναμέτρηση αυτή με την τεχνολογία φαίνεται ότι έφερε νέες ανάγκες των καταναλωτών και νέες δυναμικές εμπειρίες στο προσκήνιο. Θα πρέπει λοιπόν οι πολιτιστικές βιομηχανίες να προβούν σε αλλαγές, λαμβάνοντας υπόψη τις ανάγκες του κοινού και τις νέες συνιστώσες της ψηφιακής τεχνολογίας. Ο συμβατικός κινηματογράφος, μέσα από αλλαγές τόσο στην τιμολόγηση όσο και στην τεχνολογία που χρησιμοποιεί (για παράδειγμα στις αίθουσες προβολής), θα μπορούσε να αυξήσει τη ζήτηση ταινιών με φυσική παρουσία. Το μουσείο θα μπορούσε να επενδύσει στην ψηφιακή δραστηριότητα, αποκτώντας έτσι κοινό που μέχρι πρότινος για διάφορους λόγους δεν μπορούσε να εισέλθει με φυσική παρουσία στους χώρους του (εκδημοκρατισμός), διατηρώντας όμως ταυτόχρονα τη φυσική παρουσία στο μουσείο ή δημιουργώντας μία ελαφρώς διαφοροποιημένη εκδοχή αυτής. Τέλος, από την έρευνα προκύπτει ότι το μεγαλύτερο μέρος του κοινού δεν θεωρεί ότι οι ψηφιακές πολιτιστικές εμπειρίες μπορούν να αντικαταστήσουν τη δια ζώσης επίσκεψη σε

πολιτιστικούς χώρους, αλλά μπορούν να λειτουργήσουν ως «υποστηρικτικά», συμπληρωματικά αγαθά αυτής.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Nikonanou, N. & Bounia, A. (2014). *Digital Applications in Museums: An Analysis from a Museum Education Perspective*. Retrieved from <https://www.researchgate.net/requests/r108547581>
- Αργύρης, Β. (2018). *Το γλωσσικό παιχνίδι ως ψηφιακή διεπίδραση: Ελληνόφωνα και αγγλόφωνα παιχνίδια στο διαδίκτυο* (Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή). Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα. Ανακτήθηκε από <https://freader.ekt.gr/eadd/index.php?doc=43549>
- Γιαννούτσου, Ν. Μπούνια, Α. & Νικονάνου, Ν. (2016). *Μουσειακή Μάθηση και Εμπειρία στον 21ο αιώνα (Museum Learning and Experience in the 21st century)*. Ανακτήθηκε από [https://www.researchgate.net/publication/294872225 Mouseiake Mathese kai Empiria ston 21o aiona Museum Learning and Experience in the 21st century Open access PDF e-book format httprepositorykalliposgrhandle11419712](https://www.researchgate.net/publication/294872225_Mouseiake_Mathese_kai_Empiria_ston_21o_aiona_Museum_Learning_and_Experience_in_the_21st_century_Open_access_PDF_e-book_format_httprepositorykalliposgrhandle11419712)
- Θεοδοσίου, Α. & Παπαδάκη, Ε. (2018). *Πολιτιστικές βιομηχανίες και Τεχνοπολιτισμός: Πρακτικές και Προκλήσεις*. Αθήνα: Νήσος.
- Μπούνια, Α. (2005). *Τα μουσεία ως πολιτιστικές βιομηχανίες: Θέματα και προβληματισμοί – Μια προκαταρκτική συζήτηση*. Αθήνα: Κριτική.
- Μπούνια, Α. & Οικονόμου, Μ. (2008). *Digital Cultural Heritage - The Greek Reality*. Ανακτήθηκε από [https://www.researchgate.net/publication/263769913 Digital Cultural Heritage - The Greek Reality](https://www.researchgate.net/publication/263769913_Digital_Cultural_Heritage_-_The_Greek_Reality)
- Οικονόμου, Μ. (2003). *Μουσείο: Αποθήκη ή ζωντανός οργανισμός; Μουσειολογικοί προβληματισμοί και ζητήματα*. Αθήνα: Κριτική.

Διαδικτυακές πηγές

<https://icom-greece.mini.icom.museum/wp>

Η επικοινωνία ως μέσο επίλυσης των συγκρούσεων Διευθυντή και εκπαιδευτικών στις σχολικές μονάδες της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης

Παρασκευή Λαφαζάνη

Εκπαιδευτικός ΠΕ70

vivilafaz@gmail.com

Περίληψη

Η παρούσα εργασία μέσα από βιβλιογραφικές αναφορές αναλύει την έννοια της επικοινωνίας και του ρόλου που διαδραματίζει στην επίλυση των συγκρούσεων, προσωπικών και υπηρεσιακών, ανάμεσα στον Διευθυντή και στο εκπαιδευτικό προσωπικό σε σχολικές μονάδες της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης. Αντικείμενο μελέτης μέσα από μια θεωρητική ανάλυση, υπήρξε η επικοινωνιακή δραστηριότητα μέσα στον εκπαιδευτικό οργανισμό. Δόθηκε ιδιαίτερη έμφαση στην επικοινωνιακή διαδικασία και στους παράγοντες από τους οποίους εξαρτάται ο βαθμός της αποτελεσματικότητάς της. Τα χαρακτηριστικά του γραπτού και του προφορικού λόγου αποτελούν επικοινωνιακά εργαλεία και διακρίνουν την επικοινωνιακή διαδικασία σε μορφές λεκτικής, μη λεκτικής, επίσημης, ανεπίσημης, ειλικρινούς και παραγωγικής επικοινωνίας. Κομβικά σημεία αποτελούν οι τρόποι πρόσληψης του μηνύματος καθώς ο πομπός κωδικοποιεί και ο δέκτης αποκωδικοποιεί. Το μήνυμα είναι ένα μέσο επικοινωνίας που συλλαμβάνεται και αναλύεται με ποικίλους τρόπους. Τα επικοινωνιακά συστήματα συμβάλλουν καθοριστικά στην αποδοχή ή την απόρριψη ενός μηνύματος. Ένας εκπαιδευτικός οργανισμός αναπτύσσεται και εξελίσσεται σε μεγάλο βαθμό από το επικοινωνιακό πλαίσιο που τον περιβάλλει. Η επικοινωνία έχει τη διεύθυνση της ανόδου και καθόδου. Γίνεται λόγος για τις συγκρούσεις που μπορεί να επιφέρει κάθε φορά το επικοινωνιακό σύστημα, την αναζήτηση των αιτίων και των συνεπειών αυτών των συγκρούσεων. Τα είδη των συγκρούσεων και οι τρόποι διαχείρισης, οι αντιδράσεις των συγκρουόμενων ατόμων δείχνουν μια εικόνα για την αποτελεσματικότητα της επικοινωνίας ως μέσου επίλυσης των συγκρούσεων. Αναλύεται αρκετά η μεγάλη σημασία της επικοινωνίας στην εκπαιδευτική διοίκηση μέσα από παραδείγματα δεξιοτήτων των διευθυντικών στελεχών. Τα ηγετικά στυλ επηρεάζουν το επικοινωνιακό αποτέλεσμα και μπορούν να οδηγήσουν σε άρση των επικοινωνιακών εμποδίων.

Λέξεις-κλειδιά: επικοινωνία, σύγκρουση, ηγεσία, επίλυση, διευθυντής, εκπαιδευτικοί.

1.Εισαγωγή

Ο Αριστοτέλης ως φιλόσοφος και πανεπιστήμονας απέδιδε ιδιαίτερη σημασία στην έννοια της επικοινωνίας, αφού θεωρούσε τον άνθρωπο πολιτικό ζώο και εξαιτίας αυτής της φυσικής του τάσης, δεν μπορούσε να ζήσει έξω από την κοινωνία, άρα και έξω από την επικοινωνία με τους άλλους.

Η λέξη επικοινωνία στο Ελληνικό Λεξικό των Τεγόπουλου – Φυτράκη (1993: 266) ορίζεται ως εξής: «Επικοινωνία ως συνάφεια, σχέση μεταξύ ατόμων ή ομάδων, μεταβίβαση ή ανταλλαγή μηνυμάτων, πληροφοριών». Δίνεται παράλληλα και η σημασία «ενός συστήματος διακινήσεως εντολών, αναφορών, πληροφοριών σε έναν οργανισμό». Η επικοινωνία στη συγκεκριμένη εργασία παίζει τον πρωτεύοντα ρόλο όπου παρουσιάζεται με τρόπο πρωταγωνιστικό στο να επιλύσει προβλήματα τόσο σε προσωπικό όσο και σε υπηρεσιακό επίπεδο μέσα σε έναν οργανισμό. Ο Ζαβλανός (1999) λοιπόν ορίζει την επικοινωνία ως μια διαδικασία που έχει διευκολυντικό ρόλο στις διοικητικές δραστηριότητες. Η επικοινωνία γράφει ο Ζαβλανός (1999) «αποτελεί μια αναγκαιότητα στον χώρο του οργανισμού και μια από τις σοβαρές ανθρώπινες ανάγκες. Το σχολείο πρέπει να θεωρείται οργανισμός και ο Διευθυντής οδηγός και μέσα από επικοινωνιακές δεξιότητες να

φτάνει στην επιτυχή διαχείριση των συγκρούσεων που προκύπτουν κάθε φορά μεταξύ αυτού και του διδακτικού προσωπικού.

Αξιοποιώντας βιβλιογραφικές αναφορές γίνεται αντιληπτό ότι η αποτελεσματική επικοινωνία μεταξύ των μερών ενός οργανισμού κρίνεται αναγκαία, για να επιτευχθούν οι στόχοι που τίθενται κάθε φορά. Χρειάζεται να υπάρχει ένας κοινός κώδικας επικοινωνίας, για να αποκτήσουν τα άτομα τις επικοινωνιακές δεξιότητες και τεχνικές (Σαΐτης, 2002). Μέσα από την ακαδημαϊκή του κατάρτιση γράφει: «Συμπερασματικά, η επιτυχία μιας σχολικής μονάδας στηρίζεται σε μια αποτελεσματική και λειτουργική επικοινωνία».

Οι αλλαγές, όμως, και κυρίως οι αλλαγές που αφορούν το εκπαιδευτικό προσωπικό, συνοδεύονται συχνά από συγκρούσεις του ίδιου του προσωπικού με τον Διευθυντή του σχολείου με αποτέλεσμα η επικοινωνία τους να γίνεται ανέφικτη. Είναι απαραίτητο να δούμε τις συγκρούσεις εκείνες που πηγάζουν από την κατανομή των τάξεων, το σχεδιασμό του προγράμματος και την ανάθεση των ωρών διδασκαλίας, όταν κάποιος εκπαιδευτικός απουσιάζει. Επίσης, παρατηρούνται συγκρούσεις και εκεί που ο σύλλογος διδασκόντων δεν συμμετέχει στη λήψη αποφάσεων οικονομικής φύσεως. Τα τελευταία χρόνια παρατηρείται η παρέμβαση των γονέων σε θέματα του σχολείου και όταν γίνεται με την ανοχή του Διευθυντή οδηγεί σε σύγκρουση αυτού με τους εκπαιδευτικούς της σχολικής μονάδας. κάποιες φορές η παρέμβαση του σχολικού συμβούλου είναι απαραίτητη όταν η διαχείριση των συγκρούσεων ξεφεύγει από το στενό σχολικό περιβάλλον.

Οι συγκρούσεις άλλοτε αξιοποιούνται με θετικό πρόσημο και άλλοτε με αρνητικό. Στόχος της παρούσης εργασίας είναι να καταστήσει σαφές πως η δυναμική της επικοινωνίας μπορεί να επιλύσει τις συγκρούσεις που λαμβάνουν χώρα μέσα στους κόλπους του σχολείου και να οδηγήσει τον ίδιο τον οργανισμό, τον ηγέτη του και το διδακτικό δυναμικό στη βελτίωση και την επιτυχία.

2.1. Η έννοια και το περιεχόμενο της επικοινωνίας

Ο Μπουραντάς (2002) εντοπίζει μέσα από τη βιβλιογραφία του, ότι η επικοινωνία φαίνεται να κατηγοριοποιείται σε αυτό που αναφέρουν και τα περισσότερα λεξικά, δηλαδή σε μια ανταλλαγή πληροφοριών ανάμεσα στους επικοινωνούντες και σε μια άλλη κατηγορία που σχετίζεται με την συμπεριφορά των δεκτών από τη στιγμή που δέχονται ερεθίσματα. Για τα ερεθίσματα, χαρακτηριστικά αναφέρει ο Ζαβλανός (2000) «όλα τα άτομα που αντιδρούν στα ερεθίσματα του περιβάλλοντος παρουσιάζουν κάποιο είδος συμπεριφοράς. Τα άτομα αλληλεπιδρούν μεταξύ τους, και αυτή η αλληλεπίδραση περιέχει κάποιο μήνυμα». Οι αποδέκτες του μηνύματος μπορούν να επικοινωνήσουν μεταξύ τους είτε με την αποδοχή του μηνύματος είτε με την απόρριψή του. Αυτό συμβαίνει, γιατί, όπως τονίζει και ο DuBrin (2004) «κάθε φορά που τα άτομα στέλνουν πληροφορίες το ένα προς το άλλο επικοινωνούν». Όμως όλα τα στοιχεία που περιέχει η κάθε επικοινωνιακή κατάσταση κατά τον DuBrin (2004) ερμηνεύονται διαφορετικά από τον καθένα σε σχέση με το παρελθόν και τις ιδιαιτερότητες του καθενός.

Συμπερασματικά, η επικοινωνία από τη στιγμή που είναι μια πολύσημη έννοια δεν μπορεί να περιοριστεί μόνο στο πληροφοριακό περιεχόμενο, καθώς ξεπερνά αυτόν τον περιορισμό και διευρύνεται σε αυτό που γράφει ο Μπουραντάς (2002) ότι η επικοινωνία συνδέεται με άτομα και ομάδες ατόμων που έχουν την ικανότητα να δίνουν πληροφορίες, αλλά και σκέψεις και συναισθήματα σε δέκτες. Αυτές οι ιδέες, τα συναισθήματα συνεχίζει ο Μπουραντάς (2002) στοχεύουν από την πλευρά των πομπών στην επίδραση των ενεργειών των δεκτών. Δεν είναι λοιπόν η επικοινωνία μόνο πληροφορίες και νοήματα, αλλά και αλληλεπίδραση των ανθρώπων μεταξύ τους.

2.2. Η διαδικασία και τα εργαλεία της επικοινωνίας

Οι βασικοί συντελεστές της διαδικασίας της επικοινωνίας, αποστολέας και παραλήπτης παίζουν σημαντικό ρόλο, ο πρώτος στην κωδικοποίηση και ο δεύτερος στην αποκωδικοποίηση, καθώς μέσα από επικοινωνιακά κανάλια θα καθορίσουν σε ποιο βαθμό θα επηρεαστεί η επικοινωνιακή τους σχέση. Ο αποστολέας θα ελέγξει κατά πόσο ο παραλήπτης έχει κατανοήσει το μήνυμα και έχει οδηγηθεί στην αποκωδικοποίησή του. Ο Σαΐτης (2002) έρχεται να ενισχύσει αυτή τη σχέση λέγοντας ότι είναι μια «διαδικασία αμφίδρομης μεταβίβασης ή ανταλλαγής μηνυμάτων από έναν άνθρωπο σε έναν άλλο άνθρωπο».

Η ειλικρινής και η παραγωγική επικοινωνία έχουν βαρύνουσα σημασία, αφού η ανάπτυξη όλων των δραστηριοτήτων γίνεται κατά ένα μεγάλο ποσοστό με τα μέσα ή τα εργαλεία της επικοινωνίας. Οι δύο μορφές λόγου, ο προφορικός και ο γραπτός λόγος, οι κινήσεις του σώματος αποτελούν μέσα που διαχωρίζουν την επικοινωνία σε λεκτική και μη λεκτική. Η λεκτική επικοινωνία πλαισιώνεται από τον προφορικό και γραπτό λόγο ενώ οι όψεις του προσώπου, οι κινήσεις του σώματος και γενικότερα η γλώσσα του σώματος πλαισιώνουν τη μη λεκτική επικοινωνία. Ανάλογα λοιπόν με το στόχο και το σκοπό που επιδιώκεται κάθε φορά χρησιμοποιείται και η αντίστοιχη κατηγορία της επικοινωνίας. Πάντως, η επικοινωνία ανάμεσα στους συνομιλητές δεν είναι μόνο η διατύπωση σκέψεων και απόψεων ενός αυθόρμητου στιγμιότυπου, αλλά είναι και μια σειρά από συναισθήματα που εναλλάσσονται. Αυτή η εναλλαγή καθιστά ισχυρή την επικοινωνιακή πράξη.

2.3. Τρόποι πρόσληψης του μηνύματος

Ένα μήνυμα, καθώς αποτελεί μέσο επικοινωνίας, συλλαμβάνεται με τρόπους οι οποίοι εξαρτώνται από το κοινωνικό σύνολο μέσα στο οποίο ανήκουν κάθε φορά τα άτομα. Δηλαδή, ο δέκτης θα τοποθετήσει τον πομπό στην κατάταξη ανάλογα με το «εγώ» του και τους «σημαντικούς άλλους» (Κοινωνιολογία, Γ Λυκείου, ΥΠΑΙΘ). Ο Φρόντ με βάση την ψυχαναλυτική του μέθοδο και αναπτύσσοντας τη θεωρία της προσωπικότητας, διατύπωσε τη σκέψη ότι τα άτομα ταυτίζονται με την κοινωνική αποδοχή (Κοινωνιολογία, Γ Λυκείου, ΥΠΑΙΘ). Οι «σημαντικοί άλλοι» σύμφωνα με τη σχολή της συμβολικής αλληλεπίδρασης επηρεάζουν τη συμπεριφορά και την εικόνα που σχηματίζει το άτομο για τον εαυτό του (Κοινωνιολογία, Γ Λυκείου, ΥΠΑΙΘ). Επομένως, η εικόνα που σχηματίζει το άτομο για τον εαυτό του επιδρά και στον τρόπο με τον οποίο θα προσλάβει και θα εξηγήσει κάποιος το μήνυμα. Όσο μεγαλύτερος είναι ο βαθμός πρόσληψης ενός μηνύματος τόσο μεγαλύτερος είναι και ο βαθμός παρακολούθησης του αποδέκτη και εξωτερίκευσης των αντίστοιχων συναισθημάτων.

Η αυθεντική επικοινωνία στηρίζεται στην ενσυναίσθηση. Ενσυναίσθηση σημαίνει στην απλή δημοτική αυτό που λέμε «μπαίνω στη θέση του άλλου». Η γνήσια επικοινωνία έγκειται στο γεγονός ότι παίρνουμε τη θέση του άλλου και προσπαθούμε να νιώσουμε τα συναισθήματά του χωρίς καμιά διάθεση άσκησης κριτικής. Όταν γνωρίζουμε πολύ καλά τον εαυτό μας, είναι σίγουρο πως θα έχουμε μια αυθεντική και ειλικρινή επικοινωνία με τους άλλους, ανάπτυξη υγιών διαπροσωπικών σχέσεων και λειτουργικές και ισορροπημένες επικοινωνιακές διαδικασίες.

2.4. Η έννοια του οργανισμού

Ένας οργανισμός αποτελείται από ένα σύνολο ανθρώπων, οι οποίοι αναπτύσσουν σχέσεις μεταξύ τους αναλαμβάνοντας μια αποστολή και επιδιώκοντας κάποιους στόχους

(Μπουραντάς, 2002). Βρίσκεται σε συνεχή αλληλεπίδραση με πολλούς ανθρώπους, ωστόσο είναι ένα κοινωνικό σύνολο συγκεκριμένο, που διαθέτει τα δικά του χαρακτηριστικά, τη δικιά του διάρθρωση και τη δικιά του στοχοθεσία. Όλα αυτά τα στοιχεία διαφοροποιούν τον έναν οργανισμό από τους άλλους οργανισμούς (Μπουραντάς, 2002). Στην παρούσα υποενοότητα ο οργανισμός που μας ενδιαφέρει είναι ο εκπαιδευτικός οργανισμός και ο ρόλος της επικοινωνίας μέσα σε αυτόν. Το μυστικό της πετυχημένης πορείας του οργανισμού βρίσκεται στο ανθρώπινο δυναμικό. Από τη δομή της ανθρώπινης συμπεριφοράς εξαρτάται η αποτελεσματικότητα του οργανισμού και ασφαλώς αυτή η δομή διαμορφώνεται μέσα από τους μηχανισμούς της επικοινωνίας. Είναι σίγουρο ότι θα υπάρξουν περίοδοι που οι οργανισμοί θα δυσκολευτούν να ανταπεξέλθουν στις ανάγκες και στις απαιτήσεις της κοινότητας. Εδώ, κρίνεται απαραίτητη η ανατροφοδότηση για να συνεχιστεί το έργο, επειδή η επιτυχία του οργανισμού συνδέεται στενά με τον τρόπο διοίκησής του.

2.5. Η διεύθυνση της επικοινωνίας

Μέσα στο σχολείο ο λειτουργικός ρόλος της επικοινωνίας δομεί τις διαπροσωπικές σχέσεις και βελτιώνει τα πράγματα με διάφορα μέσα, όπως η ενεργητική ακρόαση, η ενσυναίσθηση και η ανατροφοδότηση (Κ.Ε.Δι.Βι.Μ., Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, 2018).

Ο καθηγητής του ΕΚΠΑ Γ. Παπακωνσταντίνου μιλώντας για τα κανάλια της επικοινωνίας, αναφέρει ότι αυτά κινούνται πάνω στη γραμμή της εξουσίας και διακρίνει την επικοινωνία προς τα κάτω, προς τα πάνω και οριζόντια. Ο Σαΐτης (2000) γράφει για την κάθετη επικοινωνία ότι οι ανώτεροι ιεραρχικά δίνουν εντολές στους κατώτερους ιεραρχικά. Ανάλογα με τη μορφή της επικοινωνίας γραπτή ή προφορική δίνονται εντολές από τον ιεραρχικά ανώτερο προς τους ιεραρχικά κατώτερους χωρίς οι τελευταίοι να έχουν προσωπική άποψη πάνω σε αυτές τις εντολές. Ο προϊστάμενος του οργανισμού επιθυμεί τη γρήγορη μετάβαση των εντολών του προς τους υφιστάμενους.

Στην ανοδική επικοινωνία ακολουθείται αντίστροφη πορεία. Οι υφιστάμενοι μεταφέρουν πληροφορίες προς τους προϊσταμένους, για να τους ενημερώσουν σε ποια κατάσταση βρίσκονται οι διαδικασίες της οργάνωσης. Επομένως, ο προϊστάμενος προβαίνει σε έλεγχο των οδηγιών που έχει δώσει και οφείλει να δώσει μεγάλη προσοχή σε αυτές τις πληροφορίες που ασκούνται από κάτω προς τα πάνω (Σαΐτης, 2002). Η αρμονία των σχέσεων των ανθρώπων επιτυγχάνεται με την οριζόντια επικοινωνία, αφού γίνεται ενημέρωση από τις δύο πλευρές με άσκηση κριτικής σκέψης και συνεργασίας. Με άλλα λόγια υπάρχει συντονισμός δραστηριοτήτων.

Αποτελεσματική και ειλικρινής επικοινωνία σημαίνει αναγνώριση και υπερπήδηση των εμποδίων που ανακύπτουν μέσα από τις επικοινωνιακές δράσεις (Καζάκου, ανάκτηση από διαδίκτυο). Η οικονομολόγος Καζάκου (ανάκτηση από το διαδίκτυο) κωδικοποιεί αυτά τα εμπόδια ως εξής: ασαφείς στόχοι, άστοχη ερμηνεία μηνυμάτων, διαφορετική λήψη του μηνύματος, έλλειψη εμπιστοσύνης, λανθασμένα κανάλια επικοινωνίας και κακή επιλογή χώρου και χρόνου.

2.6. Η έννοια της σύγκρουσης

Ξεκινώντας με τον ορισμό της έννοιας σύγκρουση, το Λεξικό του Τριανταφυλλίδη την ορίζει ως «την έντονη αντίθεση ανάμεσα σε άτομα ή ομάδες, την κατάσταση που δημιουργείται από την ύπαρξη αντίθετων και ασυμβίβαστων επιθυμιών, στόχων, καθηκόντων, όταν η εκτέλεση ενός καθήκοντος έχει ως αποτέλεσμα την παράβαση άλλου, συμφερόντων ή ομάδων». Οι συγκρούσεις είναι ένα τμήμα της επικοινωνίας μεταξύ των ανθρώπων και δεν λείπουν από κανέναν οργανισμό. Άλλες φορές συμβαίνουν σε μεγάλο βαθμό, άλλες σε μικρότερο, το βέβαιο είναι ότι επιδρούν σημαντικά σε όλες τις εκφάνσεις της ζωής των

ατόμων. Αναμφισβήτητα, οι συγκρούσεις δεν λείπουν ούτε από τον εκπαιδευτικό οργανισμό, αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι της σχολικής ζωής και η λήψη απόφασης να επιλυθούν είναι μια γενναία πράξη των εκπαιδευτικών και των Διευθυντών των σχολικών κοινοτήτων. Παράγοντες που μπορούν να διαταράξουν το σχολικό κλίμα και να προκαλέσουν συγκρούσεις ανάμεσα στο εκπαιδευτικό προσωπικό είναι μεταξύ άλλων τα χρόνια υπηρέτησης των εκπαιδευτικών και τα προσόντα, οι αλλαγές στον εργασιακό χώρο και οι αντιδράσεις στο άκουσμά τους, το στυλ ηγεσίας, η ανάθεση καθηκόντων και αρμοδιοτήτων, η παρέμβαση των γονέων (Κ.Ε.ΔΙ.ΒΙ.Μ., Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, 2019). Όλα αυτά, αν δεν αντιμετωπιστούν μπορούν να προκαλέσουν μεγάλη αναστάτωση στον εκπαιδευτικό οργανισμό.

Ο Παπακωνσταντίνου (ΕΚΠΑ, ανάκτηση από το διαδίκτυο) καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι συγκρούσεις προέρχονται από επικοινωνιακά προβλήματα, καθώς οι άνθρωποι δεν αντιλαμβάνονται την αξία της επικοινωνίας, δεν ξεχωρίζουν τι χρειάζεται να μεταβιβάσουν ούτε με ποιο τρόπο και δεν βρίσκουν τα κατάλληλα μέσα να το κάνουν αυτό. Επομένως, η σύγκρουση είναι αναπόφευκτη και εκδηλώνονται ισχυρά συναισθήματα για το ποιος θα επικρατήσει και θα ωφεληθεί περισσότερο. Η διαφορετική προσέγγιση των ζητημάτων οφείλεται στην αναποτελεσματική επικοινωνία, διότι η κωδικοποίηση και η αποκωδικοποίηση των μηνυμάτων γίνεται με λανθασμένο τρόπο και η συναισθηματική νοημοσύνη απουσιάζει (Κ.Ε.ΔΙ.ΒΙ.Μ., Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, 2019).

2.7. Τα είδη των συγκρούσεων

Οι συγκρούσεις αρχίζουν από κάποια διαφωνία των μελών ενός οργανισμού που επιδιώκουν την επίτευξη κάποιων στόχων (Σαϊτής, 2002). Οι σχολικές κοινότητες χαρακτηρίζονται στις μέρες μας από σύνθετες διαδικασίες, οι οποίες εξαιτίας της πολυπλοκότητάς τους, δημιουργούν προβλήματα και διαφωνίες με αυξητικές τάσεις (Σαϊτής, 2002). Ειδικότερα, οι συγκρούσεις σε ένα μεγάλο ποσοστό συμβαίνουν ανάμεσα σε ανθρώπους με ιεραρχικές διαφορές, ή έχουν σχέση με τις διάφορες λειτουργίες των οργανισμών ή έχουν να κάνουν με την οργανωτική συμπεριφορά.

Είπαμε πιο πάνω ότι μια σύγκρουση ξεκινά από μια διαφωνία. Η διαφωνία αυτή κατά τον Σαϊτή (2002) ακολουθεί κάποια στάδια. Πρώτα εκδηλώνεται, στη συνέχεια τα μέλη του οργανισμού την αντιλαμβάνονται και την βιώνουν όσο αυτή διαρκεί και τελευταίο στάδιο είναι εκείνο που έρχεται μετά τη σύγκρουση. Αυτό μπορεί να σημαίνει ότι παύει να υπάρχει η σύγκρουση, γιατί αντιμετωπίστηκε ή θα ξεκινήσει καινούργιος γύρος συγκρούσεων, γιατί δεν επιλύθηκαν οι προηγούμενες.

2.8. Αιτίες των συγκρούσεων

Ο Ζαβλανός (1999) και ο Μπουραντάς (2002) δείχνουν ως βασικές αιτίες τα επικοινωνιακά προβλήματα. Η κακή και αναποτελεσματική επικοινωνία είναι σχεδόν η μεγαλύτερη αιτία δημιουργίας αντιθέσεων. Οι ελλειπείς και πολλές φορές άστοχες πληροφορίες, η λανθασμένη μεταβίβαση των πληροφοριών και προπάντων του μηνύματος, οι σημασιολογικές διαφορές επιτρέπουν το θόρυβο ανάμεσα στα άτομα και στις ομάδες. Ο πομπός παραποιεί την πληροφορία μέσα στο μήνυμα και ο δέκτης αδιαφορεί. Μία άλλη βασική αιτία των συγκρούσεων είναι οι στόχοι. Δηλαδή, οι στόχοι συγκρούονται, όταν επιτυγχάνονται του ενός σε βάρος του άλλου. Εδώ, οι άνθρωποι δεν είναι σε θέση να καταλάβουν ότι οι στόχοι που βάζουν εξ αρχής επιδιώκονται από κοινού. Απλά, κάπου στην πορεία επίτευξής τους προκύπτουν κάποιοι ανθρωπίνι παράγοντες όπως η συμπεριφορά, η κοινωνική θέση και τα άτομα δεν μπορούν να τιθασεύσουν τις φιλοδοξίες τους με αποτέλεσμα να δημιουργούν συγκρούσεις. Καταλαβαίνουμε λοιπόν ότι το επικοινωνιακό αποτέλεσμα δεν επιτυγχάνεται,

εφόσον το μήνυμα και οι σχέσεις δεν αποκωδικοποιούνται. Αυτό σημαίνει ότι δεν αναπτύσσονται διαπροσωπικές σχέσεις, αλλά διαπροσωπικές συγκρούσεις. Συγκρούσεις που δημιουργούνται και μέσα στο σχολείο, ανάμεσα σε άτομα που ανήκουν στην ίδια ομάδα, όπως αυτή του διευθυντή και των δασκάλων. Ο Carre (2010) συνδέει τις συγκρούσεις με το σύστημα αξιών μέσα στην ομάδα, με την ιεράρχηση των αναγκών τους, καθώς είναι διαφορετικές, με την προτεραιότητα στο ατομικό συμφέρον και τον δεύτερο ρόλο στο συλλογικό και τέλος με την ανάθεση των ρόλων μέσα στην ομάδα, όπου οι ρόλοι του ενός δεν ανταποκρίνονται στις απαιτήσεις του άλλου.

2.9. Συνέπειες των συγκρούσεων και τρόποι αντίδρασης των συγκρουόμενων

Ο Σαϊτής (2002) πιστεύει πως οι συγκρούσεις μέσα στους οργανισμούς δεν έχουν μόνο αρνητικά αποτελέσματα αλλά και θετικά. Ενώ η σύγκρουση είναι συνυφασμένη με κάτι δυσάρεστο και αρνητικό, είναι χρήσιμο, όταν εκδηλώνεται, να δούμε τα προβλήματα που κρύβονταν μέχρι την εκδήλωση. Η εξωτερίκευση της σύγκρουσης μπορεί να οδηγήσει στην ενότητα στο εσωτερικό του οργανισμού και μάλιστα σε βελτιωτικές κινήσεις.

Από την άλλη μεριά, οι δυσλειτουργίες που εμφανίζει ένας οργανισμός πολλές φορές οδηγεί στην καχυποψία των κινήσεων ανάμεσα στα άτομα μιας ομάδας, επειδή συγκρούονται και η επικοινωνία γίνεται πολύ δύσκολη έως και ανεπαρκής. Συχνά οποιαδήποτε κίνηση για αλλαγή και καινοτομία βρίσκει εμπόδια, ασχέτως αν είναι πρωτοποριακή. Έτσι, παύει οποιαδήποτε συνεργασία και αρχίζει ένα παιχνίδι ανταγωνισμού με νικητές και ηττημένους προκαλώντας αυτή η κατάσταση συναισθήματα απογοήτευσης και αρκετές φορές εμπάθειας.

Με τις συγκρούσεις κλονίζεται η ισορροπία της οργανωσιακής συμπεριφοράς. Έτσι, καταφεύγουν τα άτομα σε κάποιες μορφές αντιδράσεων, τις οποίες ο Ζαβλανός (1999) και ο Γαλανός (1999) από το Κ.Ε.ΔΙ.ΒΙ.Μ., Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, 2018 τις κατηγοριοποιούν ως εξής: Η αποφυγή είναι ένα τρόπος αντίδρασης στη σύγκρουση. Κάτι τέτοιο δεν σημαίνει ότι λύνεται το πρόβλημα. Απλά δίνεται η εντύπωση μιας προσωρινής λύσης, αφού γίνεται υποχώρηση, αναβολή ή παραίτηση. Για παράδειγμα η μετακίνηση ενός εκπαιδευτικού σε άλλο σχολείο, επειδή συγκρούστηκε με τον διευθυντή (Σαϊτής, 2002). Η βία και οι απειλές είναι ένας ακόμη τρόπος. Περιλαμβάνει οδηγίες-εντολές της ιεραρχικής δομής, εξαναγκασμό και υποχρεωτικότητα. Για παράδειγμα (Σαϊτής, 2002) ο διευθυντής δίνει διαταγές στους ιεραρχικά κατώτερους να σταματήσουν άμεσα, για να φτάσει γρήγορα στη λήψη της απόφασης χωρίς καμία αντίρρηση. Άλλη μέθοδος είναι αυτή της διαιτησίας, όπου ένα τρίτο πρόσωπο θα παρέμβει και θα δώσει τη λύση ικανοποιώντας και τους δύο συγκρουόμενους ή τα συγκρουόμενα μέλη της ομάδας. Το τρίτο πρόσωπο για να φέρει τη σχετική συμφωνία, χρησιμοποιεί επικοινωνιακές μεθόδους. Η πειθώ είναι ένα μέσο αντίδρασης στη σύγκρουση. Η χρήση ισχυρών επιχειρημάτων βοηθά σημαντικά στη συζήτηση του θέματος και στην επίλυση του προβλήματος. Ακόμα και το κλάμα και οι ενοχές είναι συναισθήματα που υποδηλώνουν ένα είδος αντίδρασης στις συγκρούσεις.

2.10. Αποτελεσματική η επικοινωνία στην επίλυση των συγκρούσεων

Από όλα τα παραπάνω συνάγεται το συμπέρασμα ότι η επίλυση των συγκρούσεων στηρίζεται σε επικοινωνιακούς μηχανισμούς. Η αποτελεσματική επικοινωνία συντελεί θετικά στην εκπαιδευτική διεργασία προλαμβάνοντας πολλές φορές τις συγκρούσεις και θέτοντας τα όρια στις υποχρεώσεις, τις ευθύνες και τις ανάγκες όσων εμπλέκονται σε αυτή.

Τα οφέλη από την επίλυση των συγκρούσεων είναι μεγάλα, γιατί σε ατομικό επίπεδο η αποτελεσματική επικοινωνία φέρνει και την διαπροσωπική επικοινωνία, την ενσυναίσθηση και τη δημιουργικότητα. Σε ομαδικό επίπεδο αίρεται η καχυποψία, υπάρχει εμπιστοσύνη,

συνεργασία και ψυχική επαφή των εμπλεκομένων. Εξαλείφονται οι παρεξηγήσεις και οι ανάγκες και οι στόχοι ικανοποιούνται και από τις δύο πλευρές. Η τεχνική της συνεργατικής επικοινωνίας οδηγεί στην επίλυση της σύγκρουσης. Βέβαια οι συγκρούσεις όσο νωρίτερα εκδηλωθούν τόσο πιο εύκολα επιλύονται και δεν αυξάνουν σε ένταση μέσα στο χρόνο. Οι συγκρούσεις, λοιπόν, θεωρούνται από τις Παρασκευά – Παπαγιάννη γόνιμες εμπειρίες, διότι τα άτομα εξασκούνται τόσο στην κριτική σκέψη, την ενεργητική ακρόαση όσο και στην ανάπτυξη επικοινωνιακών δεξιοτήτων αποκωδικοποιώντας μηνύματα και σχηματίζοντας σχέσεις αλληλεπίδρασης (Κ.Ε.ΔΙ.ΒΙ.Μ., Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, 2018).

Η επικοινωνία όμως δεν μπορεί να θεωρείται πανάκεια για κάθε σύγκρουση ανάμεσα στο εκπαιδευτικό προσωπικό και στις σχέσεις του πρωτίστως με τους ιεραρχικά ανώτερους όπως ο Διευθυντής. Αποδίδεται πολύ μικρή προσοχή και πολύ μικρό ενδιαφέρον από τα ηγετικά στελέχη να εκπαιδευτούν σε τεχνικές επικοινωνιακών δεξιοτήτων. Οι φτωχές σε περιεχόμενο ανθρώπινες σχέσεις κάνουν τις επικοινωνιακές μηχανές να υπολειτουργούν και τα μηνύματα να παραποιούνται. Έτσι, δημιουργείται σύγχυση και παραπληροφόρηση. Η επικοινωνία δεν θα αποτελέσει μέσο επίλυσης των συγκρούσεων ανάμεσα στο Διευθυντή και τους υφισταμένους, όταν ο πρώτος απαιτεί θετικά αποτελέσματα, ενώ ο ίδιος δεν έχει πείσει το δυναμικό του.

2. 11. Στυλ ηγεσίας και άρση των επικοινωνιακών εμποδίων

Η ηγεσία μέσα στον οργανισμό έχει καθοριστική σημασία, αφού καθίσταται αποτελεσματική με την αύξηση της αποδοτικότητας του οργανισμού. Αντίθετα, η αναποτελεσματική ηγεσία θα επιφέρει τη μείωση της αποδοτικότητας. Ένας αποτελεσματικός ηγέτης λέει ο DuBryn (2004) μπορεί και προσαρμόζεται σε κάθε επικοινωνιακή περίπτωση. Το στυλ του αποτελεσματικού ηγέτη καταδεικνύει την ψυχραιμία κάτω από πίεση. Οι υφιστάμενοι έχοντας στο πλευρό τους αυτό το στυλ ηγέτη μπορούν και αποδίδουν καλύτερα και γίνονται πιο αποδοτικοί. Επίσης, «παρέχει συναισθηματική υποστήριξη στα μέλη της ομάδας» DuBryn (2004) με βραβεία και επαίνους. Το σπουδαιότερο, παρέχει ανατροφοδότηση, μια διαδικασία που αυξάνει την αποτελεσματικότητα. Οι ατυχείς συγκυρίες και τυχόν αποτυχίες γίνονται αντικείμενο σωστής διαχείρισης από τους ικανούς ηγέτες. Χαρακτηριστικό γνώρισμα ενός υγιούς ηγέτη είναι η αλήθεια των μηνυμάτων εμπνέοντας και τους ίδιους τους εργαζόμενους. Αυτή η έμπνευση επιδρά πάνω στους υπαλλήλους και διαμορφώνεται ένα πρότυπο συμπεριφοράς, το στυλ της ηγεσίας.

Μέσα σε ένα επικοινωνιακό σύστημα θα συναντήσουμε αποτελεσματικά στυλ ηγεσίας, αλλά και μη αποτελεσματικά. Ως αποτελεσματικά στυλ ηγεσίας θεωρούνται όσα ο διευθυντής αφήνει το περιθώριο συμμετοχής στη διοίκηση, δείχνει μεγάλο ενδιαφέρον και εμπιστοσύνη στο ανθρώπινο δυναμικό και λιγότερο για το καθήκον. Έχουμε δηλαδή έναν δημοκρατικό ηγετικό τρόπο όπου ικανοποιείται η ανάγκη της συμμετοχής στην παραγωγή. Από την άλλη, ένας διευθυντής μπορεί να είναι συμβιβαστικός δίνοντας μεγάλο ενδιαφέρον στο καθήκον και πολύ λίγο στα άτομα. Επομένως, δεν εμπιστεύεται τα άτομα και παίρνει λανθασμένες αποφάσεις. Τέλος, υπάρχει και το μοντέλο του αμέτοχου ηγέτη, ο οποίος παίζει έναν παθητικό ρόλο δείχνοντας σχεδόν αδιαφορία τόσο για το καθήκον όσο και για τα άτομα (Ζαβλανός, 2000).

2.12. Παραδείγματα δεξιοτήτων διευθυντών σχολείων. Λήψη αποφάσεων

Παίρνοντας ως δεδομένο ότι η εκπαιδευτική δραστηριότητα στηρίζεται στον ανθρώπινο παράγοντα, η λειτουργία της διεύθυνσης καθίσταται σπουδαία, εφόσον καθοδηγεί το εκπαιδευτικό προσωπικό στην επίτευξη των στόχων του οργανισμού. Το μοντέλο των Vroom και Yetton (1974) μας βοηθά να κατανοήσουμε ότι ο διευθυντής ενός σχολείου μπορεί να περάσει από κάποιες μορφές λήψης απόφασης σε σχέση με το σύλλογο διδασκόντων, στον οποίο προεδρεύει. Για παράδειγμα μπορεί να μην συζητά καθόλου με τους εκπαιδευτικούς και να παίρνει μόνος του αποφάσεις. Μπορεί να συγκεντρώνει πληροφορίες από τους διδάσκοντες, αλλά να παίρνει πάλι μόνος του τις αποφάσεις. Μπορεί να ακούει τους υφισταμένους του, αλλά και πάλι να αποφασίζει μόνος του. Επίσης, μπορεί να συμβουλευτεί την ομάδα του, όμως να αποφασίζει μόνος. Τέλος, μπορεί να συζητάει το πρόβλημα, να δίνει και να παίρνει πληροφορίες, να συμμετέχει στην επικοινωνιακή διαδικασία και να δίνεται λύση στα ζητήματα μέσα από την ομάδα. Λύση την οποία δέχεται ο διευθυντής και όχι μόνο, αλλά είναι και υπεύθυνος για την εφαρμογή της. Από την άλλη, οι επικοινωνιακές διαδικασίες μπορεί να μην φέρουν κανένα αποτέλεσμα ανάμεσα στον προϊστάμενο και τους υφισταμένους και η επίλυση των συγκρούσεων να αναζητείται έξω από το χώρο του σχολείου, αφού εμπλέκονται και άλλοι φορείς κοινωνικοποίησης.

Ο διευθυντής της σχολικής μονάδας, καθώς κατέχει σημαντική θέση μέσα στη διοικητική δράση, αναλαμβάνει ένα πολύπλευρο ρόλο, όπως τη διαχείριση του ανθρώπινου δυναμικού, την παρακίνηση των εκπαιδευτικών, την αποτελεσματική επικοινωνία, τη διαχείριση των συγκρούσεων. Επιπλέον το διοικητικό έργο του περιλαμβάνει την κατανομή τάξεων, το ωρολόγιο πρόγραμμα, τις απουσίες των εκπαιδευτικών, τη διευθέτηση οικονομικών ζητημάτων.

Κατά τη διάρκεια της θητείας του ο Διευθυντής θα συναντήσει διάφορα προβλήματα που θα πρέπει να τα προσεγγίσει το καθένα διαφορετικά. Πολλές φορές δημιουργείται ένα κλίμα ανταγωνισμού ανάμεσα στους εκπαιδευτικούς. Αυτό το κλίμα δυσχεραίνει την επικοινωνία του διευθυντή με τους ίδιους τους εκπαιδευτικούς και δημιουργούνται συγκρούσεις. Τα προσωπικά προβλήματα που τυχόν μπορεί να έχει κάποιος εκπαιδευτικός κατά κανόνα μεταφέρονται και στο σχολείο. Αυτή την περίπτωση του εκπαιδευτικού δεν μπορεί να την αγνοήσει ο διευθυντής, γιατί επηρεάζεται όλη η επαγγελματική του απόδοση. Είναι περιπτώσεις που τα προβλήματα λύνονται σιγά σιγά και με υπομονή από την πλευρά του Διευθυντή. Είναι όμως και περιπτώσεις που δεν βρίσκουν λύση, το πρόβλημα παραμένει και ο διευθυντής χρειάζεται να ακούει και να έχει υποστηρικτικό ρόλο. Από την άλλη, πρέπει να φροντίζει και για την καλή λειτουργία του σχολείου και ίσως κληθεί να πάρει και αυστηρές αποφάσεις. Αρκετές φορές ο διευθυντής καλείται να πάρει θέση απέναντι σε παράπονα εκπαιδευτικών για άλλους εκπαιδευτικούς ή ακόμα και για τον ίδιο. Εδώ, έχει υποχρέωση να είναι πολύ προσεκτικός με όσα λέει, γιατί γίνονται παρερμηνείες που οδηγούν σε συγκρούσεις. Οι προβληματικές διαπροσωπικές σχέσεις ανάμεσα στο εκπαιδευτικό προσωπικό και το Διευθυντή χρειάζεται να ξεκαθαρίζονται παρουσία των εμπλεκόμενων στη διαμάχη με απόλυτη εμπιστοσύνη και διακριτικό τρόπο. Μην ξεχνάμε πως η επικοινωνιακή διαδικασία είναι μια αμφίδρομη σχέση. Ο σύλλογος διδασκόντων είναι ένα συλλογικό όργανο που βοηθά τα διοικητικά στελέχη στο έργο τους. Τι γίνεται όμως όταν ο σύλλογος έχει δύσκολες προσωπικότητες; Σε ένα μεγάλο ποσοστό ο σύλλογος διδασκόντων βοηθά τον πρόεδρο-διευθυντή να βρει την καλύτερη δυνατή λύση σε διάφορα ζητήματα. Δύσκολα άτομα χαρακτηρίζονται τα άτομα που αργοπορούν σε καθημερινή βάση να βρεθούν στο χώρο του σχολείου, τα άτομα που ζητούν αρκετές φορές άδεια απουσίας από το σχολείο, άτομα επιθετικά προς τον διευθυντή και τους συναδέλφους. Μεγάλη σημασία έχει επίσης ο

τρόπος που δίνεται μια εντολή στο εκπαιδευτικό προσωπικό. Ο διευθυντής πρέπει να εξετάζει προσεκτικά τι λέει στον αποδέκτη και πώς το λέει. Αν κάτι είναι πολύ σημαντικό, το επαναλαμβάνει όσες φορές χρειάζεται για να γίνει η εντολή κατανοητή και να εκτελεστεί χωρίς αντιδράσεις. Η εντολή πρέπει να κατανοήσουν οι διευθυντές δεν είναι διαταγή και τιμωρία. Όπως τονίσαμε παραπάνω δεν υπάρχουν συγκεκριμένοι κανόνες που πρέπει να ακολουθήσει ένα διευθυντικό στέλεχος στις εντολές που δίνει. Αρκεί αυτές οι εντολές να δίνονται με ευγενικό και ήρεμο τρόπο. Το ωρολόγιο πρόγραμμα, η κατανομή των τάξεων, η κάλυψη ωρών συναδέλφου που απουσιάζει, η συμμετοχή ή όχι στη λήψη αποφάσεων οικονομικής φύσεως, η εμπλοκή των γονέων στη βαθμολογία των μαθητών είναι μερικά από τα θέματα που συναντά το διευθυντικό στέλεχος μέσα στον εκπαιδευτικό μηχανισμό και τις περισσότερες φορές οφείλει να πάρει στάση και θέση που να αποφεύγονται οι τυχόν διαταραχές στις σχέσεις διοικούντων και διοικουμένων. Βέβαια οι διαταραχές κάποιες φορές από τη στιγμή που προκαλούνται ξεφεύγουν της κατάστασης, οπότε χρειάζεται η παρέμβαση ανώτερου διοικητικού στελέχους, όπως είναι ο σχολικός σύμβουλος. Οι εντολές που δίνει ένας διευθυντής σε αρκετές περιπτώσεις μπορεί να μην εκτελεστούν. Ένας ψύχραιμος διευθυντής θα καταγράψει αυτή την ανυπακοή (Σαϊτής, 2002) ή μπορεί να δείξει την απογοήτευσή του. Σε αυτή την περίπτωση ο διευθυντής εξηγεί στον απρόθυμο αποδέκτη τις συνέπειες της άρνησης και οδηγεί την κατάσταση σε μια συζήτηση ήρεμη. Αν κάτι τέτοιο δεν καταστεί σαφές τότε τίθεται πειθαρχικό θέμα.

Ο ηγέτης, ο σχολικός δηλαδή διευθυντής είναι απαραίτητο να δίνει εκείνος πρώτα το παράδειγμα στους συνάδελφους του. Ο ίδιος ασκεί τόσο διδακτικά όσο και διοικητικά καθήκοντα και αυτός ο συνδυασμός δείχνει και την πολυπλοκότητα της θέσης του. Συχνά θα έρθει αντιμέτωπος με δύσκολους εκπαιδευτικούς που αρνούνται να συμμορφωθούν με οδηγίες και συνεργατικές διαδικασίες. Πολλές φορές οι εκπαιδευτικοί με αρχαιότητα βλέποντας μικρότερους σε ηλικία εκπαιδευτικούς, εμφανίζουν αντιδραστικές κινήσεις προς το διευθυντή για την κατανομή των τάξεων θεωρώντας σωστό να αναλαμβάνουν εκείνοι τις τάξεις που προτιμούν. Επίσης, κατά την απουσία εκπαιδευτικού ο διευθυντής μπορεί να βρεθεί μπροστά σε άρνηση των υπολοίπων να αναπληρώσουν αυτή την απουσία αν ο σύλλογος διδασκόντων δεν έχει αποφασίσει από την αρχή του σχολικού έτους τον τρόπο αντιμετώπισης αυτού του συχνού για τις σχολικές μονάδες προβλήματος. Μια άλλη διοικητική αρμοδιότητα είναι η ενημέρωση των γονέων και η παιδαγωγική καθοδήγησή τους για να προσφέρουν βοήθεια στα παιδιά τους. Επικοινωνία με τους γονείς δε σημαίνει εμπλοκή τους στη βαθμολογία των παιδιών και μάλιστα με ανοχή του διευθυντή φέρνοντας σε σύγκρουση τον ηγέτη με τον εκπαιδευτικό. Ένας άλλος παράγοντας, ο οικονομικός προγραμματισμός της σχολικής μονάδας είναι μεγάλης σημασίας, καθώς μπορεί να επηρεάσει την αποδοτικότητα των εκπαιδευτικών. Όταν, ο διευθυντής δεν αφήνει κανένα περιθώριο ανάμειξης των διοικουμένων στη λήψη αποφάσεων οικονομικού χαρακτήρα, τότε έρχεται ως επακόλουθο η απογοήτευση και η παραίτηση από δραστηριότητες καινοτόμες που χρειάζονται οικονομική υποστήριξη. Τέλος, όταν τα πράγματα γίνονται πολύ δύσκολα και ο επικοινωνιακός μηχανισμός σταματά, τότε παρεμβαίνει οι ανώτεροι ιεραρχικά όπως είναι ο σχολικός σύμβουλος και η Διεύθυνση Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης.

3. Συμπεράσματα

Γίνεται αντιληπτό ότι η καλή λειτουργία των οργανισμών οφείλεται στην καλή κατανόηση της επικοινωνιακής λειτουργίας. Το σχολείο είναι ένα κοινωνικό σύστημα και η επικοινωνία ίσως και να αποτελεί το σημαντικότερο παράγοντα στην ανάπτυξη και την εξέλιξη. Σε μαθησιακό επίπεδο η επικοινωνία μεταξύ των μελών του σχολικού οργανισμού διαμορφώνει την

συμπεριφορά ανάμεσα στους μαθητές και τους εκπαιδευτικούς, στο διευθυντή και στο εκπαιδευτικό προσωπικό, στις σχέσεις του σχολείου με τους γονείς και της κοινωνίας. Η αποτελεσματική επικοινωνία ορίζεται ως μία ομαδική δράση χάρη στην οποία υπάρχει οργάνωση, συντονιστική προσπάθεια και συνεργασία. Η εκπαιδευτική δραστηριότητα πραγματοποιείται πάνω στην ανάπτυξη ικανοτήτων επικοινωνίας. Η πληροφορία, η κωδικοποίηση, η αποκωδικοποίηση, το μήνυμα είναι στοιχεία απαραίτητα για να υπάρξει η γνήσια επικοινωνία. Εντούτοις, δεν δίνεται και πολύ μεγάλη σημασία στην ανάπτυξη ικανοτήτων επικοινωνίας και αυτό έχει ως συνέπεια τις δυσλειτουργίες και τις συγκρούσεις μέσα σε μία σχολική μονάδα, αφού αποτελούν προϊόν κακής επικοινωνίας. Οι διάφορες μορφές επικοινωνίας: λεκτική - μη λεκτική, ανοδική – καθοδική, επίσημη-ανεπίσημη, οι μορφές της ηγεσίας μπορεί να λύσουν τις συγκρούσεις αυτές, μπορεί όμως, όταν δεν γίνεται σωστή κωδικοποίηση και αποκωδικοποίηση των μηνυμάτων λόγω κακής επικοινωνίας να αναπαράγουν τις συγκρούσεις και να συνεχίζεται η δυσλειτουργία του σχολικού οργανισμού. Η επικοινωνία μπορεί να φαίνεται μια σχετικά εύκολη υπόθεση. Στην πραγματικότητα είναι μια πολύπλοκη κατάσταση με γλωσσικά προβλήματα, με επιλεκτική μνήμη, με επιλογές λανθασμένες από την πλευρά του διευθυντή στο χρόνο και στο χώρο. Καταλήγουμε λοιπόν στο συμπέρασμα πως η αποτελεσματική επικοινωνία δεν είναι πάντα εφικτή, γιατί δεν αναπτύσσονται οι κατάλληλες πρακτικές ούτε δίνονται οι κατάλληλες ευκαιρίες άσκησης. Χρειάζεται λοιπόν οι διάφοροι οργανισμοί και περισσότερο η σχολική κοινότητα να είναι περισσότερο ανοιχτή στην επικοινωνία. Τα διοικητικά στελέχη να έχουν αναπτύξει δεξιότητες καλής ακρόασης των διοικουμένων. Ο ρόλος του διευθυντή τις πιο πολλές φορές είναι καθοριστικός στην αντιμετώπιση των συγκρούσεων.

Ανακεφαλαιωτικά, για να ελαχιστοποιηθούν οι επικοινωνιακές δυσκολίες απαιτείται η δημιουργία ενός ξεκάθਾਰου τρόπου μετάδοσης των μηνυμάτων, συζήτηση, προσεκτική επιλογή του χρόνου και του χώρου της παρατήρησης προς τους υφισταμένους (Σαϊτίης, 2002), καλή ακρόαση, σωστή οργάνωση του συλλόγου διδασκόντων. Ο διευθυντής να επιτρέπει στους εκπαιδευτικούς να εκφράζουν τα παράπονά τους, να ακούει προσεκτικά και τους γονείς, αλλά και τους συναδέλφους του.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Carre, Chr. (2010). *50 exercices pour résoudre les conflits sans violence*. Paris: Eyrolles.
- DuBrin, J. A. (2004). *Γενικές Αρχές Management*. Αθήνα: Έλλην.
- Vroom, V., & Jage, A. (1974). *Decision Making as a social Process: Normative and Descriptive Models of Leader Behavior*. Decision Sciences.
- Ζαβλανός, Μ. (1990). *Οργάνωση και Διοίκηση, Τόμος Α΄*. Αθήνα: ΙΩΝ.
- Ζαβλανός, Μ. (1999). *Οργανωτική Συμπεριφορά*. Αθήνα: Έλλην.
- Ζευγαρίδης, Σ., & Σταματιάδης, Γ. (1997). *Διοίκηση και Εποπτεία Προσωπικού*. Αθήνα: INTERBOOKS.
- Καζάκου, Γ. (χ.χ.) *Αρχές Οργάνωσης και Διοίκησης Επιχειρήσεων*. Ανάκτηση από το Διαδίκτυο ΚΕΝΤΡΟ ΕΠΙΜΟΡΦΩΣΗΣ ΚΑΙ ΔΙΑ ΒΙΟΥ ΜΑΘΗΣΗΣ (Κ.Ε.ΔΙ.ΒΙ.Μ) ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ. (2019). *Πρόγραμμα Επαγγελματικής Ανάπτυξης Εκπαιδευτικών*.
- Μπουραντάς, Δ. (2001). *Μάνατζμεντ: Θεωρητικό Υπόβαθρο, Σύγχρονες Πρακτικές*. Αθήνα: Μπένου.
- Παιδαγωγικό Ινστιτούτο. (χ.χ.). *Κοινωνιολογία Γ Λυκείου*. Αθήνα.
- Παπακωνσταντίνου, Γ. (χ.χ.). *Η επικοινωνία στη διοίκηση* (ανάκτηση από το Διαδίκτυο).
- Παρασκευά, Φ., & Παπαγιάννη, Αι. (2008). *Επιστημονικές και Παιδαγωγικές δεξιότητες για τα στελέχη της Εκπαίδευσης*. Αθήνα: ΙΕΠ.

Σαΐτης, Χ. (2002). *Ο Διευθυντής στο σύγχρονο σχολείο*. Αθήνα: Παιδαγωγικό Ινστιτούτο.

Σαΐτης, Χ. (2008). *Διευθυντής στο δημόσιο σχολείο*. Αθήνα: Παιδαγωγικό Ινστιτούτο.

Τριανταφυλλίδης, Μ. (χ.χ.). *Λεξικό Κοινής Νεοελληνικής*. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη.

Φυτράκης-Τεγόπουλος. (1993). *Ελληνικό Λεξικό*. Αθήνα: Ελευθεροτυπία.

Αλλοιώσεις και συνθήκες εναποθήκευσης της φωτογραφίας

Ευρύκλεια Καραγιαννίδου

Χημικός

evrykleia21@hotmail.com

Περίληψη

Η φωτογραφία αποτελεί ένα αναπόσπαστο κομμάτι της ζωής μας. Περιοδικά, βιβλία, εφημερίδες, οικογενειακά άλμπουμ κατακλύζονται από φωτογραφίες που αποθανατίζουν διάφορα γεγονότα και πολύτιμες στιγμές. Μια φωτογραφία έχει τη δύναμη να αιχμαλωτίσει γεγονότα και προσωπικές στιγμές και να τις κρατήσει στην αιωνιότητα. Πόσες φορές έχουμε διαπιστώσει εξάλλου ότι μια εικόνα μπορεί και ισοδυναμεί με χίλιες λέξεις. Η φωτογραφία είναι η τέχνη της ζωγραφικής με το φως. Για να γίνει μια φωτογραφία, φως από μια εικόνα πρέπει να προσβάλλει μια ευαίσθητη χημικά επιφάνεια. Η επιφάνεια αυτή σκουραίνει σε βαθμούς ανάλογους με την ποσότητα του φωτός στην οποία αυτή εκτίθεται. Ακόμα πριν από το 1830 οι επιστήμονες πειραματίστηκαν με χημικά που άλλαζαν στην εμφάνιση κάτω από την έκθεση στο φως. Το 1727 ένας Γερμανός φυσικός, ο Heinrich Schulze, ανακάλυψε τον νιτρικό άργυρο και άλλα άλατα του αργύρου τα οποία σκούρηναν κάτω από την έκθεση στο φως.

Λέξεις - κλειδιά: φωτογραφία, συντήρηση, υλικά.

1. Εισαγωγή

Η φωτογραφία αποτελεί ένα αναπόσπαστο κομμάτι της ζωής μας. Περιοδικά, βιβλία, εφημερίδες, οικογενειακά άλμπουμ κατακλύζονται από φωτογραφίες που αποθανατίζουν διάφορα γεγονότα και πολύτιμες στιγμές. Μια φωτογραφία έχει τη δύναμη να αιχμαλωτίσει γεγονότα και προσωπικές στιγμές και να τις κρατήσει στην αιωνιότητα. Πόσες φορές έχουμε διαπιστώσει εξάλλου ότι μια εικόνα μπορεί και ισοδυναμεί με χίλιες λέξεις. Η φωτογραφία είναι η τέχνη της ζωγραφικής με το φως. Για να γίνει μια φωτογραφία, φως από μια εικόνα πρέπει να προσβάλλει μια ευαίσθητη χημικά επιφάνεια. Η επιφάνεια αυτή σκουραίνει σε βαθμούς ανάλογους με την ποσότητα του φωτός στην οποία αυτή εκτίθεται. Ακόμα πριν από το 1830 οι επιστήμονες πειραματίστηκαν με χημικά που άλλαζαν στην εμφάνιση κάτω από την έκθεση στο φως. Το 1727 ένας Γερμανός φυσικός, ο Heinrich Schulze, ανακάλυψε τον νιτρικό άργυρο και άλλα άλατα του αργύρου τα οποία σκούρηναν κάτω από την έκθεση στο φως. Η φωτογραφία δημιουργείται από διάφορα υλικά. Η αλληλεπίδραση αυτών των υλικών μεταξύ τους και με το περιβάλλον επηρεάζει το χρόνο ζωής της φωτογραφίας. Μια κλασική φωτογραφία αποτελείται από τρία διαφορετικά μέρη:

1.1. Υποστήριγμα ή βάση

Ως υλικά βάσης μπορούν να χρησιμοποιηθούν το γυαλί, το πλαστικό ή το χαρτί, επικαλυμμένο ή όχι με μια ρητίνη. Το γυαλί έχει εξαιρετικές ιδιότητες σαν φωτογραφική βάση, όμως παρουσιάζει έναν μηχανισμό κατάρρευσης από την υψηλή υγρασία γνωστή ως *“αρρώστια του γυαλιού ή γυαλί που κλαίει”*. Τα άλατα που δημιουργούνται στην επιφάνεια του γυαλιού απορροφούν υγρασία από την ατμόσφαιρα και αρχίζουν να ρέουν επάνω στην επιφάνεια του γυαλιού (*“δάκρυα ή ιδρώμα του γυαλιού”*). Επίσης το γυαλί μπορεί να χάσει την αρχική του διαύγεια και διαφάνεια και σταδιακά να θολώσει.

Το πλαστικό έχει χρησιμοποιηθεί ως βάση αρνητικών και κινηματογραφικών ταινιών για σχεδόν 100 χρόνια. Το πρώτο πλαστικό ήταν η νιτροκυτταρίνη, η οποία αποσυντίθεται σε υψηλή θερμοκρασία με την έκλυση οξειδίων του αζώτου. Η αποσύνθεση αυτή συνοδεύεται από αποπολυμερισμό του φιλμ, όποτε θρυμματίζεται σε μικρά τεμαχίδια. Περισσότερος

δραματικός είναι ο κίνδυνος της αυτανάφλεξης εάν μεγαλύτερες ποσότητες νιτροκυτταρίνης κρατιούνται μαζί. Η νιτροκυτταρίνη χρησιμοποιήθηκε μέχρι περίπου το 1950 και αντικαταστάθηκε από την οξική κυτταρίνη γιατί η τελευταία δεν αυταναφλέγεται. Ωστόσο με το χρόνο φάνηκε ότι ούτε το φιλμ αυτό είναι σταθερό. Η υψηλή σχετική υγρασία και η θερμοκρασία επιτυγχάνει την αποσύνθεσή του (υδρόλυση) απελευθερώνοντας οξικό οξύ που έχει τη μυρωδιά του ξυδιού, αφού το ξύδι είναι βασικά διάλυμα οξικού οξέος σε νερό ~5% (*“το σύνδρομο του ξυδιού”*). Σήμερα ο πολυεστέρας (PET) θεωρείται το πιο σταθερό πλαστικό υλικό για τη βάση της φωτογραφίας (εμπορικό προϊόν Estar).

Τέλος το χαρτί είναι ένα από τα πιο συνηθισμένα υλικά εκτύπωσης της θετικής εικόνας. Σαν βάση για θετικές εικόνες το χαρτί εμφανίστηκε το 1840 και χρησιμοποιείται μέχρι σήμερα. Το χαρτί αποτελείται από ίνες κυτταρίνης οι οποίες μπορούν να οξειδωθούν από το ατμοσφαιρικό οξυγόνο προκαλώντας αποσύνθεση. Τα προϊόντα της οξειδωσης μπορούν να σπάσουν τις μοριακές αλυσίδες της κυτταρίνης. Το ίδιο συμβαίνει εάν η κυτταρίνη εκτεθεί σε οξύ ή φορμαλδεΰδη που μπορεί να έχουν προστεθεί στο χαρτί κατά τη διάρκεια της παρασκευής του. Ωστόσο η ίδια επίδραση μπορεί να προέλθει από την ατμοσφαιρική ρύπανση και τα χημικά από τις διεργασίες φιξαρίσματος και ανάπτυξης. Ένα σύγχρονο προϊόν εκτύπωσης είναι το φωτογραφικό χαρτί επικαλυμμένο με ρητίνη, αλλά είναι λιγότερο σταθερό από το παραδοσιακό χαρτί.

1.2. Συνδετικό μέσο

Το συνδετικό μέσο επιτρέπει μια μεγαλύτερη εξάπλωση των φωτοευαίσθητων αλάτων πάνω από το υλικό της βάσης. Επίσης κάνει την επιφάνεια απαλότερη από αυτή του μη επικαλυμμένου χαρτιού και δίνει πιο έντονα εστιασμένες εικόνες. Το πιο συνηθισμένο συνδετικό γαλακτώμα του 20^{ου} αιώνα είναι η ζελατίνη αλλά επίσης χρησιμοποιούνται η αλβουμίνη (ασπράδι αυγού κότας) ή το κολλώδιο (νιτροκυτταρίνη διαλυμένη σε ένα μίγμα ίσων ποσοτήτων αλκοόλης/αιθέρα. Η ζελατίνη θεωρείται το πιο δημοφιλές και διαδεδομένο υλικό γαλακτώματος γιατί έχει ιδιότητες που την κάνουν ιδιαίτερα κατάλληλη για χρήση στη φωτογραφία. Μερικές από τις ιδιότητες αυτές είναι οι ακόλουθες:

- ✓ Είναι διαλυτή σε ζεστό νερό αλλά παραμένει σαν πηκτή σε κρύο νερό. Αυτό επιτρέπει διεργασία της εικόνας στηριζόμενη στο νερό χωρίς την απώλεια του γαλακτώματος
- ✓ Μπορεί να επεξεργαστεί με φορμαλδεΰδη για να σκληρυνθεί, έτσι ώστε να μην είναι πλέον διαλυτή σε ζεστό νερό

Είναι πολύ ευαίσθητη στην υγρασία και όταν την απορροφά διογκώνεται. Επίσης ισχυρά αλκάλια ή οξέα από την ρύπανση της ατμόσφαιρας ή από το οικιακό περιβάλλον μπορούν να την σπάσουν. Αφού η ζελατίνη είναι μια εξαιρετική τροφή για τα βακτήρια, τα φωτογραφικά γαλακτώματα μπορούν να καταστραφούν ανεπανόρθωτα εάν αποθηκευτούν σε ζεστό και υγρό περιβάλλον.

1.3. Το τελικό υλικό της εικόνας

Αυτό είναι συνήθως άργυρος, πλατίνα, οργανικές βαφές ή πιγμέντα και δημιουργεί την εικόνα που βλέπουμε. Συχνά διαχέεται μέσα στο συνδετικό μέσο.

2. Η Χημεία της Φωτογραφίας

Η φωτογραφία όπως αναφέρθηκε και στην αρχή, είναι η διεργασία με την οποία παράγονται εικόνες με τη δράση του φωτός πάνω σε φωτοευαίσθητα υλικά. Πολλά υλικά είναι φωτοευαίσθητα αλλά δεν είναι όλα κατάλληλα για την παραγωγή φωτογραφιών. Αυτό συμβαίνει γιατί μερικά υλικά ξεθωριάζουν στο φως ενώ άλλα σκουραίνουν. Επίσης το φως μπορεί να διευκολύνει τα μόρια ορισμένων υλικών να αποσυντεθούν ενώ σε άλλα υλικά μπορεί να προκαλέσει τη σύνδεση των μορίων και τον σχηματισμό μεγαλύτερων. Τα πιο συχνά χρησιμοποιούμενα φωτοευαίσθητα υλικά στη φωτογραφία είναι τα άλατα αργύρου, ενώ για παράδειγμα τα νιτρικά φιλμ είναι εξαιρετικά επικίνδυνα. Αποτελούνται από νιτρική κυτταρίνη, ένα πολύ ασταθές υλικό, το οποίο όταν αποσυντίθεται παράγει οξείδια αζώτου. Περαιτέρω αποσύνθεση έχει σαν αποτέλεσμα την αυτόματη ανάφλεξη του φιλμ, η οποία μπορεί να συμβεί χωρίς την παρουσία οξυγόνου της ατμόσφαιρας, από τα οξειδωτικά μέσα που παράγονται από τις αντιδράσεις των οξειδίων του αζώτου.

3. Φωτοευαίσθητα άλατα αργύρου

Τα άλατα αργύρου αποσυντίθενται στο φως και παράγουν μεταλλικό άργυρο, ο οποίος και δημιουργεί την εικόνα. Τα άλατα αργύρου που βρέθηκαν ως τα καλύτερα για αυτή τη διεργασία ήταν τα αλογονίδια του αργύρου (AgBr, AgI, AgCl). Τα αλογονίδια αυτά είναι αδιάλυτα και μπαίνουν επάνω στο χαρτί με βάση την αντίδραση: $\text{AgNO}_3(\text{aq}) + \text{KBr}(\text{aq}) \rightarrow \text{AgBr}(\text{s}) + \text{KNO}_3(\text{aq})$

Ο L.J.M. Daguerre, τη δεκαετία του 1830, εξέθεσε πλάκες αργύρου -χαλκού σε ατμούς ιωδίου και ο άργυρος οξειδώθηκε με τους ατμούς ιωδίου δίνοντας κατιόντα αργύρου: $2\text{Ag}(\text{s}) + \text{I}_2 \rightarrow 2\text{Ag}^+(\text{aq}) + 2\text{I}(\text{aq})$

Μετά την έκθεση στο ανακλώμενο φως, η πλάκα εκτέθηκε σε ατμούς υδραργύρου μετατρέποντας τα κατιόντα σε άτομα αργύρου, δημιουργώντας την εικόνα σύμφωνα με την οξειδοαναγωγική αντίδραση: $2\text{Ag}^+(\text{aq}) + \text{Hg}(\text{g}) \rightarrow 2\text{Ag}^0(\text{s}) + \text{Hg}^{2+}(\text{aq})$ ή $2\text{AgBr}(\text{s}) \rightarrow 2\text{Ag}^0(\text{s}) + \text{Br}_2$

4. Υλικά ανάπτυξης

Με την εισαγωγή των υλικών ανάπτυξης, το ευαίσθητο χαρτί μπορεί να εκτεθεί στο φως για μικρότερη περίοδο. Πρόκειται για αναγωγικά μέσα τα οποία παρέχουν ηλεκτρόνια στο σύστημα. Αν είναι αρκετά ισχυρά ανάγουν όλα τα αλογονίδια του αργύρου σε μεταλλικό άργυρο, ακόμα και αυτά που δεν έχουν εκτεθεί στο φως. Ενώ εάν είναι πολύ ασθενή αναπτύσσουν αρκετά την εικόνα. Σχεδόν όλα τα φωτογραφικά υλικά ανάπτυξης περιέχουν

υδροκινόνη, phenidone και επιταχυντές που επιταχύνουν την μάλλον αργή διεργασία. Αρκετά βασικά υλικά χρησιμοποιούνται για να επιταχύνουν τις αναγωγές χωρίς να καταστρέφουν το υπόστρωμα της ζελατίνης, όπως ανθρακικό νάτριο και κάλιο (Na_2CO_3 , KNO_3), μεταβορικό και τετραβορικό νάτριο (NaBO_2 , $\text{Na}_2\text{B}_4\text{O}_7$).

5. Στερεωτικά

Εάν οι φωτογραφικές εικόνες δεν στερεωθούν, οι χημικές αντιδράσεις θα συνεχίσουν οδηγώντας στην απώλεια της εικόνας. Αφού αναπτυχθεί λοιπόν η εικόνα τα αλογονίδια αργύρου που δεν έχουν εκτεθεί στο φως θα πρέπει να ξεπλυθούν από το σύστημα γιατί αλλιώς, όταν η φωτογραφία εκτεθεί στο φως, θα μαυρίσει ολόκληρη. Τα στερεωτικά είναι χημικά που διαλύουν τα αλογονίδια αργύρου και τα απομακρύνουν από το σύστημα. Τέτοια είναι το σιδηροκυανιούχο κάλιο [$\text{K}_3\text{Fe}(\text{CN})_6$] ή το θειοθειικό νάτριο ($\text{Na}_2\text{S}_2\text{O}_3$) σύμφωνα με την αντίδραση: $\text{AgBr}_{(s)} + 2\text{S}_2\text{O}_3_{(aq)} \rightarrow \text{Ag}(\text{S}_2\text{O}_3)_2^{3-}_{(aq)} + \text{Br}_{(aq)}$

6. Συντηρητικά των υλικών ανάπτυξης

Τα υλικά ανάπτυξης (αναγωγικά μέσα) θα πρέπει να προστατευτούν γιατί έχουν την τάση να οξειδώνονται από το ατμοσφαιρικό οξυγόνο. Έτσι χρησιμοποιείται το θειώδες νάτριο που αντιδρά κατά προτίμηση με το ατμοσφαιρικό οξυγόνο με βάση την χημική αντίδραση:

7. Αλλοιώσεις των Φωτογραφιών

Όλες οι φωτογραφίες, παλιές και καινούριες, απαιτούν ειδική μεταχείριση. Πολλές φωτογραφίες (ακόμα και οι σύγχρονες έγχρωμες) είναι ευαίσθητες και ξεθωριάζουν γρήγορα εάν δεν υποβληθούν στην κατάλληλη επεξεργασία, εάν εκτεθούν για μεγάλο χρονικό διάστημα ή εάν δεν αποθηκευτούν κατάλληλα. Σε ορισμένες περιπτώσεις, αυτό μπορεί να έχει ως αποτέλεσμα και την ολοκληρωτική καταστροφή της φωτογραφίας. Δύο είναι οι κυριότεροι τύποι καταστροφής των φωτογραφιών : η φυσική και η χημική αποσύνθεση.

Η φυσική φθορά μπορεί να προέρχεται από σχισίματα, από ζαρώματα που σχεδόν πάντοτε προκαλούν μικροσκοπικά σχισίματα ή σπασίματα στο συνδετικό μέσο, από τσακισμένες γωνίες που προκαλούν και αυτές μικροσκοπικά σχισίματα ή σπασίματα στο στρώμα του συνδετικού μέσου, από την προσβολή από έντομα μιας και τα υλικά που χρησιμοποιούνται για την παραγωγή του συνδετικού μέσου είναι μια πολύ καλή πηγή τροφής για ορισμένα έντομα (τα έντομα αλλά και τα τρωκτικά όπως είναι τα ποντίκια και οι αρουραίοι τρώνε τη χάρτινη βάση των φωτογραφιών), από ξυσίματα ή γρατζουνίσματα (το συνδετικό μέσο φτιάχνεται από υλικά όπως η ζελατίνη και το ασπράδι του αυγού τα οποία σχηματίζουν λεία φιλμ που πολύ εύκολα γρατζουνίζονται όταν τρίβονται με άλλες φωτογραφίες και τραχιές χάρτινες επιφάνειες όπως είναι τα φύλλα των άλμπουμ), από δαντελώσεις/οδοντώσεις πάνω στις φωτογραφίες οι οποίες δημιουργούνται από το γράψιμο ή το τύπωμα απευθείας στο πίσω μέρος των φωτογραφιών (εάν κατά το γράψιμο έχει εφαρμοστεί υπερβολική πίεση, το συνδετικό μέσο μπορεί να σπάσει) και τέλος από την αποκόλληση του συνδετικού μέσου από τη χάρτινη βάση.

Ο άλλος τύπος φθοράς που προέρχεται από τη χημική αποσύνθεση περιλαμβάνει το ξεθώριασμα της φωτογραφίας συνοδευόμενο από την απώλεια της λεπτομέρειας, το κιτρίνισμα της φωτογραφίας (σε πολλές ιστορικές ασπρόμαυρες φωτογραφίες, η εικόνα γίνεται πιο ζεστή στον τόνο και αλλάζει χρώμα από μαυρόασπρο και γκρι σε καφέ και κίτρινο), την αλλαγή του χρώματος και το ξεθώριασμα των χρωματισμένων τυπογραφικών στοιχείων και slides (τα χρωματισμένα τυπογραφικά στοιχεία είναι πιο επιρρεπή σε αυτό τον τύπο φθοράς), το λέκιασμα (οι λεκέδες μπορούν να αναπτυχθούν πάνω στις φωτογραφίες

προερχόμενοι μέσα από τις ίδιες τις φωτογραφίες ή από τα υλικά που βρίσκονται σε επαφή με αυτές όπως είναι οι σελίδες των άλμπουμ, οι κολλητικές ταινίες κ.α.) και τέλος το “silvermirroring-silveringout σε σκιασμένες περιοχές. Το τελευταίο είναι ένα τόσο συχνό σύμπτωμα που σχεδόν όλες οι εκτυπώσεις του 19^{ου} αιώνα που έχουν αναπτυχθεί σε ζελατίνη το παρουσιάζουν συστηματικά. Δύο είναι οι μηχανισμοί της φωτογραφικής αλλοίωσης, η οξειδοαναγωγική αλλοίωση και η θείωση.

8. Οξειδοαναγωγική Αλλοίωση

Πρόκειται για τον πιο σημαντικό μηχανισμό διάβρωσης για φωτογραφίες με βάση τον άργυρο. Η οξειδοαναγωγική αποσύνθεση μπορεί να προκαλέσει απώλεια των σημαντικών λεπτομερειών των φωτογραφιών, ξεθώριασμα και χρωματική μετατόπιση. Οι κυριότεροι μηχανισμοί και οι επιδράσεις τους είναι οι ακόλουθοι:

- ✓ Τα μεταλλικά μόρια αργύρου οξειδώνονται για να παράγουν κατιόντα αργύρου
- ✓ Ο λευκός μεταλλικός άργυρος χρωματίζεται και γι' αυτό καλύπτει την εικόνα, τα ιόντα αργύρου είναι άχρωμα και δεν απορροφούν το φως
- ✓ Καθώς τα ιόντα έχουν ηλεκτρικό φορτίο, μπορούν να μετακινηθούν στο σύστημα και να μεταναστεύσουν στην επιφάνεια όπου και να αναχθούν (mirroring ή silveringout)
- ✓ Μπορούν επίσης να μεταναστεύσουν μέσα στο σύστημα και μετά να υποστούν θείωση

9. Θείωση

Ο άργυρος έχει μεγάλη τάση να αντιδρά μη αντιστρεπτά με το θείο. Το προϊόν αυτής της αντίδρασης είναι ο θειούχος άργυρος, ένα μαύρο υλικό που εμφανίζεται κίτρινο όταν είναι σε λεπτομερή διασπορά. Οι κυριότερες αιτίες της αλλοίωσης αυτής είναι το υδροθείο από την ατμοσφαιρική ρύπανση και το ανεπαρκές πλύσιμο μετά το φιάρισμα. Είναι ουσιαστικά αδύνατο να απομακρυνθεί όλο το στερεωτικό καθώς συγκρατείται σθεναρά από τις ίνες του χαρτιού. Το θειοθειικό νάτριο, που χρησιμοποιείται ως στερεωτικό, υδρολύεται παρουσία υγρασίας και απελευθερώνει ενεργό θείο. Και οι δύο αυτές αιτίες αλλοίωσης προκαλούν κιτρίνισμα, ξεθώριασμα και απώλεια της λεπτομέρειας στις πιο σημαντικές περιοχές των φωτογραφιών.

10. Οι κυριότερες αιτίες αλλοίωσης των φωτογραφιών

Κακή παραγωγή της φωτογραφίας. Ενώ το φωτογραφικό χαρτί και η ζελατίνη είναι σχεδόν πάντοτε πολύ υψηλής ποιότητας, ωστόσο πολλά φωτογραφικά αρχεία αποσυντίθενται από τη χρήση άλλων μη σταθερών υλικών, όπως η νιτρική και η οξική κυτταρίνη. Επίσης οι αρχικές έγχρωμες φωτογραφίες μπορεί να περιέχουν διάφορες ασταθείς βάσεις.

Κακή επεξεργασία. Ακόμα και με σταθερά αρχικά προϊόντα είναι πιθανόν να καταλήξουμε με ασταθή τελικά προϊόντα. Αυτό μπορεί να συμβεί με μια φτωχή επεξεργασία με την οποία είτε δεν ολοκληρώνονται οι χημικές αντιδράσεις, είτε παραμένουν χημικά υπολείμματα στο φωτογραφικό συνδετικό μέσο εξαιτίας του ανεπαρκούς πλυσίματος. Ως τελικό αποτέλεσμα και στις δύο περιπτώσεις είναι ένας σκούρος καφέ χρωματισμός των φωτογραφιών αργύρου

Περιβαλλοντικοί παράγοντες. Οι περιβαλλοντικοί παράγοντες που επηρεάζουν τη διατήρηση των φωτογραφικών υλικών είναι η σχετική υγρασία, η θερμοκρασία, η ατμοσφαιρική ρύπανση και το φως.

Όλα τα φωτογραφικά υλικά είναι ευαίσθητα σε υψηλή, χαμηλή και διακυμαινόμενη σχετική υγρασία (Relative Humidity-RH) που είναι ένα μέτρο του πόσο κορεσμένος είναι ο αέρας με υγρασία. Η υψηλή RH επηρεάζει όλα τα συστατικά των φωτογραφιών. Κάνει το συνδετικό μέσο ζελατίνης μαλακό και κολλώδες και έτσι πιο ευπρόσβλητο στη μηχανική φθορά και τη διάβρωση της εικόνας. Χαμηλή RH προκαλεί τη συρρίκνωση και το σπάσιμο του συνδετικού μέσου και το “σούφρωμα” του υποστηρίγματος.

Η υψηλή θερμοκρασία επιταχύνει την ταχύτητα της διάβρωσης. Όσο υψηλότερη η θερμοκρασία, τόσο γρηγορότερα διαβρώνεται μια φωτογραφία, ειδικά όταν βρίσκεται σε υψηλά επίπεδα σχετικής υγρασίας. Η σχετική υγρασία και θερμοκρασία, συνδυασμένες με τις επιβλαβείς επιδράσεις της ατμοσφαιρικής ρύπανσης, είναι ιδιαίτερα καταστροφικές και προκαλούν την οξειδωση των αργυρούχων εικόνων και το ξεθώριασμα των χρωμάτων. Οι συνθήκες υψηλής θερμοκρασίας και υγρασίας μπορούν επίσης να συνεισφέρουν στην ανάπτυξη μικροσκοπικών πόρων μούχλας πάνω στο στρώμα που περιέχει την εικόνα όπως και στο χάρτινο υποστήριγμα. Όταν αναπτυχθεί μούχλα επάνω στα φωτογραφικά υλικά, είναι συνήθως αδύνατο να απομακρυνθεί χωρίς να καταστραφεί η φωτογραφία.

Πολλές ουσίες εκπέμπονται συνεχώς από τα υλικά κτιρίων, από τα έπιπλα, από αποθηκευτικά υλικά ή ορισμένες φορές και από τα ίδια τα φωτογραφικά υλικά. Ορισμένες από τις ουσίες αυτές μπορούν να έχουν μια διαβρωτική επίδραση πάνω στις φωτογραφίες όταν βρίσκονται σε υψηλές συγκεντρώσεις. Οι φωτογραφίες αργύρου είναι ιδιαίτερα επιρρεπείς σε ρυπαντές που περιέχουν θείο. Πηγές θείου μπορεί να είναι φρέσκα ελαιοχρώματα, φυσικά υφάσματα σαν το μαλλί, τα χαλιά, καυσαέρια αυτοκινήτων κ.α. Η αντίδραση των οξειδίων του θείου και του αζώτου της ατμόσφαιρας με το νερό παράγουν θειϊκό και νιτρικό οξύ που προσβάλλουν όλα τα συστατικά των φωτογραφιών, προκαλώντας το ξεθώριασμά τους και κάνοντάς τα περισσότερο εύθραυστα. Τα οργανικά οξέα και η φορμαλδεΰδη που εκλύονται από το ξύλο προσβάλλουν την ζελατίνη και το χαρτί των φωτογραφιών. Επίσης οξικό οξύ μπορεί να εκλυθεί και από το ίδιο το φιλμ (σύνδρομο του ξυδιού) συντελώντας στην αποσύνθεσή του. Οι νιτρικοί ατμοί προκαλούν σημαντική διάβρωση στις φωτογραφίες. Συχνή πηγή της νιτρικής ρύπανσης είναι το ίδιο το φωτογραφικό υλικό, γι’ αυτό τα φιλμ νιτροκυτταρίνης θα πρέπει να αποθηκεύονται χωριστά από τις φωτογραφίες. Νιτρικοί ατμοί μπορούν επίσης να εκλυθούν από την νιτρική κυτταρίνη που χρησιμοποιείται σαν συγκολλητικό ή λάκα πάνω σε παλιά κουτιά ή έπιπλα καθώς και από τα καυσαέρια των αυτοκινήτων. Τα υπεροξειδία αποτελούν επίσης ένα μεγάλο πρόβλημα για τις αργυρούχες φωτογραφίες (αρνητικά, φιλμ και εκτυπώσεις επικαλυμμένες με ρητίνη). Ένα προειδοποιητικό σημάδι της προσβολής από υπεροξειδίο είναι ο σχηματισμός κόκκινων κηλίδων στο συνδετικό μέσο, τα λεγόμενα “ψεγάδια”. Υπεροξειδία μπορούν να εκλυθούν από το επεξεργασμένο ξύλο, τα βερνίκια και τα χρώματα χαμηλής ποιότητας, καθώς και από προϊόντα χαρτιού ή πλαστικού που βρίσκονται σε επαφή με τις φωτογραφίες.

Όταν εκτίθενται οι φωτογραφίες θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη ένας επιπλέον παράγοντας διάβρωσης, η ακτινοβολία του φωτός. Το φως είναι ενέργεια και γι’ αυτό μπορεί να σπάσει δεσμούς που υπάρχουν στα φωτογραφικά υλικά. Ενώ οι αργυρούχες εικόνες θεωρούνται σχετικά σταθερές στο φως, τα οργανικά χρώματα των έγχρωμων φωτογραφιών γενικά δεν είναι σταθερά. Αυτό έχει σαν αποτέλεσμα το ξεθώριασμα της εικόνας. Επίσης οργανικά υλικά όπως η κυτταρίνη μπορούν να αλλοιωθούν όταν εκτεθούν παρατεταμένα στο φως και ιδιαίτερα μοντέρνες εκτυπώσεις επικαλυμμένες με πλαστικά στρώματα μπορούν να παρουσιάσουν προβλήματα όπως σπασίματα και κιτρινίσματα. Οι ιστορικές φωτογραφίες

και οι έγχρωμες θα πρέπει να κρατούνται σε χαμηλά επίπεδα φωτισμού από ότι οι μοντέρνες ασπρόμαυρες φωτογραφίες.

Τέλος το οικιακό περιβάλλον μπορεί να βοηθήσει στην διάβρωση των φωτογραφιών. Μικροοργανισμοί (μούχλα, μύκητες, βιβλιοφάγοι, τερμίτες) μπορούν να αναπτυχθούν σε μέρη όπου ο αερισμός είναι λίγος (πίσω από ντουλάπια, κουτιά κ.λπ.). Εκτός του ότι τρώνε τα φωτογραφικά υλικά, λερώνουν τις αποθηκευτικές περιοχές και τα υλικά με τα εκκρίματά τους. Η καθαριότητα μέσα στο σπίτι (απομάκρυνση της σκόνης) αποτρέπει την ανάπτυξη των μικροοργανισμών αυτών. Ένα καλό αποθηκευτικό περιβάλλον μπορεί να αποτρέψει τη φυσική φθορά, να βοηθήσει στην καθυστέρηση της χημικής φθοράς και να αυξήσει σημαντικά το χρόνο ζωής των φωτογραφιών.

11. Ιδανικές συνθήκες εναποθήκευσης των φωτογραφιών

Οι φωτογραφίες θα πρέπει να αποθηκεύονται σε ένα περιβάλλον όπου:

Η θερμοκρασία να κρατιέται σχετικά χαμηλή. Το επίπεδο που προτείνεται από την εταιρία Kodak για την αποθήκευση φωτογραφιών του 19^{ου} αιώνα είναι 15°C. Επειδή αυτό είναι δύσκολο να επιτευχθεί στο σπίτι και στα περισσότερα εργασιακά περιβάλλοντα, ένα πιο ρεαλιστικό επίπεδο είναι στους 18°C. Οι ημερήσιες διακυμάνσεις στη θερμοκρασία δε θα πρέπει να είναι πάνω από 4°C.

Ο έλεγχος της σχετικής υγρασίας είναι πολύ σημαντικός όταν αποθηκεύονται φωτογραφίες. Στην περιοχή 30-50% οι συνθήκες είναι αρκετά καλές για να αναστείλουν τις χημικές αντιδράσεις και την ανάπτυξη μούχλας, αλλά όχι τόσο ιδανικές για το χαρτί και το συνδετικό μέσο ώστε να παραμένουν ελαστικά. Οι διακυμάνσεις της σχετικής υγρασίας θα πρέπει να κρατούνται στο ελάχιστο γιατί το χαρτί και τα συστατικά του γαλακτώματος αντιδρούν με διαφορετικές ταχύτητες στις αλλαγές της σχετικής υγρασίας. Με ακραίες και ταχείες διακυμάνσεις στη σχετική υγρασία το χαρτί και τα στρώματα ζελατίνης μπορούν να αποκολληθούν.

Τα “καλά αποθηκευτικά υλικά” θα πρέπει να είναι χημικά αδρανή, να είναι ελεύθερα οξέων, θείου και υπεροξειδίων, δε θα πρέπει να είναι ικανά να κάνουν φυσική ζημιά πάνω στις φωτογραφίες και θα πρέπει να ικανοποιούν το φωτογραφικό τεστ (Photographic activity test, PTA). Υπάρχουν κυρίως δύο υλικά που χρησιμοποιούνται για την αποθήκευση των φωτογραφιών, το πλαστικό και το χαρτί. Τα παραπάνω κριτήρια πληρούνται και για τους δύο τύπους, ωστόσο υπάρχουν φυσικές διαφορές στις ιδιότητές τους.

Πλαστικό: Οι τύποι των κατάλληλων πλαστικών είναι το υψηλής πυκνότητας πολυαιθυλένιο, το πολυπροπυλένιο και ο πολυεστέρας. Υπάρχουν διάφορα είδη πολυαιθυλενίου, το πολυαιθυλένιο υψηλής πυκνότητας (High density Polyethylene-HDPE), το οποίο είναι γραμμικό (τα μακρομόριά του δεν έχουν κλάδους), το πολυαιθυλένιο χαμηλής πυκνότητας (Low density Polyethylene-LDPE), το οποίο έχει μεγάλους κλάδους και το γραμμικό πολυαιθυλένιο χαμηλής πυκνότητας (Linear Low density Polyethylene-LLDPE) στο οποίο οι κλάδοι είναι ελεγχόμενοι λόγω διαφορετικού τρόπου παραγωγής. Έχει πιο βελτιωμένη αντοχή από το πολυαιθυλένιο χαμηλής πυκνότητας στον εφελκυσμό, το σχίσσιμο και την κρούση. Με βάση τα κριτήρια που αναφέρθηκαν το πολυβινυλοχλωρίδιο (PVC) απορρίπτεται γιατί περιέχει ένα μεγάλο ποσοστό πλαστικοποιητή, τον DOP (φθαλικός διοκτυλεστέρας), ο οποίος είναι ένα παχύρευστο υγρό ικανό να μεταναστεύσει στην επιφάνεια με τη γήρανση του PVC. Επίσης το PVC με την παρουσία υγρασίας διασπάται και παράγει υδροχλωρικό οξύ, ένα ισχυρό οξύ που προκαλεί μη αντιστρεπτή φθορά στις φωτογραφικές συλλογές. Όταν

χρησιμοποιούνται πλαστικές συσκευασίες είναι πιθανή η προσκόλληση του συνδετικού μέσου στο πλαστικό φύλλο, ένα φαινόμενο που ονομάζεται “ferrotyping” και ευνοείται ιδιαίτερα όταν το περιβάλλον είναι πολύ υγρό.

Χαρτί: Αποτελείται κυρίως από ίνες κυτταρίνης από φυτά, από ένα συγκολλητικό υλικό και ορισμένα πληρωτικά υλικά όπως άργιλος ή κιμωλία. Τα οξέα μπορούν να προσβάλλουν τις ίνες του χαρτιού και να το κάνουν εύθραυστο και εύθρυπτο. Επίσης τα οξέα μπορούν να μεταναστεύσουν από το χαρτί στις φωτογραφίες και να προκαλέσουν ζημιά στο συνδετικό υλικό, την φωτογραφική εικόνα και τη χάρτινη βάση. Το χαρτί που περιέχει θείο θα πρέπει να αποφεύγεται ως αποθηκευτικό υλικό. Το θείο μαυρίζει τον άργυρο που είναι το βασικό στοιχείο της απεικόνισης των φωτογραφιών. Ακόμα και καλής ποιότητας χαρτιά από ξυλόπαστα περιέχουν θείο όπως και οι μαύρες βαφές που χρησιμοποιούνται για να χρωματίσουν μαύρο το χαρτί.

Πίνακας 1. Μέσα αποθήκευσης φωτογραφιών

Κατάλληλα	Ακατάλληλα
Πλαστικά Πολυαιθυλένιο π.χ. Tyvek, Πολυπροπυλένιο Πολυεστέρας π.χ. MylarD	Πλαστικά PVC
Χαρτί Από βαμβάκι ή λινό ή από πολτό ξύλου που έχει πρώτα επεξεργαστεί για την απομάκρυνση των επιβλαβών ρητινών και της λιγνίνης	Χαρτί Φτωχής ποιότητας π.χ. χάρτινα κουτιά ή μαύρα χαρτιά που περιέχουν θείο, χρωματισμένα ή επικαλυμμένα χαρτιά
Μέταλλο Με ένα τελικό βερνίκι	Ξύλο Ελκύει ενεργά χημικά, μερικές φορές για αρκετά χρόνια. Επίσης τα βερνίκια του ξύλου περιέχουν ενώσεις (οργανικά οξέα και φορμαλδεΰδη) που μπορούν να κάνουν ζημιά στις φωτογραφίες Ακατάλληλα θεωρούνται τα έπιπλα από μη επεξεργασμένο ξύλο ή πρόσφατα βαμμένο

12. Επίλογος

Με τη μοντέρνα τεχνολογία μπορούμε να τραβήξουμε φωτογραφίες χρησιμοποιώντας μια ψηφιακή μηχανή και να εισάγουμε τα δεδομένα που προκύπτουν μέσα στον υπολογιστή μας, τροποποιώντας τις φωτογραφίες όπως εμείς θέλουμε. Μετά μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε τον εκτυπωτή του υπολογιστή για να τυπώσουμε τις επιθυμητές φωτογραφίες. Δεν χρειάζονται πλέον φιλμ, χημικά και σκοτεινοί θάλαμοι. Όμως μια φωτογραφία μπορεί να απαιτεί περισσότερη μνήμη στον υπολογιστή από ότι δέκα χιλιάδες λέξεις. Παρόλα αυτά, με την ανάπτυξη καινούριων υπολογιστών, με αυξημένη μνήμη, η ψηφιακή φωτογραφία μπορεί να είναι το μέλλον. Ανεξάρτητα πάντως από τον τρόπο που αυτή θα δημιουργείται, στο μέλλον θα πρέπει να μας απασχολήσει σοβαρά η ασφαλής εναποθήκευσή της.

Βιβλιογραφικές αναφορές

Care, Handling and Storage of Photographs. (n.d.). *The Library of Congress, IFLA Core. Programme Preservation and Conservation, International Federation of Library Associations and Institutions.* Retrieved from <http://www.loc.gov/presery/care/photolea.html>

Greenberg, B. R., & Patterson, D. (1998). *Art in Chemistry, Chemistry in Art.* Enlewood Colorado, USA: Teacher Ideas Press, A Division of Libraries Unlimited, Inc.

ReCollections, Caring for collections across Australia. (1998). *Caring for Cultural Material 1, Commonwealth of Australia on behalf of the Heritage Collections Council* (pp. 67-109).

Culture

Journal of Culture in
Tourism, Art and Education

© Εθνικό Κέντρο Έρευνας και
Διάσωσης Σχολικού Υλικού
Έτος έκδοσης: 2023
ISSN: 2732-8511